

ДРУГА ВЛАДА МИЛОША И МИХАИЛА (1858–1868), 1923.

Садржај

Део први. Милошева влада

Глава I. Стање ствари пред Милошев повратак

Две странке: конзервативци и либерали. Нов скупштински закон. Покретање чиновничког питања. Протеривање Атанасија Николића и другова. Напад на митрополита Петра и Вучића. Скупштински акт противу саветника и непоуданих чиновника

Глава II. Збацивање чиновника

Милош и постављање нових саветника. Његова прокламација о чиновницима. Комисије за извиђање чиновничких злоупотреба. Мало-Госпојинска Скупштина тражи пречишћавање чиновника. Милошево непоштовање чиновничких права

Глава III. Милош и либерали

Милош окружен либералима. Основна несагласност између њега и либерала. Милош избацује чиновнике из Скупштине. Дукатовачки чланци. Либерални одговори на дукатовачке чланке. Гоњење либерала

Глава IV. Милошево самодржавље

Милош не признаје устав од 1838. Његов однос према Савету. Његов однос према министрима. Стављање војске и београдске полиције непосредно под Кнеза. Милошева самовоља у финансијским и судским пословима

Глава V. Милошева политика

I. Утврђивање владалачке власти. Питање о наследности кнежевског достојанства. Гоњење Вучића. Затварање Станојевића, Мајсторовића и осталих. Повећавање цивилне листе. Милошев обрачун са српском државом. Државне финансије и Милошева брига о државној готовини

II. Задовољавање сељака. Националистички правац Милошеве политике према Порти. Упрошћавање и убрзавање грађанско-судског поступка. Смањивање зеленашких дугова. Укидање шумских такса. Питање општинских кошева. Милошева демагогија

Глава VI. Опита оцена Милошеве политике

Милошева диктатура основана на народној вољи. Милошеве добре и рђаве стране. Његова превртљивост чини његов деспотизам несносним. Свет тражи друкчији режим но што је Милошев

Део други. Михаилова влада

Глава I. Михаилова програм

Михаилова „мисао”. Његова тежња за стварањем јаке владалачке власти. Његова прокламација од 1860 и његова престопа беседа од 1861

Глава II. Покушај измирења странака

Михаилово праштање Карађорђевицима. Његово решење чиновничког питања. Министарство Филипа Христића. Министарство Илије Гарашанина

Глава III. Михаилове установе

I. Савет. Закон од 1861. Политичка немоћ Савета. Покушај саветске опозиције 1864. Савет као тело правне и финансијске контроле.

II. Централна управа; чиновништво; општина. Устројство централне управе од 1862. Закон о чиновницима од 1861. Лешјанинова расправа о државној служби и § 76. Устројство општина пре Михаиловог закона од 1866. Карактеристика Михаиловог закона. Либерали тврде да је тим законом уништена општинска самоуправа

III. Народна Скупштина и штампа. Скупштински закон од 1861. Три Михаилове Скупштине. Опозиција на Миољској скупштини. Ток послова на Михаиловим скупштинама. Политичка немоћ тих скупштина. Михаилов отпор слободи штампе. Угушивање политичких листова. Обустављање друштва Српске Словесности. Опозициона штампа ван Србије. Каљевићева Србија

Глава IV. Михаилов режим

Лични режим Михаилов. Положај министара под Михаилом. Шта је недостајало Михаиловом режиму? Зашто је тај режим постао непопуларан? Илија Гарашанин и Никола Христић као стубови тога режима

Глава V. Плодови режима

I. Народна војска. Војно уређење пре Михаила. Установа народне војске. Њено наоружање. Руска оцена о нашој народној војсци. Утисак који је народна војска учинила ван земље и у земљи. Блазнавац као министар војни. Михаилова војна политика

II. Финансије. Михаилови буџети. Војни и ванредни расходи узрок дефицита. Неуспех пореске реформе. Цукићева финансијска политика. Исцрпљивање државне готовине и потреба страног зајма

III. Економска политика. Задужење сељака и оснивање Управе Фондова. Шуме. Питање железнице и народне банке. Рударство. Општа слабост економске политике

Глава VI. Пропаст Великог суда

Мајсторовићева завера. Велики суд о тој завери. Закон о стављању судија под суд. Осуда великих судија. Народна Скупштина о пропасти Великог суда. Како је та пропаст примљена од интелигенције. Ко је био одговоран за пропаст Великог суда

Глава VII. Омладина противу Михаила

I. Претходни послови пре почетка рата

II. Укидање турског устава и установа народне војске. Бомбардовање Београда. Калничка конференција. Турске сметње нашем наоружању. Решење градског питања

III. Савез Србије с осталим Балканским државама. Њена пропаганда у Турској и Аустрији. Дипломатска припрема рата с Турском. Михаило као национални револуционар. Велики углед Михаилове Србије

IV. Гарашанин као министар иностраних дела. Његово држање под Карађорђевићем. Његови односи са Русијом за владе Михаила. Његова ратоборност

V. Нова европска ситуација после 1866. Андрашијев план да одвоји Србију од Русије. Михаило на раскрсници.

VI. Либерали и Михаилова спољашња политика. Јовановићева Слобода. Милетићева Застава и њено схватање догађаја од 1866. Застава о градском питању. Зашто 1866 Михаило није ступио у акцију

VII. Оснивање Уједињене Омладине. Односи између Михаила и Омладине. Омладинска Скупштина у Београду. Омладина противу Михаила

Глава VIII. Расцеп у Михаиловој влади

Михаилов разлаз са Јулијом. Михаилова намера нове женидбе. Отпор Владе и Митрополита тој женидби. Анкина котерија. Гарашанинов пад. Ристићев покушај да веже Кнежеву женидбу за промену режима. Криза Михаиловог режима

Глава IX. Топчидерска катастрофа

Стање духова пред Михаилову погибију. Михаилова погибија. Привремено Намесништво. Блазнавчев удар. Долазак Милана Обреновића и питање о његовим намесницима. Блазнавчеве тешкоће са Русијом. Састанак Велике Скупштине. Михаилов режим објашњен Блазнавчевим ударом

Глава X. Општа оцена Михаилове владе

Милош и Михаило исти владалачки тип. Разлике између Милоша и Михаила. Шта је Михаило дао трајнога у нашој унутрашњој политици. Михаило у народном сећању

227

Друга влада

Милоша и Михаила

(1858—1868)

од

Слободана Јовановића

БИБЛИОТЕКА
КНИЖАРНИЦА Д. ЈОВАНОВИЋА

Слободан Јовановић

инв. бр.
45851

БИБЛИОТЕКА
Стручно одељење
Инв. бр. 5841

БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА ГЕНЕ КОНА
1, Кнез-Михаилова улица, 1.

1923

ПРЕДГОВОР.

У овој расправи ја продужујем уставну историју Србије XIX века управо онде где сам је прекинуо у својој ранијој расправи о Уставобранитељима (1912). Уставобранитељи обухватају време од 1838 до 1858, — од доношења турског устава до пада кнеза Александра Карађорђевића. У овој пак расправи обухваћено је време од 1858 до 1868, — од повратка Милошевог до погибије Михаилове. Међу догађајима који су непосредно следовали Михаиловој погибији, има их који се још везују за његову владу, докле други стоје више у вези са Намесништвом Блазнавац-Ристићевим, које је после Михаила дошло. Ја сам држао да Блазнавчев удар треба изложити у овој свесци, уз Михаилову владу, а суђење Михаиловим убицама оставити за једну доцнију свеску, у којој би било говора о Намесништву Блазнавац-Ристићевом. Блазнавчев удар учинио ми се карактеристичнији за Михаилов режим него за намеснички; суђење Михаиловим убицама, напротив, учинило ми се карактеристичније за намеснички режим него за Михаилов.

Као што сам рекао у предговору Уставобранитеља, у овим расправама из уставне историје главна је пажња обрађена на унутрашњу политику, исто онако као што се у расправама из дипломатске историје главна пажња обраћа на спољашњу политику. Ипак зато, није било могућно оставити спољашњу политику сасвим из страну. Кроз цео наш XIX век, спољашња политика и унутрашња тесно су везане једна с другом, — и, може бити, њихова веза никада није била тешња него за Михаилове владе. Ја сам стога морао читаву једну главу посветити спољашњој политици Михаиловој (Омладина противу Михаила). Разуме се, говорећи о његовој спољашњој политици, ја сам се оговорио на њену општу карактеристику, улазећи у појединости само у толико у колико је

то било неопходно потребно за разумевање Михаилове унутрашње политике.

Са гледишта уставне историје, у унутрашњој политици није важно све, него само оно што се односи на развратак политичких установа и политичких странака. Зато сам се и ја старао, не толико да изложим политичке догађаје Милошеве и Михаилове владе, колико да карактеришем обе те владе, да покажем како је под Милошем и Михаилом врховна власт била уређена, и како је дејствовала; какве су тада политичке групе постојале, и око чега се борба између њих водила. Само излагање политичких догађаја није ствар уставне него политичке историје. На жалост, ако се изузме позната књижица Нила Попова Друга влада Милоша Обреновића, ми још немамо ниједне политичке историје о другој влади Милоша и Михаила. (Надати се, да ће ту празнину попуњити г. Живан Живановић, који нам обећава у скором року једну политичку историју Србије од 1858 до 1903.) Због оскудице политичке историје, ја сам се овде онде морао више упустити у само причање догађаја него што бих то иначе чинио.

У нашој књижевности нема ниједнога дела у коме би друга влада Милоша и Михаила била проучавана са гледишта нашег уставног разврата. У опште, о унутрашњој политици тога доба није писано нарочито. Сва је пажња била привучена на спољашњу политику; нарочито, о Михаиловој спољашњој политици писано је и много и добро. У тим расправама о спољашњој политици Милоша и Михаила разбацано је прилично података и о њиховој унутрашњој политици. Ово нарочито важи за списе Ристићеве (Спољашњи одношаји; Последња година спољашње политике кнеза Михаила), и за списе Пироћанчеве (Кнез Михаил; Наша завршна реч). Уз ове списе од основне важности ваља још поменути Милутина Гарашанина Једно Намесниковање (са прилозима из архиве Илије Гарашанина); Бранка Петровића Јован Ристић (са прилозима из архиве Јована Ристића), и Александра Протића, под потписом Incognitus, Српска народна мисао и М. Пироћанац (са податцима о војној политици Михаиловој).

Ипак, када се напабирчи све оно што се може наћи у овим и у другим списима, не добија се много, — и ја сам се

морао служити, у главном, необрађеном историјском грађом, како објављеном, тако и необјављеном. Објављена грађа, то је она која се налази у политичким листовима (списак листова Милошевог и Михаиловог времена даје Скерлић у своме Историјском прегледу српске штампе), у протоколима Народних Скупштина, и у Зборнику закона и уредаба. Од необјављене грађе, на првом месту треба поменути акте нашег Државног Савета и извештаје аустријских консула из Београда (заједно с извештајима земушке војне команде и извештајима разних аустријских поверљивих агената). Затим долазе мемоари и преписка појединих политичара из Милошевог и Михаиловог времена. Акте нашег Државног Савета прегледао сам све. Тако исто и извештаје аустријских консула; мој колега, проф. др. Владимир Ђоровић, коме не могу довољно рећи своју захвалност, био је добар да изнађе у Бечу све извештаје аустријских консула од 1858 до 1868, и да их да за мене преписати. Што се тиче мемоара и преписке појединих политичара, ја сам имао на расположењу хартије Илије Гарашанина, Стевче Михаиловића, Јеврема Грујића, митрополита Михаила, Николе Христића, Милоја Лешјанина, Николе Крстића, Владимира Јовановића, Димитрија Маринковића, доктора Пацека, Радивоја Милојковића, Атанасија Николића, Алимпија Васиљевића... Неке се од ових хартија налазе у Београдској Државној Архиви, неке код С. К. Академије, а неке у приватним архивама. За употребу приватних архива ја дугујем нарочиту захвалност госпођици Мирки Грујићевој и господи Кости Христићу, Павлу Маринковићу, Владимиру Гарашанину, и Божићу Влајићу.

Ја имао још да кажем своју захвалност г. Кости Јовановићу, архитекту, који ми је врло љубазно саопштио казивања свога оца Настаса Јовановића, дворуправитеља кнеза Михаила; затим, своме колеги, проф. др. Гргуру Јакшићу, који ми је дао на увиђај своју збирку докумената из Михаиловог доба; г. г. М. Ранчићу и М. Борисављевићу, који су ми били на руци за време мога рада у Београдској Државној Архиви, и г. г. дру К. Суботићу и В. Стајићу, који су ми били на руци за време мога рада у библиотеци Матице Српске у Новом Саду.

Београд, новембра 1922.

С. Ј.

САДРЖАЈ.

Део први. Милошева влада.

СТРАНА

Глава I. Сабње сивари пред Милошев поерайак 3
 Две странке: конзервативци и либерали 3 — Нов скупштински закон 7 — Покретање чиновничког питања 9 — Протеривање Атанасија Николића и другова 11 — Напад на митрополита Петра и Вучића 13 — Скупштински акт противу саветника и непоузданих чиновника 14.

Глава II. Збацивање чиновника 17
 Милош и постављање нових саветника 17 — Његова прокламација о чиновницима 19 — Комисије за извиђање чиновничких злоупотреба 21 — Мило-Госпојинска Скупштина тражи пречишћавање чиновника 23 — Милошево непоштовање чиновничких права 24.

Глава III. Милош и либерали 28
 Милош окружен либералима 28 — Основна неслагласност између њега и либерала 30 — Милош избацује чиновнике из Скупштине 31. — Дукатовачки чланци 34 — Либерални одговор на дукатовачке чланке 39 — Гоњење либерала 40.

Глава IV Милошево самодржање 43
 Милош не признаје устав од 1838. 43 — Његов однос према Савету 43 — према министрима 46 — Стављање војске и београдске полиције непосредно под Кнеза 49 — Милошева самовоља у финансијским и судским пословима 50.

Глава V. Милошева полијиска 54
 I. Утврђивање владаљачке власти. Питање о наследности кнежевског достојанства 54 — Гоњење Вучића 56 — Затварање Станојевића, Мајсторовића, и осталих 58 — Повећавање импалне листе 59 — Милошев обрачун са српском државом 60 — Државне финансије и Милошева брига о државној готовини 60.
 II. Задовољавање сељака. Националистички правци Милошеве политике према Порти 63 — Упрошћавање и убрзавање грађанско-судског поступка 66 — Смањивање зеленишких дугова 69 — Укидање шумских такса 75 — Питање општинских кошева 76 — Милошева демагогија 77.

Глава VI. Општа оцена Милошеве полијиске 79

Милошева диктатура основана на народној вољи 79 — Милошеве добре и рђаве стране 81 — Његова превртљивост чини његов деспотизам несносним 83 — Свет тражи другачији режим но што је Милошев 86.

Део други. Михаилова влада.

Глава I. Михаилов програм 89

Михаилова „мисао“ 89 — Његова тежња за стварањем јаке владалачке власти 90 — Његова прокламација од 1860 и његова престопа беседа од 1861, 91.

Глава II. Покушај измирења странака 93

Михаилово праштање Карађорђевићима 93 — Његово решење чиновничког питања 94 — Министарство Филипа Христића 96 — Министарство Илије Гарашанина 98.

Глава III. Михаилове услове 101

I. Савет. Закон од 1861, 102 — Политичка немоћ Савета 103 — Покушај саветске опозиције 1864, 104 — Савет као тело правне и финансијске контроле 107.

II. Централна управа; чиновништво; општина. Устројство централне управе од 1862, 109 — Закон о чиновницима од 1861, 111 — Лешијанинова расправа о државној служби и § 76, 112 — Устројство општина пре Михаиловог закона од 1866, 117 — Карактеристика Михаиловог закона 119 — Либерали тврде да је тим законом уништена општинска самоуправа 122.

III. Народна Скупштина и штампа. Скупштински закон од 1861, 124 — Три Михаилове Скупштине 126 — Опозиција на Миољској скупштини 127 — Ток послова на Михаиловим скупштинама 128 — Политичка немоћ тих скупштина 131 — Михаилов отпор слободи штампе 132 — Угушавање политичких листова 133 — Обуставање друштва Српске Словоесности 136 — Опозициона штампа ван Србије 141 — Калевићева Србија 142.

Глава IV. Михаилов режим 145

Лични режим Михаилов 145 — Положај министара под Михаилом 149 — Шта је недостајало Михаиловом режиму? 151 — Зашто је тај режим постао непопуларан? 155 — Илија Гарашанин и Никола Христић као стубови тога режима 159.

Глава V. Плодови режима 167

I. Народна војска. Војно уређење пре Михаила 167 — Установа народне војске 168 — Њено наоружање 171 — Руска оцена о нашој народној војсци 171 — Утисак који је народна војска учинила ван земље и у земљи 173 — Блазнавац као министар војни 175 — Михаилова војна политика 175.

II. Финансије. Михаилови бурети 176 — Војни и ванредни расходи узрок дефицита 177 — Неуспех пореске реформе 178 — Цукићева финансијска политика 179 — Исцрпљивање државне готовине и потреба страног зајма 181.

III. Економна политика. Задужење сељака и оснивање Управе Фондова 183 — Шуме 185 — Питање железнице и народне банке 186 — Рударство 186 — Општа слабост економне политике 187.

Глава VI. Пропасти Великог суда 190

Мајсторовићева завера 190 — Велики суд о тој завери 193 — Закон о стављању судија под суд 196 — Осуда великих судија 197 — Народна Скупштина о пропасти Великог суда 199 — Како је та пропаст примљена од интелигенције 199 — Ко је био одговоран за пропаст Великог суда 200.

Глава VII. Омладина преко Михаила 203

I. Претходни послови пре почетка рата 203.

II. Укидање турског устава и установа народне војске 204 — Бомбардовање Београда 205 — Калничка конференција 205 — Турске сметње нашем наоружању 207 — Решење градског питања 208.

III. Савез Србије с осталим Балканским државама 209 — Њена пропаганда у Турској и Аустрији 211 — Дипломатска припрема рата с Турском 212 — Михаило као национални револуционар 213 — Велики углед Михаилове Србије 214.

IV. Гарашанин као министар иностраних дела 216 — Његово држање под Карађорђевићем 216 — Његови односи са Русијом за владе Михаила 218 — Његова ратоборност 220.

V. Нова европска ситуација после 1866, 222 — Авдранђићев план да одвоји Србију од Русије 223 — Михаило на раскрсници 227.

VI. Либерали и Михаилова спољашња политика 227 — Јовановићева Слобода 227 — Милетићева Застава и њено схватање догађаја од 1866, 229 — Застава о градском питању 232 — Зашто 1866 Михаило није ступио у акцију 234.

VII. Оснивање Уједињене Омладине 236 — Односи између Михаила и Омладине 237 — Омладинска Скупштина у Београду 239 — Омладина противу Михаила 240.

Глава VIII. Расцеп у Михаиловој влади 243

Михаилов разлаз са Јулијом 243 — Михаилова намера нове женидбе 245 — Отпор Владе и Митрополита тој женидби 247 — Анкина котирија 250 — Гарашанинов пад 251 — Ристићев покушај да веже Кнежеву женидбу за промену режима 253 — Криза Михаиловог режима 258.

Глава IX. Товчидерска каплација 260

Стање духова пред Михаилову погибију 260 — Михаилова погибија 262 — Припремено Намесништво 263 — Блазнавичев удар 265 — Долазак Милана Обреновића и питање о његовим намесницима 269 — Блазнавичеве тешкоће са Русијом 272 — Састанак Велике Скупштине 274 — Михаилов режим објашњен Блазнавичевим ударом 276.

Глава X. Обшира оцена Михаилове владе 278

Милош и Михаило исти владалачки тип 278 — Разлике између Милоша и Михаила 278 — Шта је Михаило дао трајнога у нашој унутрашњој политици 281 — Михаило у народном сећању 283.

ПОГРЕШКЕ.

- Стр. 41 врста 18 ознго, после јако су треба додати га.
Стр. 42 врста 2 оздо, место њих треба њега.
Стр. 216 место заглавља III треба заглавље IV.
Стр. 220 врста 14 оздо, место Кримски треба Критски.
Стр. 222 место заглавље IV треба заглавље V.
Стр. 227 место заглавља IV треба заглавље VI.
Стр. 236 место заглавља V треба заглавље VII.
Стр. 258 врста 18 озго, место код Кнеза треба с Кнезом.
-

БИБЛИОТЕКА
ВОЈНА И МИРАНА П. ДОБРИЋА
Бр. _____

ДЕО ПРВИ
МИЛОШЕВА ВЛАДА

ГЛАВА I.

СТАЊЕ СТВАРИ ПРЕД МИЛОШЕВ ПОВРАТАК.

11 децембра 1858 Св. Андрејска Скупштина збацила је кнеза Александра Карађорђевића и вратила Милоша Обреновића на престо. Истога дана она је замолила Порту да потврди Милоша за кнеза. Извештај о Портиној потврди стигао је у Београд тек 3 јануара 1859. Више него три недеље цела је Србија била у неизвесности да ли ће Porta потврдити Милоша, и шта ће бити онда, ако га не потврди. Две непријатељске групе, које су постале приликом преврата од 1858, налазиле су се за то време у једном примирју које је свакога часа могло бити прекинуто.

Те су две групе биле, с једне стране, странка саветска, а с друге, странка скупштинска. Странка саветска, коју су водили Илија Гарашанин и Тома Вучић Перишић, и која је била састављена од саветника незадовољних кнезом Александром, желела је његово збачење исто толико колико и странка скупштинска; али, пошто је кнез Александар био збачен, странка скупштинска, у којој су преоблађивали стари Обреновићевци, вратила је Милоша на престо без претходног споразума са саветском странком. Саветска странка била је љута на скупштинеку што се није хтела договарати с њоме о избору новог кнеза, када су договорно радиле на збачењу старог. Скупштинска странка се правдала да се о враћању Обреновића није смела договарати са људима као Вучић и Гарашанин, који су 1839 и 1842 учествовали у буни на Обреновиће. Између скупштинске и саветске странке настала је завада и непријатељство одмах по извршеном преврату. Саветска странка била је по својим политичким тежњама конзервативна, а скупштинска либерална; то је њихову међусобну завладу и непријатељство могло само још појачати и утврдити.

У тим првим данима ни саветска ни скупштинска странка нису имале ни утврђеног имена ни признатог вођа. Саветска странка називана је обично „кајмакамцима," јер се за њене прваке, — Вучића, Гарашанина, и Мишу Анастасијевића, — говорило да су после пада кнеза Александра желели бити кајмаками, т. ј. намесници. Скупштинска странка називана је обично „Обреновићевцима", јер је била извршила васпостављење династије Обреновића, — а називана је такође и народном странком, јер је једнако тражила један закон о Народној Скупштини, који ће обезбедити народу стално учешће у државним пословима. Као главна личност саветске странке сматрао се Гарашанин, а као главна личност скупштинске странке Стевча Михаиловић, уз кога се увек помињао и Јеврем Грујић. Човек прост, Стевча је морао имати уза се једног школованог саветодавца, — и тај саветодавац био је, по мишљењу света, Грујић. Ми ћемо, у даљем излагању, називати саветску странку конзервативцима, а скупштинску либералима. Ти називи тачно обележавају њихове политичке тежње, а осим тога, то су називи које су те две групе у току времена и саме узеле.

Одмах после извршенога преврата, између конзервативца и либерала постајао је овај однос снага. Конзервативци су имали уза се Савет, у коме су заседавале присталице збаченог кнеза Александра с једне стране, а присталице Вучића и Гарашанина с друге; пре преврата, те су две групе биле једна с другом у рату; после преврата, заједничка опасност од либерала збила их је у гомилу. Ако је Савет цео био конзервативан, Скупштина је била подељена: посланици по положају, т. ј. окружни начелници, председници судова, окружни протојереји, који су на основу закона заседавали у Скупштини, били су махом конзервативци; посланици из народног избора били су махом либерали. Како је овај сељачки део Скупштине био многобројнији него овај чиновнички, то су либерали имали на својој страни, ако не целу Скупштину, а оно велику већину њених чланова. Привремено Намесништво, или како се онда говорило, Привремено Правленије, образовано после пада кнеза Александра, бројало је два либерала, — Стевчу Михаиловића и Јефтимија Угричића, — и једнога конзервативца, — Илију Гарашанина. Ако је Савет био конзервативан, а Скупштина либерална, Намесништво је било и конзервативно и либерално.

Како је стајало с оружаном силом? Конзервативац Гарашанин држао је полицију, а либерал Стевча војску. Али војска и полиција нису биле у том тренутку једина оружана сила. Треба такође поменути београдско грађанство, које је било устало на оружје да брани Скупштину: над том грађанском гардом имао је команду Стевчин помоћник мајор Белмарковић. Поред те оружане групе постоји још једна, која не стоји ни под Стевчом ни под Гарашанином: то је војска газда Филипа Станковића: четири стотине пешака и две стотине коњаника, људи које је газда Филип покупио за Милошев рачун из унутрашњости.

Газда Филип не признаје другог господара до кнеза Милоша, и пошто кнез Милош још није дошао у земљу, газда Филип држи да у одсуству свога законитог господара, може радити шта хоће. Као какав крпалџија, он крстари по вароши дану и ноћу са својим људима, не водећи рачуна ни о једној државној власти: једне ноћи, по његовој наредби, стражар не пушта из куће самога Илију Гарашанина. Гарашанин је, истина, намесник и министар унутрашњих дела, али стражар ради оно што му је газда Филип наредио. Отуда велики скандал: ко је тај Филип? Каква је та његова војска? Ко је допустио тим људима да иду по вароши оружани до зуба и да издају наредбе, као да би били господари престонице... Либерали гледе да заташкају ствар; они не знају још какав ће обрт узети догађаји; ако дође до тога да се неслагасице између њих и конзервативца расправљају силом, Филипова војска може им требати.

Бројно, либерали су били јачи од конзервативца: они су представљали једну народну странку према конзервативцима, који су представљали једну чиновничку котерију. Али, колико су год либерали узети у гомили били јаки, толико су узети у својим првацима били слаби. Њихови су прваци били или стари прости Обреновићевци, које је време прегазило, или млађи људи, који су тек изашли из школе и налазили се још у нижим чиновничким звањима. Конзервативци су имали у својим редовима све више чиновништво и све признате државнике. Конзервативцима је недостајало поверење масе, које су имали либерали; либералима је недостајало оно познавање државних послова и оно политичко искуство које су имали конзервативци. Било је желети да се бар један део конзер-

нативаца, а нарочито Гарашанин, који је важио за првога државника свога доба, приближи либералној странци. Али, у колико су се догађаји више разликовали, конзервативци и либерали све су се више удаљивали једни од других.

Разлога је за то било и личних и начелних. Гарашанин је имао утисак да су га млађи либерали, Јеврем Грујић и Милован Јанковић, изиграли. Пред састанак Св. Андрејске Скупштине он се договарао с њима о обарању кнеза Александра; они, пак, на Св. Андрејској Скупштини извикали су Милоша за кнеза без икаквог договора са њиме; он је дознао тек за свршени чин, и то на улици, као мако други. И после свега тога њихови су се људи још хвалили како су Гарашанину „извукли асуру“. Либерали опет оптуживали су Гарашанина да је после успостављења Обреновића пришао Карађорђевицима, и заједно с њима спремао контрареволуцију. Она је, истина, осуђена у самом почетку, али, да је нешто успела, либерални прваци платили би главом свој поцунјај Обреновићевског успостављења. Гарашанин је гледао у либералним вођима људе који су га издали; либерали у њему човека који је хтео да их баца под нож Карађорђевицима.

Ови лични разлози који су делили Гарашанина од либерала, били су, без сумње, јаки, али начелни разлози који су дошли врх личних разлога, били су још јачи. Гарашанин је желео да преврат од 1858 сведе на чисто династијску промену: на место кнеза Александра дошао је кнез Милош; све остало имало је остати по староме; у устав од 1838 дирати се није смело. Либерали се нису задовољавали променом династије; они су говорили о промени основних начела државне управе. По уставу од 1838 законодавну су власт вршили Кнез и Савет; либерали су тражили да им се дода Скупштина као трећи законодавни чинилац. Ова промена система требала је да буде праћена пречишћавањем чиновништва. Под кнезом Александром, у државну су се службу били нагuralи Милошеви противници из 1839 и Михаилови из 1842; сада је дошло време, да се они уклоне и начине места старим осведоченим Обреновићевцима. Гарашанин, као и сви конзервативци, био је одсудно противан и давању законодавне власти Скупштини и пречишћавању чиновништва. Докле члан Намесништва, он је сметао, колико је год могао, да либерали остваре своје планове.

Св. Андрејска Скупштина, чим се састала, још пре него је збацила кнеза Александра, била је израдила нацрт новог скупштинског закона. Али како законодавна власт није припадала Скупштини него Кнезу и Савету, нацрт је тај могао добити само тако сваку закона, ако га та два чиниоца приме. Члан Намесништва које је после збачења кнеза Александра узело кнежевску власт у своје руке, а уз то још моћан у Савету, Гарашанин је непрестаним одуговлачењем, хтео да упропасти нацрт новог скупштинског закона. Али Скупштина је провикла његове намере, и тако енергично навалила на Намесништво и Савет, да је, најзад, скупштински закон издан 5 јануара 1859, два дана, дакле, пошто је дошла вест о Портиној потврди Милоша. Али закон од 5 јануара није био онакав какав је Скупштина желела. Измене учињене Саветом у њеном нацрту, биле су му сасвим промениле физиономију. Ово су биле главне тачке њенога нацрта. Скупштина се држала сваке године. На 500 пореских глава, бирао се један посланик; хтело се да Скупштина буде што многобројнија, јер се мислило да ће онда и њен углед бити већи. Без пристанка Скупштине, нису се могли мењати основни закони, т. ј. закони о Кнезу, Савету, Скупштини, министрима. Остале законе Кнез и Савет могли су издавати и без Скупштине, али, чим би се састала, Скупштина је могла захтевати укидање свакога закона којим не би била задовољна (изгледа, ово се разумевало тако да је она својом резолуцијом могла сваки такав закон укинути). Сви приходи и расходи државни морали су се износити пред њу у облику буџета, да их она одобри. Скупштина је могла сваког чиновника, па и саме ministre, тужити редовном суду. По овоме нацрту, Скупштина је имала онај положај који у земљама дводомног система има доњи дом.

У закону од 5 јануара од свега тога није остало скоро ништа. По том закону, Скупштина се није држала сваке године него у три године један пут. Она је била два пута мања него по нацрту Св. Андрејске Скупштине: не на сваких 500 него на сваких 1000 пореских глава бирао се један посланик. За промену основних закона није се тражио њен пристанак, него само њено мишљење, које за Кнеза и Савет није било обавезно. Исто тако, она није могла укидати нецелисходне законе, него је само могла чинити кораке код Савета да се они укину. У

место буџетског права, Скупштина је добила само право да буде саслушана о новим порезима и данцима. Њено право опшгубе министара ишчезло је сасвим. Што се тиче осталих чиновника, њих Скупштина није могла тужити суду непосредно, него је само могла тражити од Савета да их он тужи. У кратко, Скупштина није била законодавни чинилац у правом смислу речи; она није имала права решавања ни о чему; њене су се функције састојале у давању мишљења и изјављивању жеља.

Као год што је сузбијао либерале у питању скупштинског закона, тако их је Гарашанин сузбијао и у питању пречишћавања чиновништва. Већ у прокламацију привременог Намесништва од 13 децембра 1858 Гарашанин је увео ово место: „Обзнањујемо да ћемо ми... уважавати све постојеће власти у земљи, како полицијске тако и духовне, равно и војене, које се овим актом потврђују“. Али, и поред ове прокламације, Намесништво је морало извршити неке промене у чиновништву. Гарашанин онда склања Стевчу на једно званично саопштење од 18 децембра у *Српским Новинама*, да су приликом последњих догађаја извесна лица истина „удаљена“ са својих сталних звања, али да је то учињено само „по магновеној потреби,“ и да удаљени чиновници нису престали уживати чиновничка права.

Гарашанинова је политика била јасна: Обреновићи нека дођу, када их народ хоће; али и они морају владати са уставима и чиновништвом старог режима. Династије се могу мењати; законити поредак не сме се врећати; само на тај начин може се спречити изметање династијског преврата у један револуционарни покрет коме се крај не да сагледати.

Али, да би ову политику могао успешно водити, Гарашанин је требао остати намесник. Он је, међутим, брзо испао из Намесништва. Све докле није добио Портину потврду, Милош се држао мирно у Букурешту и није чинио никакав акт власти. Чим је добио ту потврду, он је сменио привремено Намесништво, и поставио једног местозаступника, који ће вршити кнежевску власт до његовог доласка у земљу. Млађи либерали стајали су на гледишту да је приликом збачења кнеза Александра Скупштина узела кнежевску власт у своје руке, и да је има предати Милошу тек када овај буде стао ногом на српско земљиште. Према томе, о привременом вршењу кнежевске власти имала је да решава она, а не он.

О тим либералним теоријама Милош није хтео ништа да зна. Чим је био признат од Султана за кнеза, он је стао заповедати по старински.

Тај местозаступник кога је Милош поставио, био је његов стари приврженик Стевча Михаиловић. Престајући бити намесник, Гарашанин је остајао министар унутрашњих дела; али њему није подносило бити министар под Стевчом: он даје оставку и повлачи се у Савет.

На глас да је Милош потврђен, Скупштина је добила нову кураж и енергију. Она наваљује да се промени скупштински закон од 5 јануара; 14 јануара, доиста, издаје се нов закон, али стаар чудновата, он у суштини не исправља много. Број посланика удваја се: у место да се по један посланик бира на 1000 пореских глава, као што је било предвиђено у закону од 5 јануара, по један посланик бира се на 500 пореских глава. Додају се два нова члава: један, којим се у начелу проглашава слобода штампе као једно од главних јемстава Народне Скупштине, — и други, којим се забрањује министрима улазак у Скупштину, осим кад их Скупштина позове, или када имају да учине какав предлог у име владе. Скупштина је мислила да ће у одсуству министара говорити слободније и решавати самосталније него у њиховом присуству. Иначе, закон од 14 јануара понавља од речи до речи одредбе закона од 5 јануара. Либерални покрет у корист Народне Скупштине свршио се доста скромно: обезбеђено је, истина, редовно сазивање Скупштине, али не сваке године него сваке треће, — и, што је главно, Скупштина није добила у законодавству право решавања него само саветодавни глас.

Поред питања о скупштинском закону, либерали су, под Стевчињим местозаступништвом, покренули наново и чиновничко питање. У својој депеши Стевчи Милош је рекао, да сви саветници, министри и чиновници остају на својим местима. Стевча и Грујић (овај последњи вршио је дужност секретара местозаступниковог) налазили су да је Милошева депеша незгодна. Ако се објави да саветници остају на својим местима, то ће значити да их је нови кнез утврдио у њиховим звањима, — а кад их једном утврди, он их више мењати не може, јер су по гласу устава саветници били непокретни. Утврдити пак стари великашки Савет, састављен од противника Обреновића и од противника либерала, било

би велика погрешка: имајући над собом надзор таквог Савета, Обреновићи и либерали не би могли владати како би хтели, ако би се уопште и могли на влади одржати. Из тога разлога Грујић, који је имао да састави Стевчи местозаступничку прокламацију, мислио је да ће бити најбоље да се у тој прокламацији ништа не говори о саветницима и чиновницима. Али, као местозаступник, Стевча је био окружен све старим министрима из кола конзервативаца; овима је било много стало да се Стевчином прокламацијом утврде саветници и чиновници, — и како је и њима била позната Милошева депеша, њихове је захтеве било тешко одбити. Грујић је морао мењати текст Стевчине прокламације. Ипак, он је тако написао то место о саветницима и чиновницима, да се могло тумачити да њих не утврђује кнез него местозаступник. То није било стално него привремено утврђивање, — утврђивање само до кнежевог доласка у земљу. После тога нека сам кнез реши чиновничко питање како зна.

Осим тога, 14 јануара Грујић је саставио о чиновничком питању једно велико писмо, које је имао Стевча да пошаље Милошу. У томе се писму каже: „Очевидно је да се земљом не би управљати могло, ако би садашњи саветници или барем њи највећа част на својим местима остали, и ако се многи други чиновници не промену“. Истина, по уставу су непокретни не само саветници, него и сви остали чиновници, али, с друге стране нико не може спорити једном новом кнезу право да изнова постави све чиновнике: њему се не могу натурати за чиновнике људи у којима он лично не би имао поверења. Према томе, Милош би имао извршити, поновни преглед свега чиновничког особља. Да би му се овај посао олакшао, могло би се удесити да, на дан два пре његовог доласка, Скупштина изјави „да у тим и тим саветницима или уопште да у највећој части саветника нема поверења, па нека учини закључење по коме ји збацује тако да више не могу служити ову земљу. То исто нека рекне и о чиновницима другим, и то о некима поименце, а уједно и у опште за све, за које се зна да нису пријатељи новог поретка“. Ово закључење не би се извршивало одмах, него би се оставило кнезу да га он изврши када буде дошао. Кнез би по свом доласку објавио прокламацијом, да ће „Савет, попечитељства и све чиновнике поставити сходно постојећим законима“. По томе

би одмах изашао указ о постављању нових саветника и министара: као саветници и министри, тако би и сви остали чиновници били постављени изнова. Ко год не би добио нов указ, престао би бити чиновник.

Готово једновремено с овим Стевчиним писмом Милошу, почеле су стизати Стевчи усмене поруке Милошове преко поузданих људи, које су гласиле сасвим друкчије него она депеша о утврђивању чиновника. Милош је, на име, поручивао да још пре његовог доласка треба свршити са противницима династије; да саветнике и министре треба позбавити, а све ведостојаче чиновнике уклонити из службе. Ако хоће, Скупштина може дати министре и под суд. Киван на своје старе противнике од 1839, он је поручивао да га митрополит Петар и председник Савета Вучић не смеју дочекати у својим звањима. Обојицу је требало збацивати; Вучића чак и затворити. Сада се видело да је Милошева депеша Стевчи била једна од оних његових наредба које је он издавао само ради заматања трага, и да су тек ове усмене поруке откривале његове праве намере. Милош је мислио да он, привидно, утврди све чиновнике, али да Скупштина после позбацује противнике династије. Он би онда овима казао: „Ја сам вас ето хтео, али вас неће народ“. Противници династије били би избачени из државне службе, а он не би за њихово избацивање одговарао. Такве подмукле освете под туђом одговорношћу биле су увек слатке Милошу.

Још 12 јануара, у Народној Скупштини, Милован Јанковић дао је први знак за хајку на чиновнике. Он је држао велику беседу о томе, како би народ показао да нема ни мало политичке мудрости, ако не би још пре Милошевог доласка уклонио и из службе и из земље осведочене непријатеље Српског народа и династије Обреновића. Јер ти људи, по својој „познатој подлости“, могу се „подвући Књазу Милошу, па и њега и земљу упропастити“. . . „Старим вуцима не смеђу се на ново оставити од њих одбегли јагањци.“ Овај говор начинио је велики утисак на Скупштину, која је решила да га засебно одштапа. После Јанковића устао је један посланик из ужичког округа са предлогом, да се Атанасије Николић, помоћник министра унутрашњих дела; Јаков Живановић, помоћник министра правде; Тимотије Кнежевић, члан касационог суда, и Фрањо Зах, управитељ војне академије, огласе за „заклете и крвне злотворе народа“, и с места

из „Србије протерају, како не би скривали нашу чисту и цевиву земљу“. Скупштина усваја овај предлог, и шаље га Савету на даљи поступак. Савет се оглашава за ненадлежног да „суди о лишењу звања и чинова“, а још мање о протеривању, која казна, у осталоме, није ни предвиђена нашим законима. Он упућује скупштински предлог местозасупнику, — и овај, кратким административним путем, удаљује Николића и остале од дужности, „за време, до даље наредбе“. Николић, Кнежевић, Зах добијају загранични пасош; Живановић једини налази начина да остане у земљи.

Од ова четири чиновника која је Скупштина збацила, само је Атанасије Николић, помоћник министра унутрашњих дела, и један од главних помагача Илије Гарашанина у стварању полицијског система управе, могао бити познат у народу. Кнежевић, Живановић и Зах били су закулисни чиновници, који су имали велики тијан утицај на кнеза и на поједине министре, али који су ван кругова обавештених политичара били слабо познати. Последњих година своје владе, кнез Александар био се сасвим предао Аустријанцима; аустријски генерални консул Радосављевић постао је главни управљач нашег политичког живота; за Николића и његове другове говорило се да су стајали у сувише интимној вези с Радосављевићем; то је навукло на њих велики гнев млађих либерала, који су били занети националисти, и којима је сваки онај који би водио туркофилску или аустрофилску политику, изгледао турски или аустријски плаћеник и шпион. Николић, Живановић, Кнежевић били су Срби из Аустрије; Зах је био Чех. Сва четворица била су рђаво виђена од шумадинске омладине школоване на страни. Први шумадинци који су добили више војно образовање на страни, Јован Белимарковић и Рајко Алимпић, били су пруски ђаци, — и у име нове војне науке добивене у Берлину критиковали Заха, аустријског војног васпитаника. Николић и Живановић имали су сукоба са Милованом Јанковићем и Владимиром Јовановићем; они се једни с другима нису слагали ни у чему, почевши од питања о уређењу земљоделске школе и економског завода у Толчидеру па до питања о Вуковом правопису; Живановић је био један од главних Вукових противника, а Јанковић је био сав Вуковац... Стари пречански списатељи и бирократи, васпитани на мађарским и аустријским школама, и млађи шумадинци,

васпитани на школама немачким и француским, представљали су два разна нараштаја и два разна менталитета. Шумадинцима је изгледало да пречани више имају оштриг образовања него правог стручног знања, и да у јавном животу успевају поглавито друштвеном углађеношћу, ласкањем, и сплеткарењем. Пречанима је изгледало да су шумадинци усијане главе и уображени гејаци, који са једном ђачком памећу и књишким знањем хоће све да окрену тумбе. Школовани пречани држали су, по највише, с Владом; школовани шумадинци били су махом опозиционари. Пречанско држање с Владом шумадинци су сматрали као безначаљности и бескарактерност, као што су опет пречани њихово опозиционарство сматрали као примитивну неукроћеност и оскудицу доброг „воспитанија“.

У сваком случају, збацивање и протеривање Николића и његових другова није било дело сељачких посланика, него дело млађе либералне интелигенције: то је било шумадинско прогањање пречана, које је испунило страхом све тадашње пречанско чиновништво у Србији. У пречанским круговима говорило се само о томе да су „швабождери“ обладали либералном странком, и да се ти људи неће смирити докле не истерају из службе и последњег пречанина. И било је тренутака када је тим сиротим људима, у њиховом великом страху, изгледало да је преврат од 1858 био поглавито противу њих управљен.

Заједно са Николићем и његовим друговима требао је да буде збачен и митрополит Петар, такође један Србин из Аустрије, мрзак како кнезу Милошу, тако и млађим шумадинским богословима школованим у Русији, који су се кунули око шабачког владике Михаила. Из обзира према његовом високом положају, либерали нису хтели збацивати митрополита, него су га поверљивим путем позвали да сам да оставку: ставили су му, међутим, на знање, да ће у противном случају изнети његову ствар пред Скупштину, па нека му пуца брука... Ове су претње учиниле своје; митрополит је дао оставку, и то у тако преплашеној ужурбаности да није ништа углавном ни за своју пензију.

Одмах за митрополитом Петром дошао је на ред председник Савета Вучић. И ако познати оборитељ династије Обреновића из 1842, Вучић је у први мах покушавао да се васпостављеним Обреновићима удобри, и напр. на честитки коју

је Савет послао Милошу, налазило се и његово име. Али, ако је он држао да може своје односе с Обреновићима поправити, нису тако држали и остали саветници; они су се бојали да због њега једнога не страда цео Савет, и рачунали су да ће одузети Милошу главни повод за збацивање саветника, ако склоне Вучића да сâм да оставку. Под њиховим притиском, 15 јануара, Вучић долази местозаступнику Стевчи, и, са једним дубоким сељачким поклоном, предаје у једном нарчету хартије своју оставку.

Збацивање Николића и његових другова, изнуђене оставке митрополитова и Вучићева, били су само увод. Главни удар долази 19 јануара: он је управљен противу свих саветника, свих министара и свих непоузданих чиновника. 19 јануара Скупштина решава, „да сви садашњи чланови Савета и попечитељи, радећи противно интересима народа престају од данас учествовати у решавању судбине земље“. Што се тиче осталих чиновника, о њима се доноси одлука, „да се само они у званијама задрже о којима ни народ ни Књаз немају узрока да ји се гнушају или им не верују, — само што Народна Скупштина примечавала да има много званичника и чиновника, кон су прави злотвори народу, па зато нека се сви такви одма из службе одпусте“. Акт од 19 јануара доставља се местозаступнику са напоменом, да треба да се једном зна, „да народ није ради чиновника и званичника, но да су званичници и чиновници ради народа“.

Овај скупштински напад на саветнике и на чиновнике био је напред уговорен на једном састанку главних либерала. Ту су се јавиле две струје. Стевча, Стаменковић и Грујић нису хтели збацивање свих саветника и министара него само неких; међу оним саветницима које су желели задржати, био је и Гарашанин. Њима на супрот Милован Јанковић и Филип Станковић тражили су збацивање свих саветника и министара. Као што обично бива, крајњи елементи били су јачи од умерених, и либерални скуп усвојио је предлог Јанковић-Станковићев. Филип Станковић био је сенз, ашчија, коцкар, трговац, зеленаш, банкрот, робијаш, докле га догађаји од 1858 нису начинили старешином једне наоружане гомиле, која је држала у запту целу престоницу. Такав човек дошао је сада да суди саветницима и министрима, и наравно, он им је судио са виском злобом и пакости једног шкарта и једне пропалице. Милован

Јанковић био је сасвим друкчији тип; један млад образован човек, врло самосталан у своме мишљењу и са много политичке куражи; али, плаховит, нестрпљив, задрт, он је мислио да неће у свом политичком чистунству бити довољно доследан, ако не буде захтевао збацивање свих саветника и свих министара. Претерана логичност његове политичке исправности довела је Јанковића на исту тачку на коју и газда Филипа његови рђави инстинкти.

Актом од 19 јануара Скупштина није разрешила саветнике и ministre формалним начином; акт од 19 јануара био је само једна изјава народног неповерења, на основу које би тек кнез Милош имао да изврши збацивање саветника и министара. Стевча и његов секретар Грујић нису предузимали ништа на основу акта од 19 јануара, али су брижљиво избегавали сваки додир и са Саветом и са министрима, свршавајући све послове владе њих двојица сами. Да, међутим, акт од 19 јануара не би прошао на празно као једна платонска изјава Скупштине, Стевча је, баш у очи Милошевог доласка, саопштио тај акт Савету, не би ли га на тај начин озваничио.

Од проглашавања Милошевог за кнеза па до његовог доласка у земљу, либерали нису седели скрштених руку. Уздржавани и сузбијани Гарашанином, докле је био у Намесништву, они су, под Стевчиним местозаступништвом, као привремени господари ситуације, навалили да поставе бар основу за то ново стање које су желели. Они су донели закон о Народној Скупштини, који је истина изостајао много иза њиховог програма, али који је по њиховом мишљењу имао бар ту добру страну, да је озаконио установу Народне Скупштине, која је дотле постојала само као једна врста старог народног обичаја. Дотле, Скупштина се сазивала само онда када је Влада сматрала то за потребно, и тако се под кнезом Александром могло и десити да Скупштина буде несазвана читавих десет година. У будуће, редовно сазивање Скупштине било је обезбеђено законом. Поред тога што су донели закон о Народној Скупштини, либерали су кренули чиновничко питање. Покушај Гарашанинов да се, изузимајући кнеза Александра, сви остали органи његовог режима задрже на својим местима, — био је пропао. Скупштинским актом од 19 јануара либерали су династијски преврат развили у један много шири преврат који је имао да обухвати и Савет и ministre

и цело чиновништво. Са кнезом Александром имао је да падне цео његов режим.

С актом од 19 јануара настало је оно чега се Гарашанин увек бојао, — настало претварање једне династијске промене у један револуционарни покрет. Уставом од 1838 чиновници су могли бити лишени свога звања само услед судске пресуде; сада је у један пут, тим уставним прописима насупрот, Скупштина покушала да чиновничка звања одузима својом резолуцијом: то је била једна узурпација власти, како су страни консули одмах рекли, која је показала да је Скупштина изашла из граница законитости и почела се понашати као револуционарно тело. Чим се ушло у револуцију, раздор и борба постали су неизбежни. У први мах изгледало је да ће воспостављење Обреновића прихватити више или мање цео свет. Милошу и Михаилу клицале су, не само њихове старе присталице, са свом оном колебљивом масом која је готова да поздрави сваког победника, него су клицале и присталице збаченога кнеза, задовољни што је изгледало да ће се сав преврат свршити на њему једноме, и у исто време ужурбани да што пре поправе свој положај код нове династије. У први мах, бар привидно, цела је Србија изгледала уједињена у истом осећању династијске верности према Милошу и његовом сину. Али од 11 децембра када је Милош извикан за кнеза, па до 25 јануара, када је стигао у Београд, догађаји су из основе променили ситуацију. Скупштина је ставила на дневни ред пречишћавање чиновништва. Забадава је сваки говорио да прима нову династију; изјавама у садашњости није се веровало, јер после свршеног воспостављења Обреновића чак је и један Вучић био готов да Обреновићима честита. Требало је претурити старе тефтере, видети ко се с киме држао 1839 и 1842 за време грађанског рата Обреновићеваца и Карађорђеваца, и затим, где се ко налазио под кнезом Александром, — међу гониоцима или међу гоњенима. Династијске страсти биле су наново пробуђене, — и пошто су једним револуционарним скупштинским актом збрисали сва обезбеђења која су устав и закон давали Карађорђевском чиновништву, Обреновићевци су чекали нестрпљиво Милоша да он томе чиновништву на свој начин суди. Из династијског преврата било се прешло у револуцију, која је — као што је код нас у XIX веку било правило — узела одмах вид борбе за места.

ГЛАВА II.

ЗБАЦИВАЊЕ ЧИНОВНИКА.

По своме доласку у Србију, Милош је имао пре свега да реши чиновничко питање. Он је имао, с једне стране, устав, по коме ниједан чиновник није могао бити лишен звања друкчије него услед судске пресуде (у случају саветника, она се морала послати Порти на увиђај); с друге, имао је скупштински акт од 19 јануара, који је тражио збацивање свих саветника и министара, као и уопште свих непоузданих чиновника. Либерали, који су тај акт донели, знали су добро да се он не слаже с уставом; али они су га правдали тиме, да сваки нови владалац има права да избира своје чиновнике, а нарочито своје прве доглавнике. Кад их једном избере, они ће, наравно, по прописима устава од 1838, бити непокретни, — али тражити у име те уставне непокретности да Милош задржи све чиновнике кнеза Александра, било је чисто правничко цепидлачење, које ниједан озбиљан политичар није могао примити. После извесног отпора страни консули примили су ова објашњења либерала; што је главно, примио их је и Кабули ефендија, нарочити изасланик послан од Порте да прати рад Св. Андрејске Скупштине.

Та либерална формула да устав од 1838 важи, истина, али да његови прописи о чиновницима не вежу новог владалца, није задовољавала Милоша. Он је ишао много даље. По његовом схватању, устав од 1838 престао је да важи чим је Скупштина позвала њега, Милоша, натраг на престо. Устав тај био је издан, за његове прве владе, преко његове воље. Он је морао ићи из земље зато што по том уставу није хтео и није могао да влада. Сада, када, по народној вољи, он на ново долази у земљу, право је да се збрише тај устав који је некада био узрок његовом паду: он и тај устав не могу заједно... Стављајући се на то гледиште да устав од 1838

више не важи, Милош је сматрао да више не постоји ни Савет, који је тим уставом био установљен као прва власт поред Кнеза. Милош је одобравао скупштинско решење о збацивању старих саветника, али није хтео да чује за постављање нових. Он је говорио да земља не може имати два господара: и Кнеза и Савет. Ако су хтели да Савет и даље влада, зашто су звали њега, који никада није могао да се слаже са Саветом? У првим тренутцима, Милош је хтео да уништи цео систем од 1838, и поврати онај стари Милсшевски начин управе, који је пре тога система постојао. Ако га је народ вратио, то за цело није било због његових лепих очију, него због његовог начина управе, за који се, најзад, уверио да је најбољи.

Либерали су објашњавали Милошу да укидање устава од 1838 није тако проста ствар: зато се тражи формална одлука Народне Скупштине и пристанак Портин. Докле устав од 1838 не буде тим начином укинут, Кнез мора радити са Саветом. Савет му у осталом неће више задавати никакве тешкоће: Скупштина је збацила старе саветнике, и он може попунити Савет својим људима.

Гуињајући, Милош је пристао да се изврши постављање нових саветника. То је био први акт његове владе, и он је хтео, одмах од почетка, да покаже да све што ради, ради договорно с народом. Он је позвао Скупштину да она кандидује нове саветнике. Али он још није био стигао да ухвати Скупштину у своје руке, као за време своје прве владе, када је Скупштина као народну жељу увек казивала његову вољу. Саветнички кандидати изабрани од Скупштине, нису били по Милошевом укусу. Он се онда послужио једним својим обичним лукавством, и поручио скупштинарима да га нису добро разумели: није он њих звао да бирају саветнике, него да бирају један одбор који ће остати пошто се Скупштина буде разишла.

Постављање нових саветника извршио је он сам. При томе није водио рачуна ни о уставним прописима ни о скупштинском акту од 19 јануара. По уставу, Савет је бројао седамнаест чланова; Милош их је, у први мах, поставио само дванаест. Актом од 19 јануара били су збачени сви стари саветници, јер нису уживали народно поверење. То ништа није сметало Милошу, да од дванаест нових саветника узме петорицу, дакле скоро половину, из реда старих саветника. Почео

је тиме да тражи од Скупштине да му она кандидује саветнике, а свршио тиме да поставља за саветнике она лица којима је она изјавила неповерење. Заједно с постављањем саветника извршено је и постављање министара: од четири министра која је Милош поставио, један је био из реда старих министара, који су актом од 19 јануара били збачени истовремено са старим саветницима.

После овога долази на ред најважније питање тога тренутка, питање чиновничко. У прокламацији од 28 јануара, којом је Милош објавио своје ступање на владу, речено је, да ће се „старешине народне сходно законима и потребама земаљским особеним указом потврдити“. Дотле, остајао је сваки на своме месту. Према тој прокламацији, у сваком министарству требало је спремити указе о новим постављењима. У министарству унутрашњих дела и у министарству правде били су спремљени општи укази којима су се сви чиновници тих струка утврђивали у својим звањима. Утврђивање чиновника ту се схватало само као једна формалност која се, реда ради, имала извршити приликом доласка новог владарца; на пречишћавање чиновника у правом смислу није се помишљало. У одбрану оваквог схватања наводило се, да је револуција од 1858 извршена законитим начином, а по закону чиновници су стални. Али либерали, — и то оба крила странке, како стари Обреновићевци тако и млађа интелигенција, — устају против оваквог схватања. Они траже да се не утврђују сви чиновници од реда, него да се изврши пречишћавање. Милош усваја либерално гледиште: утврђивање чиновника неће бити проста формалност, него ће се о сваком чиновнику озбиљно претресати да ли утврђивање заслужује.

Цела земља бави се тим питањем, ко ће од старих чиновника остати, а ко не, — и ко ће при овом пречишћавању чиновништва бити срећан да ујагни које упражњено место. То је исто онакво грозничаво ишчекивање као очи извлачења лутрије. Са свију страна стижу жалбе противу органа власти, и са свију страна стижу молбе за државну службу, и молби има много више него жалби. За државну службу моле махом Обреновићевци, који су под старим режимом били запостављени, и који мисле да је сада дошао на њих ред да мало господују. Поред правих Обреновићеваца има и лажних: то су они који раније због своје личне кривице нису могли ус-

пети у државној служби, и којима је још једина нада да у овом општем вашару праве кариеру. У народу се купе потписи за свакојаке представке и предлоге, — кога треба уклопити из државне службе, кога треба поставити на које место, кога треба унапредити. Потписе купе обично скупштинари: они су ради да збаци органе власти који им сметају, и да поставе у срезу и округу старешине с којима се да радити. Посланици једног округа споразумели су се између себе, па израдили потпун предлог судског размештаја за свој крај: чим се узаконила Народна Скупштина, скупштинари су се почели мешати у указе. На појединим местима, народ се, и без подстрека скупштинара, ставља у покрет и шиље у Београд своје кандидате за државну службу. По тим кандидатима види се да народ кандидује обично она лица која око њега оптрчавају и сама му се препоручују. На пр. народни су кандидати за среске старешине: на једном месту један бивши казначеј, на другом један буљукбаша, на трећем један срески писар, заслужан „због одушевљења које је показао приликом повраћаја Обреновића.“ У сеоским кафаницама, уз полић ракије, претреса се о томе, ко треба да дође за капетана, а ко за писара, јер то су државни органи с којима народ има највише посла. Пречишћавање чиновника које су либерали тражили, народ је схватио тако да је сада дошло време, да народ сам бира себи чиновнике. Зар у скупштинском акту од 19 јануара није проглашено начело, да није народ ради чиновника него чиновници ради народа?

Хук за мењањем чиновника преноси се и у општину. По тадашњим законима, кметови су остајали на својим местима све докле надзорна власт не би нашла за умесно да их смени. Они кметови који су умели да се подвуку под кожу капетану, били су постали непокретни. Али сада, када је заљуљана чиновничка сталност, заљуљана је уз њу и кметовска. Одашуд стижу жалбе на кметове; тражи се нов избор кметова и ново устројство општина, — ново устројство, по коме ће у будуће поред кмета бити и нека врста сеоске скупштине. Тиранија кмета над селом не трпи се више.

Овај покрет за збацивањем чиновника и кметова оборио је скоро са свим углед власти. Од народа није тражити да поштује оне органе власти за које је објављено да су привремени, и чију је смену слободно тражити од Кнеза у Београду.

Власт нико више не слуша, ни државну ни општинску. Жито се граби из општинских кошева; општинска се земља дели; шума се сече нештедиче; механе које су биле раније затворене од власти, самовласно се отварају на ново; кметове раскмећује сам народ и поставља друге на њихово место.

То су прве последице тог чиновничког пречишћавања које су либерали тражили, а Милош одобрио. Милош остаје згранут пред огромним бројем молби за службу које му свакодневно долазе са свију крајева земље: за годину дана било их је набројано преко 5000. Он се пита, какво је то време када сваки хоће да буде чиновник, и када сваки тража да „ванцира“. „Да имам три Србије, не бих вас могао све зајазити“, узвикује срдито. Он држи велику политичку беседу у којој јагму око државне службе осућује као једну народну болест коју треба лечити. — Исто тако Милошу не иде у главу да народ сам бира чиновнике: па шта је онда он, ако ће се чиновници мимо њега постављати по сеоским механама? Крајем марта 1859, он издаје строгу забрану, да се „не купе потписи за избор чиновника“, т. ј. да се не купе потписи за акте којима се Кнезу предлажу поједина лица за чиновнике. — Али с друге стране он налази да, када се народ оволико узрујао, њему се мора нешто учинити; то је једно од правила Милошеве политике да великим народним покретима никада не противстаје, бар не непосредно и на свима тачкама. Он осућује многобројне молбе за службу којима га засипају, и не допушта да се по народу купе потписи за чиновничке кандидате, — али, ако народ има какве жалбе противу чиновника и њихових злоупотреба, Милош је готов да те жалбе саслуша. Да би стишао узрујани народ, он ће му жртвовати неколико непоузданих чиновника; то је за њега најјевтинији начин да дође до мира, — у толико пре, што су се све те злоупотребе против којих би народ имао да се жали, дешавале под кнезом Александром. Милоша не стаје ништа да буде неумитни судија за кривице учињене пре његовог доласка на владу.

Отуда 15 априла 1858 закон о комисијама које ће имати да обиђу земљу и извиде све злоупотребе власти. То су четири велике комисије, од којих свака има да обиђе по четири округа. Задатак тих изванредних комисија био је ограничен на извиђање чиновничких злоупотреба; што се тиче казне, њу пису изрицале ове комисије него један нарочити суд. Због

тога што се суђење чиновничких злоупотреба није давало редовним судонима него једном нарочитом суду, свет је говорио да је за чиновнике установљен преки суд.

Пред изванредне комисије долазили су махом сељаци са својим тужбама на кметове и свештенике; тужбе на среске старешине, скојима су сељаци имали мање посла него са кметовима и свештеницима, биле су ређе. Свештеници су оптуживани што су за разна чиновничка дела наплаћивали преко прописне таксе, или што су примали мито (за венчање на супрот законским препрекама, или без претходних формалности). Кметови су оптуживани због присвајања општинске имовине, због злоупотребе општинског кулука, и злоупотребе судске власти која им је била дана. На пр. један је кмет нагонио људе те су одсекли и на обали сложили неколико хвати општинске шуме, па ту грађу после продао за свој рачун; другом приликом, заградио је на три места повелики комад од општинске шуме, и за сам жир узео за три године 56 дуката. Други је један отерао својој кући 150 кола добрих и дугих дрва која је село секло да их прода у корист општинске касе; тај исти кмет присвојио је себи десет плуга општинског забрана. Трећи је кмет нагонио људе да му о своме круху ору кукурузе, и пуштао своје свиње у општински забран. Четврти је давао општинску земљу под аренду, а није о томе полагао никаква рачуна; пети је наплаћивао за печат један цванцик место пет пара; шести одређивао себи „дијурну“, и ако му никаква није по закону припадала... Највише је било тужби противу самовољног кметовског кажњавања. Имајући по закону власт да осуђују на бој и на затвор, кметови су, у наступу гњева, батинали и затварали људе због којекаквих ситница, или су их кажњавали просто из личне мржње и непријатељства. Било је чак и случајева мучења: вешања о крушку... Све је то показивало да су кметови, остављени без правог надзора, могли располагати општинском имовином и општинским приходима, и употребљавати кметовску власт, како су год хтели. Они су се били осилили и огаздили; ишли одевени као аге; били у свом селу скоро исти тирани као некада турске спахије. Сељаци, који су патили од њиховог зулума, тражили су пред изванредном комисијом, не толико кажњавање кметова колико накнаду штете. На пр. за сваку примљену батину искали су по један дукат: толико су тачно

проценили издржани бој и срам од једне батине. У предсобљу изванредних комисија могло се често видети како се кмет шалатом погађа са својим батинаним сељаком; дрши кесу, — и сељак одустаје од тужбе.

Извиђање изванредних комисија није прошло на празно. Пошто су комисије завршиле свој посао, дошао је један нарочити суд који је казнио повећи број чиновника, кметова и свештеника.

Али, и ако је чиновништво било рашчишћено нешто новим постављењима Милошевим а нешто радњом изванредних комисија, хајка на чиновништво није престајала никако. Народна Скупштина, која се састала о Малој Госпојини 1859, налази да је још остало да се чисти. Она подноси један списак од 138 лица која би по њеном мишљењу ваљало удаљити из државне службе. Тај списак обухвата и више и ниже чиновништво; на његовом челу стоји један активни министар, са неколико саветника, а на његовом дну срески писари и судски практиканти; између њих се налазе кнежеви ађутанти, начелници министарства, окружни и срески начелници, чланови виших и нижих судова. На Св. Андрејској Скупштини, када се говорило о пречишћавању чиновништва, мислило се углавито на истеривање приврженика старе династије Карађорђевића. Али сада, ако се говори још о Карађорђевићима, то је само узгред; чиновници чије се истеривање тражи, то су људи који су се замерили коме посланику или којој групи посланика. Ти су посланици после узбунили противу њих целу Скупштину.

Порекло тога списка од 138 лица остало је необјашњиво. Консервативци оптужују либералне вође да су они саставили списак: по њиховом мишљењу, либералне су вође били демагози који су виком на чиновнике мислили одржавати своју популарност код простог света. Либерали признају да су спремали један списак, али један много мањи него што је Скупштина поднела. Они су хтели да траже уклањање из службе само неколико великаша, који су, пошто су били удворице кнеза Александра, умели да се додворе и кнезу Милошу, — али Скупштина се отела утицају либералних вођа, и онда је сваки посланик дометао у списак оног чиновника на кога је он лично био киван. У протоколима скупштинским забележено је само то, да је Скупштина 24 септембра закључила „изјавити светлом књазу и господару, да извесни чиновници

немају народно поверење, и по томе не могу учествовати у народним делима.“ Сама листа није објављена у скупштинским протоколима (премда је била усвојена од Скупштине). Отуда страх и трепет међу чиновницима, нарочито нижим: нико не зна сигурно да ли је на листи, а свет говори свашта.

Одлуке Мало-Госпојинске Скупштине о збацивању чиновника извршене су непотпуно. Од седам саветника чије је збачење Скупштина тражила, удаљена су само тројица. Министар правде и министар унутрашњих дела чистили су ревносно из својих струка лица која су се налазила у скупштинском списку. Други министри нису то чинили. Али скупштинари, када су се вратили кући, причали су да пречишћавање чиновника тек сада настаје, и да ће тек сада бити празних места. Чиновничко питање држало се на тај начин и даље отворено.

Време је, међутим, било да се оно затвори. Требало је једном ударити тачку, па рећи да у будуће ниједан чиновник не може бити збачен ни по кнежевом ни по скупштинском ћеффу, а ни по извијају и пресуди неких изванредних комисија и нарочитих судова, него само по извијају и пресуди редовних судова. Али да се пресече збацивање чиновника, сâм Милош није хтео. За време своје прве владе, он је навикао да поступа са чиновницима као са својим слугама, које може по вољи постављати и збацивати. Владалац који не би могао поступати са чиновницима као са својим слугама, није по његовом схватању био господар у својој властитој земљи... Тек што је наново закорачио на српско земљиште, у јануару 1859, он поручује местозаступнику да два капетана разреши: чиновницима је, истина, ујемчена сталност уставом од 1838, али њему не иде у главу да Кнез не може да уклони ниједног обичног капетана... Када је већ узео власт у своје руке, његова је прва мисао да, приликом новог постављања чиновника, не поставља чиновнике као сталне него као привремене: као привремени, они неће уживати ону сталност коју устав даје чиновницима, и моћи ће увек бити отпуштени од Кнеза. Министри се противе овој његовој намери, која им изгледа противуставна; Милош пред њиховим отпором попушта, али само привидно. И ако постављени за сталне, чиновници су, за време целе његове владе, у ствари привремени, јер, када се он на чиновника наљути, — а њему мало треба па да плане, — тај чиновник мора напоље из државне службе, — и нема тога

параграфа који га може одбранити. И зато после Милошеве смрти, приликом пописивања чиновника без одређења, разликују се две категорије: једна категорија на основу прокламације од 28 јануара, — т. ј. лица која су била чиновници под Карађорђевићем, али која Милош није, приликом утврђивања чиновника, поставио на ново; — друга категорија, то су лица која су, приликом утврђивања чиновника, добила службу, али су је доцније из буди кога разлога изгубила. Списак ових других лица само је нешто мањи него списак оних првих. То несумњиво сведочи да се Милош није осећао ни најмање обвезан да поштује сталност тих чиновника које је тобоже сам утврдио. Он је остао при својој првој намери да све чиновнике сматра за привремене.

Положај чиновника удаљених из службе неодређен је: они нису стављени у стање покоја, и зато им се не издаје пензија; они нису више на своме звању, и зато не могу потраживати плату свога звања. Њихов би положај највише наличио на положај чиновника на расположењу, али у то време за ту врсту чиновника није се знало. Испрва, чиновници удаљени из службе нису примали ништа из државне касе; доцније, — маја 1859, — њихов се положај регулише, и то овако: они који су удаљени из службе на основу прокламације од 28 јануара, добијају једну трећину своје плате, а они који су удаљени после те прокламације, добијају једну половину. Ипак, дешава се и после тога да онај кога Милош отера из службе, остане без икакве плате, бар за неко време. Има напр. један „президиал“ министра финансија од 28 децембра 1859 Главној Контроли, да се, по височајшем налогу књаза Милоша... престане издавати плата председнику Главне Контроле Данилу Данићу.* И овај Данићев случај није био осамљен.

Као ни за време своје прве владе, тако ни за време ове друге, Милош није могао разумети установу чиновника, — није могао разумети да су чиновници један ред са утврђеним законским правима и повластицама, које и сâм владалац мора поштовати. Не само чиновничку сталност него ни остала чиновничка права не вреде ништа у његовим очима; он их гази како које стигне. При поновном постављању чиновника он не гледа на њихов ранији ранг: то је обична ствар да им даје вижи ранг него што су га пре имали; директоре гимназија поставља за професоре; чланове Касације за чланове Апелације,

чланове Апелације за чланове првостепених судова, окружне начелнике за среске начелнике, среске начелнике за варошке извршитеље. Он не поштује ни стечено право на пензију; има његових решења која старим саветницима и министрима из доба Карађорђевића одузимају пензију.

Исто тако Милош није хтео да трпи код чиновника никакве спољашње знаке одличја. Под уставом од 1838 сваки је чиновник имао титулу, почевши од најмлађег писара па до саветника: титуле су биле „благородни“, „високоблагородни“, „високородни“; ова последња давала се саветницима и министрима. Милош укида све титуле, налази да су оне позајмљене из земаља где постоји племство, и да вређају демократска осећања једнакости, која су тако јака код нашег народа. Унапредак свима се чиновницима даје једна иста титула, и то је „господин“; каже се: „господин писар“, као год и „господин саветник“. Под уставом од 1838, чиновници су носили униформе; Милошу се униформе чине сувише скупе, и позива Савет да изради један пројект о упрошћавању чиновничких униформи. Све ове мере потичу из истих побуда; Милош не трпи ничије господство осим свога кнежевског; за време своје прве владе он је плануо на једног од својих чиновника, када га је видео у једном сувише господском јапунцету; може се мислити како му је било, када је по свом повратку затекао све чиновнике утегнуте у везеним униформама, са титулом благородства и високоблагородства. Он је одмах зажелио да их врати у оно стање у коме су били за време његове прве владе, када између чиновника и обичне кнежеве послуге није било скоро никакве разлике.

Цео бирократски систем створен под уставом од 1838, као главно дело уставобранитеља, дошао је под Милошем у питање. Гарашанин и његови другови, када су се решили да терају Карађорђевића, нису мислили да бирократски систем мењају; са другим кнезом они су хтели да тај исти систем продуже. Али Св. Андрејска Скупштина, сазвана од њих ради терања Карађорђевића, истргла се испод њихове управе; либерали, који су постали њени управљачи, желели су колико промену кнеза толико и промену начина владе. Они су много више мрзили кнежеве ministre и саветнике него самога кнеза; ти министри и ти саветници били су прави носиоци тадашњег начина владе; кнез је био крив само у толико што се

за њима поводио. Отуда код либерала тежња да заједно са Карађорђевићем оборе и све његово више чиновништво. За либералима је ишла гомила озлојеђених Обреновићеваца, који нису били толико кивни на саветску и министарску господу, колико на полицијске и судске власти, било стога што су их ове доиста гониле као противнике постојећег стања, било стога што су они сваку већу строгост власти тумачили као гоњење. Ти озлојеђени Обреновићевци тражили су једно опште пречишћавање чиновника, тражили истеривање свих оних чиновника који су за владе Карађорђевића гонили Обреновићевце. Када је почео говор о пречишћавању чиновништва, онда се узбунила и сељачка маса. Сељак се присећао свега онога што је од чиновника пропатио и на шта се раније није смео жалити; дошло је време, мислио је он, да се чиновницима од једном за све наплати. Тако је поред либералног и поред обреновићевског покрета противу чиновника настао и један сељачки покрет, који је ишао на то да се сви стари чиновници истерају, и на место њих доведу нови људи, који ће бити народни пријатељи.

Династијски преврат од 1858 постао је, на тај начин, полазна тачка за један револуционарни покрет противу чиновника. У томе покрету многи чиновници, и виши и нижи, изгубили су службу. Што је главно, сва чиновничка права, тако брижљиво ујемчена уставом од 1838, била су погажена. Ни чиновничка сталност ни чиновнички ранг ни чиновничко право на плату и пензију није било поштовано. Револуционарно врење противу чиновника које су либерали изазвали, Милош није хтео да прекида. Њему је годило да револуција ломи у парам-парче тај бирократски систем који он није ни марио ни разумео. У том ломљењу он је чак и сам предњачио, показујући својим самовласним мерама да нема тога чиновничког права и повластице која се у овом новом времену не би смела повредити.

ГЛАВА III.

МИЛОШ И ЛИБЕРАЛИ.

Чиновничко питање завадило је коначно конзервативце и либерале. Конзервативци су гледали у либералима људе који хоће да им отму службу, и како је за велику већину чиновника питање службе било питање хлеба, мржња конзервативаца на либерале постала је страховита. Под уставом од 1838, државна се служба сматрала неповредним личним правом исто тако као и приватно имање; либерали, који су једнако говорили о истеривању чиновника, изгледали су тадашњој бирократији од прилике овакви разорни елементи као што данашњој буржоазији изгледају комунисти. Као главни подстрекачи хајке на чиновнике помињани су либерални вођи Стевча, Грујић, Јанковић. У ствари, они су били ношени једним покретом који нису били у стању сузбити. Њихови су људи тражили гоњење Карађорђевићевих чиновника било из освете било из жудње за њиховим местима, — и либерални вођи морали су попуштати својим људима да би их задржала под својим вођством. Најумеренији од либералних вођа био је Грујић, али како је он био и најспособнији, сва се кривица за чиновничко гоњење сваљивала на њега. Жене истераних чиновника њега су проклињале.

Цела се Србија била поделила на два табора: на старе и на нове чиновнике; на људе који су стајали добро под Карађорђевићем, и на људе који су стекли заслуге за васпостављење Обреновића. Партијске разлике тако су оштро повучене да их више није лако збрисати.

По његовом повратку у Србију, Милоша су одмах окружили либерали као осведочени пријатељи династије. Они су се јако бојали његовог додира са старим конзервативним саветницима, и гледали да га од њих одвоје. У очи његовог

доласка, Св. Андрејска је Скупштина решила да саветници, пошто им је она пре неколико дана изјавила неповерење, не треба ни да се јављају при Милошевом дочеку, — и да тим људима у опште не треба допустити да изилазе пред кнеза другчије но на његов изречни позив. То су оласне удворице, које се могу улагати код Милоша као што су се улагале и код Карађорђевића, — и онда ће цела револуција остати на празно. Али најглавнији од свих конзервативаца, и један од оних којих се либерали највећма боје, Гарашанин пробија овај кордон постављен од либерала између новог кнеза и људи старог режима. По налогу престолонаследника Михаила, који цени његове државничке способности, Гарашанин изилази у сусрет кнезу Милошу чак до Пожаревца; при свечаном уласку Милошевом у Београд, Гарашанин се вози одмах у првим колима после престолонаследника. Срећом за либерале, Милош не мари Гарашанина; за Михаила он може бити велики државник; за Милоша то је стари бунџија из уставобранитељског кола; томе „дугачком“ он не верује ништа, и држи га даље од себе.

У првим данима своје нове владе, Милош ради поглавито са либералним првацима, као што су Стевча, Грујић, Јанковић, Јован Илић. Стевча постаје председник Савета. Грујић одбија „представништво“, које одговара данашњем председништву министарства, — и задовољава се положајем помоћника министра унутрашњих дела. Милован Јанковић, од секретара министарства финансија, постаје комесар код Главне Контроле; Јован Илић, од професора гимназије, члан касационог суда; Андрија Стаменковић, од председника окружног суда, члан Савета... Либерали су једна странка: они имају свој програм, који тумаче Грујић и Јанковић, и своју клиентелу, о којој се стара Стевча. Главне су тачке њиховог програма: завођење народне контроле у државне послове, строго поштовање законских прописа, нарочито обраћање пажње на сељака и његово благостање... Клиентела либерала, то су сви страдалници и сви заслужници за династију Обреновића, којима ваља дати накнаду. Долазећи на чело државних послова, један као председник Савета који дели законодавну власт са Кнезом, други као под-шеф министарства унутрашњих дела, које је најважније од свих министарстава, Стевча и Грујић не мисле да је све свршено тиме што су њих двојица добили висока звања и велике плате. Вођи странке, оне траже да се води

рачуна о њиховом програму и о њиховој клиентели. Обојица, — и Стевча и Грујић, а нарочито Грујић, — непрестано дају Милошу савете и постављају захтеве. Грујић се понаша према Милошу као шеф једне парламентарне владе према једном уставном владоцу. Милош не разуме ово ново време, када Кнез има да слуша министре, а не министри Кнеза. Грујић му објашњава значај министарске одговорности, али то се не свиђа Милошу. „Шта сам ја, вели он Грујићу, ако ти за мене одговараш“? Он осећа да с одговорношћу иде заједно власт; њему је милија власт с одговорношћу, него неодговорност без власти. Са Грујићем не може никако да удеси; узима га за помоћника министра унутрашњих дела; тера га за тим од себе; после неког времена узима га за помоћника министра правде, и пред крај своје владе тера га на ново, — овога пута, како изгледа, коначно, јер му упућује једно опроштајно писмо, с наредбом да одмах иде из Београда у своје село. Из тога опроштајног писма се види да је Милош сматрао Грујића као једног младог човека кога он својим саветима и упутствима има да „изобрази“ за „попечитеља“. Грујић је на против хтео да он Милоша „изобрази“ за уставног владоца. И како један од другог нису хтели примати „изображење“, они су се морали разићи.

Неко време, Милован Јанковић био је у нарочитој милости код Милоша. Милош је узео њега и Цукића за своје секретаре, који ће му читати акта. Цукић је обично повлађивао предлозима саветника и министара. Јанковић је свакоме предлогу налазио нешто да замери; он је уопште волео да махнуше. Милошу се допао тај секретар с којим може заједно да се ишчуђава глупости саветника и министара. Окуражен, Јанковић је стао критиковати и Милошове наредбе и решења, и хтео да му наметне своје погледе. У државним пословима Милош није допуштао никоме да му попује, — и Јанковић је одједном из највеће милости пао у највећу немилост.

Између Милоша и либерала постојала је једна основна несагласност. Он је њих примао као „династијаше“; они су му долазили као „партајисте.“ Он је хтео да их награди као присталице своје династије; они су хтели да он влада по њиховим политичким идејама и са њиховом политичком странком. Он је зазирао од људи са политичким идејама. Ако сваки буде мислио о политици, сваки ће уобразити да је најпапет-

вији, — и онда нико неће хтети да слуша Кнеза. Зато нека сваки гледа свога посла, а о политици ће мислити Кнез; његова је памет довољна за целу земљу. Ако је зазирао од људи с политичким идејама, од политичких странака имао је прави страх. Он би се узнемирио чим би видео да се људи споразумевају и договарају; њему је то одмах изгледало управљено противу њега. Он је имао страст да завађа и раздваја. У либералима је нашао једну групу која није истина била овако организована као данашње странке, али која је и по својој бројној снази и по својој унутрашњој чврстости знатно надмашала мале политичке котерије ранијег доба. Али баш због тога што су либерали били тако јаки, Милош је видео у њима једну опасност за себе. Између такве једне странке и једног „созаклетија“ противу његових владалачких права он није налазио много разлике.

Ипак зато он је неко време радио са либералима. Истина, са њиховим појединим људима долазио је у јаке сукобе, али са њиховом групом није прекидао. Он сазива 1 јуна 1859 одбор Св. Андрејске Скупштине, који је она пред свој разлаз била изабрала да прегледа њена несвршена дела. Одбор тај бира за председника Андреју Стаменковића, а за секретара Владимира Јовановића, обојицу либерале; ради без икакве сметње читав месец дана, претреса о снему слободно, штампа без цензуре своје записнике у *Српским Новинама*... После тога долази на ред питање о новим скупштинским изборима. Дипломатија у Цариграду показује се противна држању нове Скупштине; Скупштина није једва установа предвиђена уставом од 1838, који је Порта даровала Србији, и који су јој велике силе на Париском конгресу гарантовале; осим тога Св. Андрејска Скупштина остала је код стране дипломатије у рђавој успомени као једна Скупштина са револуционарним тежњама која је узела за углед француски конвент. Али и поред тих дипломатских тежкоћа, Милош наређује скупштинске изборе; он неће да влада без народа, — и то ствара нову залогу доброг споразума између њега и либерала, који у своје програму имају као главну тачку редовно сазивање Народне Скупштине.

Али на скупштинским изборима долази до јавног раскида између Милоша и либералне интелигенције. Избори су били 9 августа: главни представници либералне интелигенције изабрани су сви: Грујић, Стаменковић, Јанковић у Београду;

Стевча у Јагодини; Јован Илић у Зајечару; Ранко Алимпић у Поцерени. У Београду, власт је чинила велике напоре да спречи избор Грујића, Стаменковића и Јанковића. Чак је била известила бираче да би се и сам кнез Михаило примио избора, ако би уз њега били изабрани трговци а не чиновници; ово је очевидно било управљено противу Грујића и његових другова, који су сви били чиновници. Либерали су се пожурили да објасне бирачима да по гласу скупштинског закона чиновници могу бити бирани исто тако као и остали грађани, — и да стога законске сметње нема да се уз кнеза Михаила бирају чиновници. Гласало се јавно, и по томе како су гласови падали, могло се видети да ће бити изабран кнез Михаило, Грујић, Стаменковић. Чак није ни то помогло ништа, што је начелник војне управе послао официре и војнике стајаће војске, који су дошли на биралиште у строју, и гласали као по команди за кнеза Михаила и неке кандидате из трговачког реда. Пошто је постало сасвим јасно да ће кнез Михаило проћи за посланика, али на челу једне либерално-чиновничке листе, послан је из двора један ађутант да јави како кнез Михаило не жели бити кандидат. После тога Београд је изабрао три чиновника: Грујића, Стаменковића и Јанковића, и само једнога трговца: Карабиберића.

Власт онда налази други један начин да искључи либералну интелигенцију из Скупштине. Она просто поништава мандате свих чиновника, и наређује у њиховим местима нове изборе. Овај је поступак био двојак неправилан: с једне стране, по скупштинском закону, чиновници су несумњиво могли бити бирани за народне посланике; с друге стране, по том истом закону, посланичке мандате оверавала је Скупштина; према томе, само их је она, а никако Влада, могла поништити. Али под Милошем није се много гледало на законске формалности. У распису министра унутрашњих дела о поништавању чиновничких мандата, стајало је, на име сваког објашњења и оправдања, да се то чини „по жељи светлога Књаза.“ У истом се распису говорило да кнез жели да „текобе народа“ чује од самога народа; од чиновника прима „известиа“ сваки дан; осим тога, ако чиновници буду изабрани у Скупштину, ко ће место њих радити државне послове?

Као по наредби, у *Српским Новинама* почињу излазити чланци противу избора чиновника. Тражи се права народна

Скупштина, а не Скупштина у коју ће се увући чиновници, па место народа они говорити на уста поводљивих сељачких посланика. Кнез Милош хоће непосредни додир са народом; не допушта чиновницима да се умећу између њега и народа. Чиновници се отимају о мандате, не тога ради да помогну народу, него да би сами дошли до што већих „званија“. Интелигенцији није место у Народној Скупштини него у државној служби. Од интелигенције на Скупштини није се видело ни до сада никакве користи. Ето на пр. саме Свето-Андрејске Скупштине: оно што је радио народ, то ваља; оно што је радила интелигенција, то не ваља. Народ је довео натраг династију Обреновића; интелигенција је претворила Скупштину у револуционарни конвент и почела збацивање чиновника.

У *Српским Новинама* удара се нарочито на Милована Јанковића, који је био кандидат у Београду. Њему се уписује у грех да је на биралишту агитовао за себе и за своје пријатеље, и давао бирачима цедуље с именима кандидата. Такво агитовање обележава се као незаконита и неморална ствар, као „интригирање у гомили“. Треба пустити народ да гласа како он хоће: нико нема права да се „натура“ за посланика. *Српске Новине* нападају на „усијане главе“ и „поквареног срца људе“, који су таквим својим поступцима покварили ову „свечаност“ (т. ј. бирање посланика); нападају „неискусну, себичну, пакосну омладину“, из чије су средине такви људи поникли; нападају „себичну, осветом дишућу и опустошавајућу секту,“ која „за своје намере и цели свуда подмеће народ као средство.“ Та „секта“, то је либерална интелигенција, која је водила Свето-Андрејску Скупштину, па је хтела да води и Скупштину од 1859.

Али не само *Српске Новине* него чак и Савет сматра за потребно да се стави у покрет. Он пита министарство унутрашњих дела шта је урађено поводом београдског избора, на коме је Милован Јанковић „законом недопуштеним начином наваљивао да буде изабран“, и „наметао се цедуљама“.

Јанковић је тако нападан са свих страна, да 18 августа 1859 упућује писмо кнезу Милошу, у коме моли отпуст од пет до шест недеља да би се склонио где било, јер не може више да се бори с интригама.

Избори од 1859 показали су не може бити јасније у чему је разлика између Милошевог народњаштва и либералног. И Милош и либерали хоће Народну Скупштину, али Милош

хоће Скупштину без странака, којом ће моћи управљати овако као што је управљао за своје прве владе. Либерали мисле да Скупштина сама собом не би значила много, ако у њој не би била једна странка интелигенције, која би обавештавала просте сељаке о правим народним потребама. Милош налази да би се таква странка мешала у његов посао: народу треба истина вођ, али тај ће вођ бити Кнез а не интелигенција. Интелигенција има да буде кнежево чиновништво и да слуша Кнеза.

Овај јавни раскид између Милоша и либералне интелигенције даје куражи конзервативцима да покушају коначно одвајање Кнеза од либерала. Избори су свршени 9 августа, а већ 18 истог месеца почиње у *Српским Новинама* један низ чланака, који се протеже све до 5 септембра. Чланци носе наслов „Поглед на радњу одбора Св. Андрејске Скупштине“ и потписани су знаком цесарског дуката (¤), због чега су остали запамћени као дукатовачки чланци. После тих чланака конзервативци, који у то време нису имали одређеног имена, називани су и сами „дукатовцима“. Ево у чему је језгра дукатовачких чланака. Свето-Андрејска Скупштина урадила је једно велико дело: вратила је на престо Обреновиће. Тим делом она је погодила жеље целог народа, а не само једне странке. На жалост, чим је то дело извршено, либерали су покушали да повратак Обреновића припишу искључиво себи у заслугу, и да као једини заслужни за ново стање ствари заснују своју партијску владу: повратак Обреновића, који је у ствари био победа опште народне воље, добио је вид једне партијске спекулације. Партијска либерална владавина почела је намештањем либералних присталица по државној служби, и да би се за све њих могло наћи места, морала су се истеривати она лица која су се у државној служби била затекла. Старе искусне чиновнике истиснули су млади карриеристи, којима је, у оскудици праве спреме, њихов партијски фанатизам служио за препоруку. Овим збацивањем чиновника уништена је чиновничка сталност, а с њом и један од главних услова савесног и спремног чиновништва. Збацивање чиновника јесте један грех либералне странке; увођење Народне Скупштине као главног чиниоца у државне послове јесте други. Наша се државна машина окретала до сада на два точка: сада их има три. Под Карађорђевићем ништа се није могло радити због неслоге Кнеза и Савета; сада, када смо поред Кнеза и

Савета добили још и Скупштину, имамо још мање слоге. Стари Савет био је играчка у рукама неколико олигарха. Нова Скупштина постала је играчка у рукама неколико демагога; Св. Андрејском Скупштином управљали су њени секретари Грујић и Јанковић; Св. Андрејским одбором његов секретар Владимир Јовановић. Карађорђевић је имао да се бори с олигархијом; Милош ће имати да се бори с олигархијом и с демагогијом. Што Србији треба, то је јединство управе, а не партијске кавге; треба „регула“ а не „мудровање о праву, о слободи личној, о демократичном систему“. Ту регулу може дати само кнез Милош, и њему се при крају чланка довикује: „Удри, али спаси отечество“!

После овога низа чланака изишло је, под истим дукатовским знаком, још неколико чланака у току месеца септембра и октобра. У последњем чланку од 17 октобра каже се, како је Милош провео двадесет година на страни; како су за то време поумирали његови стари знанци, и пристигао један нов нараштај који он не познаје. Чим је дошао у земљу, њега су окружили политички спекуланти, који су га навели да отпусти из службе многе корисне чиновнике, и њихова места да „људима без позива“. Али једнога дана Милош ће видети и сам да је заведен сплеткашима. Онда ће он дигнути своју моћну руку, „па о земљу треснути продрзљивце, који мисле да се владалац може варати без казне“. Ово је било непосредно позивање Милоша да растера либерале.

Дукатовачки су чланци начинили велики утисак. Написани врло књижевно и речито, они су се јавили у једно време када се већ почела осећати реакција противу рада Св. Андрејске Скупштине, и када се, због гоњења чиновника, било нагомилало доста мржње на либерале. Свет је био изненађен да су тако оштри чланци противу либерала могли изићи у *Српским Новинама*; то се узимало као знак да је Кнез према њима охладнио. Када се уз то стало говорити да те чланке пише кнез Михаило, мишљење се утврдило да је с либералима свршено. Окуражени, њихови су противници стали у глас на њих викати; уз ове су пристали и сви они који нису, истина, били противници либерала, али су хтели да се препоруче двору, осуђујући оне за које се држало да их и двор осуђује. Из унутрашњости су стизали дописи у којима су се прихватале мисли дукатовачких чланака, и њихов писац бла-

госиљао. У београдској публици осетила се јака струја противу либерала. Њихов је пад изгледао неизбежан.

Ко је писао дукатовачке чланке, и да ли је у њима имао удела кнез Михаило, остало је дуго времена тајна. Данас се може рећи ово. Писац чланака био је познати књижевник Матија Бан. Дубровчанин католик, васпитаван за свештеника, Бан је био задовољен клерикалним конзерватизмом; демократију је сматрао као почетак пропадања цивилизације и морала. Тачност свога сматрања доказивао је, с једне стране, „ужасима“ Француске револуције, који су му били задали такав страх да га се до смрти није могао ослободити, — а с друге стране, примерима Словенских народа, који су по његовом мишљењу само с тога пролазили рђаво у историји, што су претеривали са демократијом и нису се хтели подвргнути строгостима једне јаке владе. У кратко, демократија је за Бана значила одсуство друштвене дисциплине, разузданост гомиле, анархистичке тежње и револуционарни бес... Међу либералима било их је доста који су важили за „швабождере“ и говорили да сва поквареност нашег јавног живота долази од аустријских Срба. Ти „швабождери“ и подстакли су Св. Андрејску Скупштину да збаци и протера Атанасија Николића и његове другове. И сам аустријски Србин, дочекав хладно од либерала, с којима је у првим тренутцима њихове победе тражио везу, Бан је имао, поред начелних разлога, још и личних, да буде њихов противник.

Бан је, ако не одмах, а оно доцније, јавно признавао дукатовачке чланке за своје, — и они су доиста његови по својој спољашњем облику, који одаје латинског ретора и католичког проповедника. Ипак зато ти се чланци не могу искључиво њему приписивати. Бан је био од оних политичких писаца који се никада не јављају сами, него увек са неким већим и јачим иза себе. У овој прилици иза Бана није стајао нико мањи него кнез Михаило. То што се поговарало о Михаиловом уделу у дукатовачким чланцима, било је истина. У једном до сада непознатом писму које је Милош Поповић, уредник *Српских Новина* из 1859, писао 5/17 септембра 1877 Велимиру Тодоровићу, незаконитом сину кнеза Михаила, стоји од речи до речи ово: „Ниједан дукатовачки чланак није издан а да га кнез Михаило није најпре прочитао и одобрио; на где којима гдешто је удесио друкчије, а где што и додао, а

неке је и сам написао.“ Дукатовачки чланци доиста су изражавали политичке назоре кнеза Михаила, оне исте које налазимо у његовој прокламацији од 1860 и у његовој престоној беседи од 1861. Ти су назори, да треба престати са партијским прогањањима, да сва интелигенција треба да се окупи око Кнеза, да треба извршити усредсређивање државне власти, тако да Скупштина и Савет постоје поред Кнеза само као помоћне а не као ривалне власти. ... Збацивању чиновника Михаило је био противан; још из прогонства 1853, у једном писму саветницима, он је свечано изјавио да његов повратак на престо неће бити повод ни за каква гоњења; у интересу општег мира, он је први вољан да свима својим непријатељима опрости. Јако конзервативан по својим идејама, Михаило се осећао ближи старим конзервативним бирократима, једном Гарашанину и једном Мариновићу, него новим либералним политичарима, једном Грујићу и једном Јанковићу, који су му изгледали занешењаци и букачи. Он је држао да те људе треба устукнути, да би се једном престало с партијским распрама и револуционарним потресима. Избори од 1859 изгледали су му згодан тренутак да се обележи други један правац на супрот ономе који су представљали либерали.

У време дукатовачких чланака, Михаило је био средиште око кога су се скупљали конзервативци, како старији као Гарашанин и Мариновић, тако и млађи као Филип Христић, Коста Цукић, и Јован Ристић. Од свих конзервативаца, Ристић је, изгледа, имао највише удела у дукатовачким чланцима. Дуго времена на њему је лежала сумња да их је он писао; он је то увек порицао, али, ако се упореде дукатовачки чланци с оним чланцима које је по Михаиловом доласку на владу Ристић писао у *Српским Новинама* (под насловом „Реформе“ и „Законитост“), наћи се скоро потпуна истоветност погледа. Међу својим вршњацима најамбициознији, Ристић је догађајима од 1858 био најтеже повређен у својој амбицији. Св. Андрејска Скупштина затекла га је као начелника полицијског одељења у министарству унутрашњих дела, под министром Гарашанином. Гарашанин је подупирао његову кандидатуру за секретара скупштинског, али Скупштина је место њега избрала Јована Илића. Овај неуспех Ристић је осећао јако, нарочито онда када се видело какав су значај скупштински секретари Грујић и Јанковић умели себи да прибаве. Одбор

Св. Андрејске Скупштине позивао је у своју средину признате стручњаке да их саслуша о потребним реформама. Да би свратио на себе пажњу, Ристић је написао низ чланака о реформама полицијске струке; опет зато одбор није сматрао за потребно саслушати Ристића, — и како је он јако држао чак и на такве мале ствари, њега је и ово болело. За помоћника министра унутрашњих дела, дакле за његовога старешину, дошао је његов супарник из ђачких дана Јеврем Грујић, и дао му на знање да би добро било да престане долазити у канцеларију, док се не стиша народно нерасположење према њему: при првом сусрету либерали су га одбацивали од себе као компромитованог. Пун једа и гнева на либерале, Ристић је постао један од најоштријих критичара њихове политике. Св. Андрејска Скупштина, разлагао је он, мислила је најбоље, али они који су јој се натурили за вође, Грујић и Јанковић, нису умели да је воде. То су били демагози који су ласкали гомили у место да је обуздавају. Они су напустили „лут смотрености“ и ударили у политичко фантазирање, као на пр. да од наше непросвећене сељачке Скупштине начине главну власт у држави. Узбуњујући партијске страсти, они су учиниле владу законитости немогућом, јер су створили две правде: једну за своје једномишљенике а другу за своје противнике. Какав у овој критици либерала, такав је Ристић остао целога века: смотрен пре свега другог; велики поштовалац, ако не законског смисла, а оно законске форме; лишен илузија о политичкој способности гомиле, за коју је држао да без паметних вођа не може ништа учинити; дубоко уверен да у политици више вреди „ауторитет“ него „популаритет.“

У дукатовачким чланцима налази се једна мешавина идеја кнеза Михаила, Матије Бана, и Јована Ристића. Михаил је био аутократ; Бан преплашени конзервативац; Ристић један бирократ који не разуме друкчију политику него ону руковођену озго. Сва тројица морали су бити одлучни противници либералне странке, која је постала у једном преврату, и чија је снага лежала у њеном утицају на гомилу.

Дукатовачки чланци изазвали су један либерални противнапад. Пре свега, они су збили либерале у гомилу. Чланак од 17 октобра, у коме се Кнез позивао да тресне либерале о земљу, либерали су разумели буквално, — као да њихови противници не желе само уништење њиховог политичког утицаја,

него желе уништење њих самих. Они трче на жалбу Милошу: зар су за свој рад на повраћању династије заслужили то, да се у новинама јавно траже њихове главе? Милош је, истина, љут на либералну интелигенцију, али са либералном странком још није прекинуо; он је окружен самим либералима или бар људима који им симпатишу; не мање него три члана Владе заузимају се за либерале; поред њих ту су још председник Савета Стевча и митрополит Михаило, као врховни заштитници либерала. Милош попушта под овим многоструким наваливањем, — у толико пре што чланак од 17 октобра, који је толико узбунио либерале, не може ни њему самоме бити по вољи. Ако се у томе чланку говори о либералима као о „продрзљивцима“ које треба треснути о земљу, о њему се самоме говори као о једном човеку који више не познаје људе и кога су политички спекуланти завели.

24 октобра министар просвете, који је либерал, одузима уредништво *Српских Новина* Милошу Поповићу, и предаје Владимиру Јовановићу, једном либералу, који је у дукатовачким чланцима био лично нападнут. Јовановић је смењен већ идућег месеца, због једног националистичког чланка, који је узбунио београдског пашу, али на његово место долази опет један либерал, Стојан Бошковић. Под уредништвом Јовановића и Бошковића, *Српске Новине* постају орган либерала, као што су под уредништвом Милоша Поповића биле орган конзервативаца. Грујић објављује свој одговор на дукатовачке чланке („Море Турци не газ'те орања“). Он описује нову групу образовану противу либералне странке као људе којима не иде у рачун слога Кнеза и народа, јер онда њихове интригантске услуге не би имале цене, и који би зато хтели да опет одвоје Кнеза од народа. Као највећи грех либерала њихови противници помињу збацивање чиновника. У ствари, збацивање чиновника либерали нису хтели, него га је хтео народ. У толико прилика народ је рекао да не жели за старешине старе Карађорђевићеве чиновнике, који су Обреновићевце терали масама у тамницу, палили им куће, метали њихове главне људе на точак. Либерали могу само ублажавати народни одисај противу чиновника; сасвим га спречити, не могу ни они, Шта хоће либерали? Хоће народну династију Обреновића; хоће уставну монархију, у којој ће Кнез владати у договору са народом преко једне слободно изабране Скуп-

штине; хоће одговорност министара како пред Кнезом тако и пред Скупштином. Скупштини треба дати право да откаже поверење министрима и да тражи од Кнеза њихово отпуштање; поред тога ваља јој дати право да министре због њихових незаконитости сама тужи суду; дакле, одговорност министара како политичка тако и кривична. У српској задрузи остварен је спој старешинства и договора; зашто не би могао бити остварен и у српској држави? Основна је мисао Грујићевог одговора у томе, да кнежевски деспотизам и чиновничка олигархија не одговарају правима Српског народа, који је навикао на договор у породичним и у општинским стварима (то је оно што би Бан карактерисао као неспособност словенских народа да се подвргну строгостима једне јаке владе). Доводећи у везу уставну монархију и парламентарну владу са нашом задругом, Грујић покушава да измири западњачки либерализам са српским национализмом.

Пошто је пустио конзервативце да се извучу на либерале, Милош је пустио и либерале да се извучу на конзервативце. Иначе, његов се однос према либералима није у основи мењао. Изузимајући неколико „усијаних глава“, неколико младих и несавитљивих доктринара, он трпи остале либерале не само у државној служби, него и на највишим звањима и положајима, — али он и даље влада по својим идејама а не по идејама либерала.

С пролећа 1860 његови односи с либералима почињу од једном да се кваре. Либерали добијају сада једног много опаснијег противника него што су били писци дукатовачких чланака: то је управитељ вароши Београда, Никола Христић. Христић је био и под Карађорђевићем управитељ вароши, али после 1858 он је удаљен од дужности, и полиција пада у руке либералима. Христић није био њихов човек, али није био ни конзервативац, него један чиновник послушан и исправан према свакој влади. Из тог разлога, крајем 1859, Милош га наново поставља за управитеља вароши. Дотле, у извештајима полиције, коју су држали либерали, није било говора о раду и кретању либералних првака. Нови управитељ Христић ставља либералне прваке под полицијску присмотру. По његовим извештајима, неки од највиђенијих либерала, међу којима Стевча, Грујић, и Јанковић, састају се код митрополита Михаила, и то кришом ноћу. На тим се састанцима претреса

питање кнеза Михаила. Он је ожењен једном католичкињом; либерали налазе да једна католичкиња не може бити српска кнегиња; пре свога ступања на престо, Михаило се мора развести од жене; иначе, узме се ко други за кнеза. Тај други имао би да буде принц Лајхтенберг, рођак рускога цара. Либерали су увек тврдили да су те приче о руском принцу биле прсте гатке. Њихови противници дукатовци измислили су те гатке и пустили у стране новине, а Никола Христић после прихватио. На њихову несрећу, те су гатке примљене у двору, ако не као сасвим доказане а оно као врло вероватне. Либерали су протерали једну династију; зашто не би протерали и другу? Стевча изгледа ново издање Вучића, један опасан вођ гомиле, кадар правити преврат чисто за инат. У осталоме, ако се не зна сигурно шта се на тим састанцима код митрополита говори, зна се сигурно да се ти састанци држе. Милош није марио да се људи састају и договарају; свако груписање изгледало му је подозриво. Ови чести састанци либерала, и то кришом ноћу, јако су раздражили. Месеци март, април, мај, сасвим су рђави за либерале. Брата Милована Јанковића затварају што је, кажу, пред неким људима викао на Милоша и Михаила, а ковао у звезде Стевчу. Грујића истерују из службе и наређују му да се склони у своје село. Стаменковић, и ако саветник, шаље се да надзирава насипање крагујевачког друма. Стојану Бошковићу одузима се уредништво *Српских Новина*, и, као год Грујићу, наређује одлазак из Београда у место рођења. Јован Илић, Ранко Алимпић, Владимир Јовановић губе службу сва тројица; овај последњи с мотивацијом, да „другује с којекаквим смутљивцима, са којима има потајне договоре и састанке.“ У овом општем гоњењу либерала изгледало је да ће бити дохваћени чак и њихови највиши представници, митрополит Михаило и председник Савета Стевча: говорило се о Стевчиној оставци и о шаљању митрополита на епитемију у манастир. Али у лето 1860 обојица на неки начин учвршћују свој положај код Милоша, који им обећава да ће се престати са гоњењем либерала. После неповерљивости према либералима у њему се јавила неповерљивост према управитељу Христићу. Њему је пало у очи како се у Христићевим извештајима бележе само смутње либерала; шта је пак с онима који нису либерали? Зар су ти тобоже бољи... Либерале спасава то што

Милош мисли рђаво о свима и свакоме, а не само о њима... Али пре него је стигао да испуни обећања дата Стевчи и митрополиту, Милош умире, под јесен 1860.

За све време своје владе Милош је стално тежио да се ослободи спреге са либералима. Мене, говорио је он, није вратила једна странка, него ме је вратио цео народ. Али, ма колико рад да се ослободи спреге са либералима, он увиђа да су они јаки у народу, а његово је правило да се не завађа с народом. Он удара на поједине људе из либералне странке, — и када кога у љутини дохвати, тај је добро ударен, — али са либералном странком као целином не прекида никада. Он до краја задржава Стевчу у председништву Савета, — ако ничега другог ради, а оно ради заваривања простих Обреновићеваца у земљи, који знају Стевчу као свога вођа из старих борби са Карађорђевићима. Што је главно, и онда када највећма љут на либерале, Милош не помишља да се обрне ка конзервативцима. Један Гарашанин и један Мариновић нису никада код њега у милости; Гарашанин се у једно време не осећа чак ни лично сигуран, и склања се у Мехадiju... Има нешто што је уз пркос свима њиховим несагласицама пезивало Милоша за либерале и либерале за Милоша. Поред свега свог слободњаштва, либерали су династијашки: то је што везује њих за Милоша. Поред свега свога деспотизма, Милош је демагог: то је што везује њих за либерале, као за једну странку која је ухватила корена у народу.

ГЛАВА IV.

МИЛОШЕВО САМОДРЖАВЉЕ.

По повратку у Србију, Милош је говорио да ће владати као „конституционални владалац“. За време његове прве владе, људи су због те речи „конституција“ губили главу; али отада је свет напредовао, па, како изгледа, и Милош с њиме. Кабули ефендији он је говорио друкчије. Њему је одмах саопштио да не може владати по уставу од 1838. „А шта ћете радити, докле се устав не промени?“, питао је Турчин. „Нећу га поштовати“, одговорио је Милош.

Овај разговор с Кабули ефендијом изражава право гледиште Милошево на „конституцију“. Треба додати да он није могао владати не само по уставу од 1838, него у опште ни по каквом уставу. Он се у Србију вратио 1859 с оним истим схватањем владалачке власти с којим је 1839 из Србије изишао. То је схватање било не може бити простије: у земљи постоји једна права власт: то је владалачка; све остале власти служе само за параду.

Прва власт која је осетила да у будуће има да служи само за параду, био је Савет. Под уставом од 1838 Савет је био прва власт поред Кнеза, и за владе Карађорђевићеве покушавао је да се уздигне чак и изнад Кнеза. Али у догађајима од 1858 он је изгубио сваки углед. Противан Карађорђевићу, а противан у исто време и Обреновићима, он је чинио утисак да или не зна шта хоће, или не сме оно што хоће. Руководство догађаја прешла је са Савета на Скупштину, и колико је год углед Скупштине порастао, толико је углед Савета пао.

Испрва, Милош је мислио да Савет просто укине. Када се то показало немогућно, Милош гледа да Савет начини безопасним. Он му је опасан из два разлога: прво, што су саветници стављени под заштиту Порте, тако да их Кнез, без

Портиног пристанка, не може сменити чак ни онда када учине кривично дело; друго, Савет је опасан зато што је сав састављен од Карађорђеваца и од присталица саветске олигархије: ниједна од ове две групе није пријатељски расположена према Милошу. Везу између Савета и Порте Милош није у стању раскинути, јер је она заснована самим уставом, који је немогуће променити без Порте; али ако ту везу није у стању раскинути, он је може бар разлабавити. Он мења саветничку заклетву: у будуће, саветници ће се заклињати на верност само српском Кнезу, а не, као дотле, и турском Султану. Он укида додатак устројству Савета од 3 маја 1858. Тај додаток, наметнут од саветске олигархије Карађорђевићу, до ситница је регулисао кривичну одговорност саветника; главно је било то да су о осуди саветника и о њиховом губитку звања решавали у последњој надлежности с једне стране Савет, а с друге Порта. Али даље од ових измена Милош не иде, јер даље измене претпостављају промену устава. Што се тиче личног састава Савета, ту се Милош не да зауставити ни самим уставом. И ако је устав прогласио саветнике за непокретне, Милош збацује стари Савет и поставља нов. Побеђена страна у прерату од 1858, стари Савет нема куражи да протестује противу повреде својих уставних права; његови чланови представљају једну деморалисану војску; они који се нису помирили са својом жалосном судбином, гледају да се додворе Милошу и измоле од њега ново постављење. Али не само Савет, него и Порта остаје пасивна пред овом повредом устава. Она се, истина, радо меша у наше унутрашње ствари, као заштитник закона противу једног деспотског Кнеза, — али она то чини само онда када у земљи већ постоји какав јак покрет противу Кнеза, и када она има изгледа да победи Кнеза снагом његових властитих држављана, без своје оружане интервенције. Овога пута покрет у земљи постоји у корист Кнеза, а не против њега, — и Порта се зато чини невешта његовој повреди саветничке непокретности. Њен изасланик Кабули ефендија задовољава се објашњењем које му се даје, да је Милош променио саветнике по оном праву које сваки нови владалац има да сам избере своје прве доглавнике.

За нове саветнике Милош поставља махом народне старешине из своје прве владе, људе просте и нешколоване. У

Милошевом Савету, по речима једног савременика, нема ни једнога који би знао неки страни језик, а има само један који је, и то овде у земљи, свршио неке више школе. За једнога од саветника говори се да је једва писмен; судећи по његовом потпису, то не изгледа измишљотина. Ти су људи без сумње били добре народне старешине двадесет година раније, када се главна дужност народног старешине састојала у томе да бојем држи народ у послушности, и да хвата хајдуке. Али ти су људи били сасвим недовољни за дужности саветника, у једно доба када је Савет имао да израђује законе и да решава о питањима велике политике.

Према таквим саветницима Милош није имао никаквих обзира. Као што није поштовао уставну непокретност старих саветника које је био затекао, тако није поштовао ни уставну непокретност нових саветника које је сам поставио. На захтев Скупштине од 1859, он удаљује три саветника из службе поред све њихове непокретности. С пролећа 1860 када је стао гонити либерале, он одређује саветника Стаменковића за надзорника радова на крагујевачком друму. За своје прве владе он је употребљавао ministre и саветнике за набавку соли и за уређивање својих приватних добара. Њему с тога не изгледа ништа неприлично упутити једног саветника да гледа како се насипа један јавни друм. Истина, саветничкој самосталности противно је да се саветник одваја од своје редовне службе административним путем, али саветничка самосталност, као и саветничка непокретност, и као уопште сва саветничка права, последња су брига Милошева.

Његов тон према Савету није тон који је владалац дужан имати према другом законодавном чиниоцу. То је исти онај тон фамилијаран и прек у коме се он, за време своје прве владе, обраћао својој канцеларији или народном суду. „Дошло ми је до знања,” каже он у једном акту од 11 марта 1860, „да један саветник има обичај да мњенија своја врло често одваја, или неће да их да, докле се не договори са својим другозима ван Савета... Ово је крајња неуредност коју Савет не треба да допусти и коју књаз врло осуђује.“ У једном акту од 23 новембра 1859 он опомиње Савет да има већ два месеца како се Мало-Госпојинска Скупштина разишла, а саветници и министри нису још узели у поступак оне многобројне жеље које је та Скупштина изјавила. То изазива код

кнеза „сажаљење и удивљење.“ Он препоручује Савету да сазове једну нарочиту седницу на којој ће се ова његова опомена која је прави укор; прочитати. У једном акту из јуна 1860 тон је његов још оштрији. „Ја видим,“ вели он, „да није вајде Совјету ништа говорити ни препоручивати. Он је научио да месеце и године пропушта док један пројект одобри...“ Зато Милош тражи да му се одмах по татарину пошаље пројект криминалног поступка: он ће га, један, боље и пре прегледати и свршити него сви саветници заједно. Милош, који је научио да заповеда, заповеда Савету као и осталим властима, — и то с истом оштрином и одсечношћу. Он му не признаје никакав изузетно висок положај, и када му се обраћа не осећа потребу да ништа увија и ублажава.

Он сматра Савет за чисто законодавну комисију, која нема друга посла него да израђује законске пројекте. Ван тога круга послова Савет нека се не пружа... Под Карађорђевићем, Савет је значајно много више: он је делио с Кнезом како законодавну тако и извршну власт; он је држао министре под сталним надзором, и они су морали редовно долазити на његове седнице. Милош неће о томе ни да чује: министри стоје само под његовим надзором, и ни под чијим више. Он пише Савету 11 марта 1860, како су му се министри жалили „да им Совјет много времена одузима и од рада ји удаљава позивљући ји често у заседање своје“. Милош тражи од Савета да остави министре на миру: може их звати само онда када има да се саветује с њима о каквом законском предлогу. Јер, по Милошевом схватању, израда законских пројеката јесте једини посао Савета. Ако у том послу буде одуговлачио, Кнез је у стању да му чак и један законски пројект узме из руку, па да га сврши он сâм како зна и уме.

Када је Милош поступао овако са старим „високославним Совјетом“, може се мислити како је тек поступао са министрима. Под Карађорђевићем, министри су се узимали из реда саветника; тако је било прописано ако не уставом од 1838 а оно устројством Савета од 1839. Милош, који се није обазирао много ни на устав, сматра ово устројство као и да не постоји. Своје министри он обично узима ван реда саветника; тиме још јаче истиче да су министри чисто његови органи, и да са Саветом немају никаква посла. Докле су узимани из реда саветника, министри су, после иступања из владе, вра-

ћани на своје старо место у Савету: то обезбеђено саветничко место било је јемство да ће министри очувати извесну самосталност према Кнезу и да неће постати оруђа његове самовоље. Под Милошем, министрима није обезбеђено ништа: они су министри докле их он трпи; када му престану бити у вољи, он им може дати какву другу службу, али не мора. Има министара који су, после свога одступања, били просто удаљени из службе.

При избору министара Милош обраћа пажњу на физичке особине: он има способност примитивног човека да по физичким особинама погађа и моралне, — и зна да прост свет поштује онога који му већ својом појавом улива поштовање. Кнез Михаило је говорио: „Бабо воли старешине крупне, главате и плехате“... Једнога кандидата за министра правде Милош одбија зато што има трбух: „Видиш, колики му је трбух: мора бити нека небрига.“ Онда му доведе једног другог без трбуха, дугачког и сувог као гладна година. Овога прима, али не без приговора. Не допада му то што има тавак глас: „говори као стрина“... Сиромах човек поста министар, али доби и надимак: „Стрина-Маринко.“ Од својих министара Милош тражи да су кротки и послушни, да подносе без роптања његова натресања једног деспота који већ пада у старачку ђудљивост. О члановима његовог првог министарства каже се у једним новинама, да се не зна ко је од кога тиши и мирнији. За све што ураде, они имају један исти разлог: „Господар тако хоће!“ Министре који су му безусловно верни и потчињени, једног Цветка Рајовића и једног Теодора Хербеца, он задржава поред себе све до своје смрти. Остале министри који му нису увардали нарав, мења сваки час. Први његов министар унутрашњих дела Миливој Јовановић траје од јануара до јуна 1859; њега замењује Јеврем Грујић, који већ јуна уступа место Владиславу Вујовићу. Вујовић пада фебруара 1860, и онда долази Ђорђе Миловановић, који завршује серију Милошевих министара унутрашњих дела. Исто је тако и с министром правде. На том се положају ређају Јефтимије Угричић од јануара до октобра 1859; Маринко Радвановић од октобра 1859 до фебруара 1860; Јован Филиповић од фебруара до марта; Јеврем Гујић од марта до априла; Матија Симић од априла па до Милошеве смрти, у септембру 1860. Те честе промене министара слабе им ауторитет; они

се осећају привремени и с тога немоћни, — и то је зацело што Милош и хоће.

Између министара нема скоро никаква договора; сваки за себе сршава послове своје струке с Кнезом. Тако изоловани, они немају довољно отпорне снаге према Кнезу, и он се титра с њима како хоће. Министарске седнице, када се држе, држе се у кнежевој одаклији; ту заједно с министрима седе кнежеви ађутанти и ћирице, што је сасвим у реду, јер на министре Милош гледа мало боље него на ађутанте и на ћирице. Грујић, као помоћник министра унутрашњих дела, наваљује да се седнице држе редовно, али без Кнеза; министри би изашли пред Кнеза с готовим предлозима и били пред њиме сложни. То је енглеска пракса, — и Милош, који је рекао да ће бити „конституционалан“, прима је без речи, али одмах затим претвара је у лакрдију. Он улази у собу министарске седнице погурев, са свежњем аката у руци. Он каже скоро жалосним гласом: „Ево вам па радите; ја се нећу мешати ни у шта“. Он изилази, али министри нису људски узели акте ни у руке, а врата се наново отварају, Милошева се седа глава помаља, и он пита живо радознано: „Шта урадисте децо“?... Те министарске седнице до којих је од свих министара само Грујићу стало, ишчезавају брзо. У марту 1860 поново се издаје решење, да се *од сада* држе министарске седнице, у којима ће се министри о свима важнијим стварима предходно договарати. Али ово решење остаје само на хартији.

Садејство министара Милош сматра као просту формалност. Он тражи од једнога министра да му поднесе предлог о збацивању некаквога чиновника. Министар ми чини неке примедбе; нестрпљив, Милош му подвикује: „Ако нећеш да поднесеш предлог, указ ће изаћи и без твога предлога.“ Министари су за њега прости писари, имају да пишу оно што им кнез нареди; шта ће им пак наредити, то је његова ствар. Тон у коме говори с њима, — и о њима, још је гори него тон у коме општи са саветницима. Влада му подноси на потврду некакав војни пројект, а није претходно о томе пројекту питала за мишљење кнеза Михаила, кога је Милош начинио командантом целокупне војне силе. То Милоша доводи у јарост. Он пише Савету: „Свима вам је познато с каквим је торжеством признат књаз Мијаило за поведитеља војске и свега војеног што има, како је писмено од народа добио, и

како је не само војска него и цео народ торжествено провео дан кад се то догодило, — а и ти Ербесе, ако си глуп, ниси луд, могао си то чути и видети, па зар да се без његовог саизпољења закони и нека преустројења воена праве, — тога бити неће.“ Хербез је био министар финансија и омиљена личност у двору; то га није спасло да у службеном акту буде овако апострофиран од Кнеза. Поред тога акта у коме је рекао Хербезу да је глуп, ваља ставити овај акт у коме је рекао министру војном Младену Жујевићу да је слеп: „Данас ми је јављено да се Јоца Марковић већ од дужег времена по Београду бави. Његово у Београду бављење скопчано је с неким тајним умислима и ја не знам, Жујевићу, да л' ти имаш очи. Он је при крагујевачком гарнизону, шта има посла да не престано по Београду тумара. За ово кратко време, од кад је у Крагујевац премештен, неколико је пута долазио у Београд, а шта има посла по Београду? Ја знам да му званична дужност његова налаже да у Крагујевцу седи и свој посао ради; а како ти мислиш, видим да је наопако. Кад си тако почео, онда боље предај њему и Алимпићу своју дужност, па бар нека они заповедају и нек се зна ко је старији.“ Милош је гледао на Србију као на домазлук који је он стекао; сваки ко је у њој вршио какву јавну службу, па чак и саветник или министар, био је једна врста његове послуге, — и Милош је држао да се сме издирати на њ колико му је воља.

Сматрајући Савет као једну комисију за израду законских пројеката, а министре као своје писаре, Милош се начинио исто онаквим неограниченим господарем какав је био и за своје прве владе. Чим је дошао, он је извесне послове изузео из надлежности оних министара којима су дотле били поверени, и уредио их као засебне управе, које нису стајале ни под једним министром, него су добијале заповести непосредно од Кнеза. То су били послови војске и послови београдске полиције. Марта 1859 „воена дела“, која су дотле била у министарству унутрашњих дела, издвајају се у засебну управу. Начелник те управе стоји непосредно под Кнезом; нема везе с осталим министрима, и не долази у министарске седнице; шта се ради у војној управи, Влада не зна: то је кнежева тајна. Иста је ствар и с београдском полицијом. Милош је одмах узима у своје руке и свршава ствари с управитељем

полиције сâм, не само без учешћа министра унутрашњих дела, него чак и без његовог знања. Јуна 1859 Милошу се доставља да неки збачени саветници спремају атентат на њега и на Михаила. Он одмах, не говорећи ништа министру унутрашњих дела, издаје наредбу управитељу полиције и начелнику војне управе, да једне заверенике ухвати и затвори полиција, а друге војска. У исто време наређује и то, који ће се завереници оковати, а који не. Министар унутрашњих дела дознаје за целу ту ствар тек пошто су завереници затворени и оковани. Он пита, изненађен, како су се ове мере, које несумњиво спадају у његову струку, могле предузети без његовог знања. Милош му одговара кратко: „Ја сам над свима струкама...“ Јуна 1860 долази један закон о устројству управе Београда, који само озакоњава ту праксу коју је Милош још пре закона увео. Управа вароши Београда престаје зависити од министра унутрашњих дела и ставља се непосредно под Кнеза. Ово важи само за чисто полицијске послове. Што се тиче осталих послова, управа Београда стоји према министрима у оном истом односу у коме и окружни начелници. Управитеља бира и поставља Кнез, а све чиновнике управе предлаже Кнезу управитељ. Као год и војска, тако је и београдска полиција постала лична ствар кнежева.

Али и у осталим пословима које није узео у своју непосредну управу, него их оставио и даље код појединих министарстава, Милош се понаша више или мање исто онако као и у пословима своје непосредне управе. С министрима се договара кад и колико хоће; иначе, издаје преко њихове главе наредбе за које они дознају тек пошто су издате. Правило је да свака кнежева наредба мора бити стављена на писмено, и премапотписана од кнежевог представника (који је у исто време вршио и дужност министра иностраних дела). Али под Милошем, од времена на време; јављају се и такве наредбе на којима нема представничког потписа, на које је само стари неписмени Кнез ударио свој мур, — и тешко ономе ко би се усудио да што год тим наредбама приговори... Оне се врше још брже и боље него наредбе с премапотписом представничковим.

Самовоља Милошева осећа се чак у финансијским и у судским пословима. Под Карађорђевићем, утврдило се као правило које не трпи изузетка, да свака наредба која повлачи

издатке из државне касе, мора бити предходно одобрена од Савета. Милош сваки час издаје такве наредбе сâм на своју руку; министар финансија не сме ни да помисли да те наредбе не изврши; он плаћа што се има платити, па после трчи и богоради око Савета за његово накнадно одобрење. Тако напр. без претходног одобрења Савета, Милош наређује отварање телеграфске станице у Топчидеру; наређује грађење „бране и воденице правитељствене у Крагујевцу на Лепеници“; наређује чак да се њему лично за једну земаљску потребу изда одмах 600 дуката... Он узима из државне ергеле известан број коња; једне задржава за себе, друге поклања пријатељима; ни једне ни друге не плаћа управи ергеле, која је у највећој забуни како да оправда овај расход у својим рачунима. Не смејући да тражи новац од Милоша, она чека Михилов долазак на владу; онда подноси њему рачун на исплату, и он га плаћа.

У судским пословима одавно је већ ускраћено Кнезу свако друго мешање осим давања помиловања. Али Милош не може да заборави лепа времена своје прве владе када је Кнез био врховни суд. Он покушава да се, ако икако могуће, умеша у суђење. Одмах по свом доласку, он наређује да се никаква продаја земље не може извршити, док се најпре акти не пошљу Кнезу на разматрање. Ова се наредба објашњује кнежевом бригом да се сељаку земља не распрода за дугове; али, поред свих тих похвалних побуда, ова се наредба не може одржати, јер по новим правним појмовима извршне судске пресуде не могу се слати никоме више на разматрање... После тога Милош покушава да се меша у судске послове, од случаја до случаја, без икаквог законског основа, просто силом свога кнежевског ауторитета. О томе постоје многобројни примери. Његов политички агент Филип Станковић, који је једну парницу изгубио код суда, тражи да му се суди наново. Суд одбије овај захтев. Милош, потакнут од Филипа, дозива преда се председника суда и засипа га грдњом што није задовољио Филипа. Исто тако, када је суд ослободио нека лица оптужена за спремање атентата на Кнеза, председник суда има да издржи добру ватру од Милоша: псовка пљушти, и то сасвим крупна. Али не пролази све на псовци: председник суда и сви чланови бивају премештени из Београда у унутрашњост... Афера Стевана Ђирића могла је имати

joш незгодније последице за суд. Ђирић је претио да ће погући сву околину кнеза Милоша. Првостепени суд осуђује га због ове претње, али Велики суд га пушта, јер по нашем закону претња није кажњива. Председник Великог суда Ђорђе Ценић дознаје после тога да је Милош „разјарен противу њега као рис“. Он покушава да га ублажи једним писмом у коме му објашњава како ствар законски стоји. На то писмо добија овај одговор од Милоша: „На изјаснење с којим се правдаш зашто си Ђирића за његово лапарање од казни ослободио, одговарам ти следећуће: пре свега кажи ми Цекићу, шта би Ђирић радио са мном кад би моју околину као што се то доказало, поубијао; ја мислим ништа друго већ и мене умлатио. Па зар таква намера не заслужује казни, или оћеш да он најпре удејствује што је наумио, па тек онда да му се суди... Но ништа зато, народ ћемо питати шта му вреди живот владатеља, какву казни заслужује који животу владатеља грози, а какву ли пак онај који такве кривце за невинне оглашава и слободне их кући пушта.“ Ово је Милош диктирао на два месеца пред смрт своју; да је остао дуже у животу, могло се још десити да тужи председника Великог суда Скупштине.

Поред свега свог наваљивања Милош није у стању да потчини себи суд онако како би хтео: за ових двадесет година које је Милош провео ван Србије, суд је тако утврдио своју независност, да Кнез не може више да га натера да суди против закона. Милошу остаје само задовољштина да грди судије с чијим радом није задовољан, — и ту задовољштину даје себи у пуној мери. Осим тога, ако није у стању да добије судску осуду оних људи на које се изузео, он може бар да их преко полиције протерује или притвара. Напр. за све време његове друге владе, Миливоје Петровић Блазнавац не сме да мрдне из своје Блазнаве, куда га је Милош протерао, — а Вучић и умире у притвору, у коме је без икакве одређене кривце, чисто по Милошевој наредби, држан.

У кратко, за своје друге владе Милош је покушавао да влада исто онако као што је владао за време своје прве владе. Разлика је била само у томе, што је сада ипак било више правне свести код људи него раније, па зато ни Милош није могао терати свој ђеф баш сасвим онако како је био навикао. У својим главним цртама, његов начин управе, који

је он називао „конституционалним“, није био ништа друго него чисто патриархално самодржавље. Један од његових министара рекао је сасвим тачно: кнезу Милошу никако не иде у главу да треба владати по закону; због тога што воли ову земљу и зна њене потребе боље од свакога, он мисли да је његово да заповеда, а сви други имају да слушају.

ГЛАВА V.

МИЛОШЕВА ПОЛИТИКА.

Самодржалац Србије, на шта Милош употребљује своју неограничену моћ? Његова политика има у главном два циља: с једне стране, да утврди његову владалачку власт; с друге стране, да задовољи сељачку масу народа.

I. УТВРЂИВАЊЕ ВЛАДАЛАЧКЕ ВЛАСТИ.

Ради утврђивања своје владалачке власти, Милош мисли да је најважније добити од Султана признање наследности кнежевског достојанства у племену Обреновића. Године 1830 он је био признат од Султана за наследнога Кнеза, али после тога ниједан наш владалац није био признат са правом наследности, — ни први Милошев син Милан, ни други његов син Михаило, ни Александар Карађорђевић, који је за њима двојицом дошао на престо. Чак ни сам Милош, који је 1830 добио берат као наследни владалац, није добио такав берат наново, када је 1858 враћен за Кнеза. У акту султановог признања није се више говорило о наследности кнежевског достојанства у његовом потомству, као да су наши владоци престали бити наследни. Милош креће у Цариграду питање о наследности као главно питање државне политике. Он тврди да Св. Андрејска Скупштина није њега изабрала него воспоставила, — воспоставила са свима правима које је имао од Султана и од Српског народа за своје прве владе. Према томе Султан треба да му врати сва она права која му је дао бератом од 1830, и међу којима се налазила и наследност. Порта одбија његове захтеве под изговором да питање наследности није ни од каквог практичног значаја, јер Милош има само једног сина, који је сам без порода. У место да призна Милоша за наследнога Кнеза, она извештава Велике

силе да ће после Милошове смрти признати његовог јединог сина Михаила за Кнеза. Тим унапред обећаним признањем Михаила, добија се све оно што би се добило и давањем кнежевског достојанства у наследност династији Обреновића, коју осим Михаила нико други нема да продужи. Милош се не задовољава овим половним решењем. Кнез без наследности, то је у ствари изборни Кнез, а изборни Кнез остаје увек привремен, јер народ који га је изабрао, може и да га збаци. Милош држи питање о наследности стално отворено у Цариграду, и не престаје тражити поновљење берата од 1830.

У питању наследности Милош има дуго искуство и утврђену тактику још из времена своје прве владе. Та се тактика састоји у томе, да кнежевску наследност не истиче као своју жељу него као народну: већ 1817 он се даје на једној Народној Скупштини прогласити за наследног Кнеза Србије; отада кнежевска наследност помиње се редовно у народним молбама које се шилу у Цариград, — све док 1830 Милош не добија берат наследнога Кнеза. По тој истој тактици, Милош удешава да Мало-Госпоинска Скупштина преко парочите депутације, тражи од Кнеза закон „о наследству књажеско-српског престола.“ Депутација се враћа у току исте седнице и доноси готов предлог закона: што значи да је тај предлог био у напред спремљен. Скупштина га усваја једногласно. У његовом првом параграфу каже се: „Књажеско достојанство у Србији, на основу стари народни закључења пре 1839 године, и нови учињени на Свето-Андрејској Скупштини од 1858 године, а по гласу Султанског Берата и Хатишерифа од 1830, наследствено је у племену сада владајућег Књаза Србског Милоша Обреновића I“... Берат од 1830 узима се као да би још био у важности, и на основу њега издаје се и овај закон о наследству престола, који ће после, као израз народне жеље, дати повода да се тражи поновљење берата од 1830. То извођење закона из берата и берата из закона јесте сасвим у духу старе Милошове политике у времену од 1815 до 1830, када се он пред народом позивао на ауторитет султанов, а пред Султаном на жеље народне.

Велики реалист у политици, који је био готов свачије право жртвовати своме интересу, и кога је било немогућно стегнути у границе устава и закона, Милош је ипак за то много држао на то, да све што се тиче његових династијских

права буде изведено на чисто и утврђено прио на бело, у виду султанских писама и скупштинских закључења. У томе је он био прави сељак, који, поред свега свога лукавог изигравања закона, има скоро побожно поштовање према писменим исправама које гласе у његову корист.

У ред мера којима је Милош утврђивао своју владалачку власт, долази и уништавање противника. Милош је имао за начело, да уклања с пута свакога који му се као неки противник јави: то је ипак био најсигурнији начин да он један остане неоспорни и неограничени господар земље. Још пре него је прешао на српско земљиште, он из Букурешта поручује да се добро пази на она лица која су била притворена 12 децембра 1858 због покушаја против-револуције у корист Карађорђевића; нарочито да се пази на Блазнавца, кога ваља оковати у лако гвожђе. Милош се чуди да се његов стари противник Вучић још налази у слободи: зашто га не затварају? шта чекају? Скупштина услед тога решава да се Вучић стави под стражу. Осећајући да се спрема хајка на њега, тај стари хајдук затвара се у своју кућу близу Калимегдана и турског града. Сам са својим пиштољима, јагањима и дугим пушкама, он не даје више гласа од себе. И ако стар и хорав, он изгледа способан за све. Милош, који по свом доласку у Београд, треба да се провезе поред његове куће, боји се да Вучић не пуца с прозора на њ. Чим је узео власт у руке, Милошу је једна од првих брига да се обезбеди од Вучића. Он га, на превару, извлачи из његове куће, и даје затворити на сред улице. Да ово не би изгледало просто насиље, Скупштина, која је пуна Обреновићеваца кивних на Вучића, диже формалну оптужбу противу њега. Том приликом пада чак предлог да се изобичаје имена Вук, Вукашин, Вучић, јер су највећи злотвори српскога народа били краљ Вукашин, Вук Бранковић, војвода Вучић. По оптужби скупштинској није се могло чинити ништа: Обреновићевцима Вучић је био крив што је отерао из земље Милоша и Михаила, 1839 и 1842, и што је савлађивао буне Обреновићеваца за владе Александра Карађорђевића. Параграф је била под који су се та његова дела могла подвести. Једна нарочита комисија (постављена непосредно од Милоша) саслушавала је тобоже Вучића, али он суду није био спровођен. Без законског основа он је држан

у војној болници као у притвору. По усменој заповести Милошевој, сва Вучићева имовина узима се у попис да би се из ње дала накнада онима које је Вучић 1844, у Катанској буни, оштетио. Тада су, доиста, многим побуњеним Обреновићевцима поплаћене куће, земља и стока разграбљена и распродана. Али све је то било на основу једног нарочитог закона, по коме је сваки бунтовник одговарао свим својим малом за трошкове угушења буне. Осим тога Вучић је био добио од Кнеза и Савета диктаторску власт, и тиме унапред скинуо са себе одговорност за оно што је радио с бунтовницима. Поред свега тога, Милош наређује да се сви они које је Вучић оштетио, позову на пријаву штете, и додније, по Вучићевој смрти, по тим пријавама чиниће се исплате из његове заоставштине.

Држање Вучића у притвору било се протегло месецима; Порта и Велике силе стале су протестовати, нарочито када се чуло да је Вучић оболео. 30 јуна 1859, у свануће, Вучић умире: последња је жеља тога великог демагога била да га сахране само у кошуљи и гаћама; на онај свет хтео је отићи у одељу сиромашнога сељака. У страним новинама одмах се јавила вест да је Вучић отрован. Енглески консул, својим званичним извештајима, потврђује ту вест. Сам кнежев представник Цветко Рајовић и помоћник министра унутрашњих дела Јеврем Грујић налазе, кад говоре у четири ока, да није немогућно да је Вучић отрован. Чак и кнез Михаило има сумње, и каже: „Ако би још и то била истина, онда нам не би остало ништа друго него да скачемо у Дунав“.

Порта тражи парање Вучићевог леша, на шта Милош никако не пристаје. Он има свој систем одбране врло вешто смишљен, у коме су све могућности предвиђене. Он изјављује да не може наредити парање мртвог Вучића на захтев Порте, јер би то значило признати Порти право мешања у наше „унутрашње ствари“. Али готов је наредити парање на захтев Вучићеве породице. Међутим, на Вучићеву породицу чини се у потаји притисак да парање не тражи. Од Вучићевог унука по кћери Јована Штерића-Пачића изнуђава се изјава, — која се објављује у новинама, — да је он слободно обилазио Вучића до последњег часа, да му је доносио лекове под печатом, и да његово мртво тело није показивао никакве знаке тровања, као што су неке стране новине биле јавиле. Ако би, и поред

ове изјаве, породица Вучићева тражила парање (Милош се јако бојао да је Турци не потплате), онда као последњи спас остаје православна црква, која има да изјави да парање мртваца наша света вера не допушта... За све то време, док се између нас и Порте воде разговори о мртвом Вучићу, код његовог гроба стоји стража да Турци не би украли његов леш.

На крају крајева, до парања не долази. Од свих Великих сила само Енглеска помаже Порту озбиљно, — и видећи да не може узбунити противу Милоша европску дипломатију, Порта се повлачи.

Готово једновремено са Вучићевом афером отвара се и једна друга. На Петров дан 1859, по једној не врло озбиљној достави, Милош даје затворити Јеремију Станојевића, Антонија Мајсторовића, Александра Ненадовића, Гају Јеремића, и Лазара Арсенијевића, бивше саветнике, и уз њих Атанасија Ненадовића, бившег члана касационог суда, Јакова Станојевића, бившег помоћника београдског начелства, и Јована Марића, учитеља мачевања. Та су лица осумњичена да су хтела убити било Милоша било Михаила: убиство је имао извршити, као извежбани борац, Јован Марић, учитељ мачевања, али не својим обичним оружјем, него једним перорезом, који му је набавио Атанасије Ненадовић, један мали грбоња. Цела завера личи на једну шаљиву причу, али Милош је узима врло озбиљно. Он сам наређује затварање завереника. Они му се чине тако опасни да их у оковима шиље у Толчидер, где се држе робијаши, и ту ставља под војну стражу. Та га је завера толико наљутила, да му је било дошло, како сам каже, да двојици тројици отсече главу напред пијаци. Ипак зато два притвореника, Јеремић и Арсенијевић, пуштена су већ сутра дан, јер се показало да су неправедно осумњичени. Над осталим води се ислеђење читава два месеца; најзад су пуштени сви, јер осим оне првобитне доставе по којој су притворени, нема ничега другог што би их теретило. Али Милош остаје уверен да су ти рођаци Карађорђевића, ти Ненадовићи и ти Станојевићи, доиста мислили да га убију. Он прети и њима и судијама који су их пустили. Многи од њих не осећају се ни мало сигурни у својој слободи, и 3 септембра њих четворица, Јеремије и Јаков Станојевић, Александар Ненадовић и Антоније Мајсторовић, беже у град паши и стављају се под заштиту Турака.

Ово су најважније афере које су се десиле под Милошем. Оне показују да је Милош био задржао своје старе склоности за уништавањем противника. Истина, од његових противника, нестало је тајанственим начином само Вучић, а остали су се спасли како тако. Али овај мали број, жртава објашњује се њевим приликама усред којих се Милош налазио. Он није могао, као пре, послати своје оружане људе да убију овога или онога; он је морао предавати своје противнике суду, а суд је био довољно самосталан да не осуђује никога само по том основу што се Кнез на њега ражљутио или на њега посумњао. Осим тога била је ту и контрола страних консула, који су брижљиво извештавали своје владе о Милошевим поступцима, и који су како од Вучићевог случаја тако и од случаја Ненадовића и Станојевића начинили дипломатско питање. Најзад, била је и контрола кнеза Михаила, који је уздржавао свога оца од сувише преких мера. Због свега тога, за своје друге владе, Милош није могао задовољити своје склоности за уништавањем противника онако како је желео.

Ако је прво правило његове владалачке вештине било: уништавај противнике! — друго је било: гледај да ти је кеса пуна. Милош је знао добро да се у балканској политици ништа не може постићи „без подмазивања," као што је једном рекао Бисмарк. Он који се увек старао о својим материјалним интересима, старао се о њима чак и у овим својим последњим данима, када је већ био нагомилао огромно благо и када је био једном ногом у гробу. Аустријски консул бележи да се код њега, са старашћу, јавио тврдичлук и грабљивост. Он покреће питање своје цивилне листе. По Карађорђевићевом буџету цивилна је листа износила 85,714 талира годишње. Милош тражи 100.000 талира, јер је толико било предвиђено у уставу од 1835. Истина, устав је тај укинут одмах како је био издан, — и то укинут од самога Милоша; ипак за то он сматра да оне уставне одредбе које су њему лично корисне, важе и даље. Та цивилна листа од 100.000 талира има да му се рачуна тачно од 11 децембра као од дана када је враћен на престо; ниједан дан неће да опрости државној каси, и ти његови захтеви испуњују се дословно. Поред питања своје цивилне листе, Милош покреће и питање о апанажи која се има издавати кнезу Михаилу као престолонаследнику: Савет

брже боље одређује апанажу, али Михаило је одбија због тешког стања државних финансија. „Да сам ја тако радио, хуче Милош, ја не бих ништа имао.“

Трошкови дворског намештаја, који износе преко 2500 дуката, стављају се на терет државне касе; раније је био обичај да те трошкове покрива сам Кнез из своје цивилне листе. После апанаже и дворског намештаја долази на ред једно теже питање: Милошева потраживања од српске државе. Милош се жали да су после његовога пада уставобранитељи присвојили за српску државу многе плацеве, зграде, винограде, механе, ливаде које су, у ствари, биле његове. Он је хтео да одмах сам отера све оне који су били притисли његово имање (то је доиста и учинио с оним сељацима којима је било раздељено његово добро Морава), — али ова врста самопомоћи није одговарала новом времену писаних закона и уређених судова. Осим тога у неким случајевима није била ни могућа, напр. онда када је на некадашњој Милошевој земљи држава подигла зграду. Једна комисија била је наименована да проучи сва Милошева потраживања. Она је наишла на врло спорна питања. За извесна добра која је Милош означавао као своја, држава је тврдила да су њена, јер су била уведена у списак државних добара. Неслагање је између ње и њега било и у процени оних његових добара која је она присвојила. Милош је, у укупној суми, тражио 23.027 дуката; држава му је нудила 19.748. Ако је Милош имао потраживања према држави, имала их је и држава према њему. По њеном рачуну, он је дуговао државној каси 4.225 дуката; он је признавао само 2.548; на име тога дуговања нудио је једно своје добро, чију је вредност он сам утврдио на 2.000 дуката; остатак од 548 давао је у готовом. Милош је и умро, а ово ценкање између њега и државе није било прекинуто. Ствар је свршена тек са Михаиловим доласком на владу, и то на тај начин што је Михаило пристао без речи на све процене које је држава утврдила.

Колико је год обраћао пажњу на своје приватне финансије, толико је исто обраћао и на државне. Држава је имала, истина, да му плати до последњег марјаша све што му је дуговала, али исто тако до последњег марјаша имао је и народ да плати све што је дуговао држави. За време његове прве владе, ниједна грана државне управе није била тако

добро уређена као финансијска. Његова друга влада била је сувише кратка, да се он могао озбиљније бавити уређењем државних финансија, али нешто је ипак стигао да учини. Буџет за прву годину његове владе, т. ј. за 1859, био је прављен под Карађорђевићем; он је сав поремећен „чрезвичайним трошковима“ који су дошли после преврата од 1858 (трошкови Свето-Андрејске Скупштине, трошкови путовања престолонаследника Михаила по Европи, подизање нових телеграфских линија, куповање коња за војску); у завршном рачуну за 1859 укупна сума расхода износи у пореским грошевима 18,752.009, а укупна сума прихода 17,490.534, — и дефицит од 1,261.475 ставља се сав на терет државне готовине. У нацрту буџета за 1860, који је био поднет на оцену Мало-Госпоинској Скупштини, приходи су предвиђени на 17,678.260 пор. гр., а расходи на 19,106.103. За покриће дефицита од 1,427.843 није било предвиђено ништа. Милош је ценио финансијско стање као неповољно, и позивао Скупштину да о њему размисли. Скупштина је налазила да се расходи могу смањити за 1,675.008 пор. гр.; по њеном мишљењу било је сувише чиновничких звања, а и чиновничке су плате биле сувише велике. Исто је тако и раније Св. Андрејска Скупштина предлагала да се финансијско стање поправи уштедама на чиновништву: плате су се имале смањити, а пенције укинуги (само старим ислуженим чиновницима који нису имали никаквих других прихода, давало би се нешто на име државне милостије). У недостатку чега бољег, Влада прихвата ову скупштинску идеју о уштедама на чиновништву, али је изводи друкчије а не онако како је Скупштина предлагала. Она решава са Саветом да се за 1859/60 буџетску годину изврши смањење чиновничких плата сразмерно њиховој величини. Чиновницима који су примали 500 талира и мање, није се одбијало ништа; чиновницима који су примали од 500 до 1000 талира, одбијало се 10%; чиновницима који су примали од 1000 до 1500 талира, одбијало се 15%; чиновницима који су примали преко 1500, одбијало се 20%. Привременим смањењем чиновничких плата повраћена је равнотежа у буџету. Милош је више волео да удара по чиновнику, како је Скупштина тражила, него да удара по сељаку.

Нарочиту бригу задаје стање државне готовине. Када је Милошев министар финансија Хербез примио дужност, он је

нашао у т. зв. резервној каси само 604.560 гр. пор: то је све што је остало од оне велике готовине коју је Милош оставио изе себе 1839, и која је износила око 11,000.000. Један део те готовине отишао је на покривање дефицита под Карађорђевићем; други део на давање зајмова приватним лицима. Одмах после Милошевог пада, државна је каса постала један кредитни завод из кога су се давали зајмови на непокретну залогу. На Мало-Госпоинској Скупштини викало се јако на те зајмове. Тврдило се да зајмове узимају понајвише чиновници, и то поглавито „ради шпекулације“, да би давали народу на зеленашки интерес тај исти новац који су узели из државне касе по сасвим умерен интерес од 6%. Скупштина је захтевала да се сви зајмови одмах узму од чиновника натраг, на даду „оскудном народу.“

Милош није хтео позајмљивати државну готовину никоме, ни „шпекулативноме чиновништву“ ни „оскудном народу.“ Он издаје, почетком 1860, један закон да се у будуће из државне касе не чине никакви зајмови; али ово није било довољно: требало је што пре вратити у државну касу ону готовину која је из ње била изашла. Зајмови су одобравани на рокове од три или од двадесет три године; нису се, дакле, могли потраживати одмах натраг. У невољи налази се ова комбинација. У то време постојала су два јака фонда: фонд школски и фонд за чиновничке удовице и сирочад, чији се укупни капитал ценио на 200.000 дуката, — одн. 5,600.000 гроша пореских. Оба та фонда давала су своју готовину приватним дужницима под интерес. Милош наређује фондовима да то у будуће не чине, него да из своје готовине купују облигације дужника државне касе. Те су облигације сасвим сигуран папир, јер за њихову исплату јемчи сама држава. На тај начин држава претвара своју папирну готовину опет у металну: облигације својих дужника преноси из своје касе у касу фондова, — а готов новац из касе фондова у своју касу. Пракса давања зајмова из државне касе трајала је, дакле, тачно од Милошевог пада до Милошевог повратка. Она је заведена онда, када је државна готовина била велика, када у буџету није било дефицита, и када ван државне касе није било других фондова одакле су се могли узимати зајмови. Та је пракса укинута онда, када је државна готовина почела нестајати, када је међутим постајала све потребнија ради по-

крића дефицита у буџету, и када су се већ јавили други фондови који су могли узети на себе зајмодавне послове државне касе. Милош је без сумње ценио јачину свих тих разлога; ипак за њега је било најглавније то, да се државна каса била напунила облигацијама место готовог новца, који је он оставио иза себе. Он папирну готовину није ценио ни ушта; тражио је одмах готов новац, и кад је чуо да готовог новца нема у неким фондовима, он га је узео одатле. По његовом схватању, државна је каса имала првенствено право на готовину.

II. ЗАДОВОЉАВАЊЕ СЕЉАКА.

Утврђивање владалачке власти био је један циљ Милошеве политике; задовољавање сељака био је други. Милош никада није пристајао да дели власт са господом; у опште није марио да и буде какве госпде у његовој земљи; али навек је био готов да саслуша жеље и потребе сељачке масе, и да их, колико год могуће, задовољи. Један деспот који себе сматра као првог слугу народа, — то је био Милош. У прокламацији коју је издао по повратку у Србију, он је узвикивао: Народе, снаго моја... Он је осећао да његово самодржавље, само примљено од једне задовољне сељачке масе, може постојати.

У његовој политици осећа се с једне стране један националистички, а с друге један демагошки правац. С једне стране, он тежи да задовољи националистичке прохтеве који су јаки не само код образованих чиновника него и код простих сељака; с друге стране, тежи да одмах у законима и у управи отклони све оно на шта се сељак највећма жали и виче.

I. — Националистички правац своје политике он обележава од првога дана. Под Карађорђевићем, о нашим националним правима према Порти било се престало говорити. Цео Карађорђевићев режим почивао је на једном уставу који је Porta даровала и за чије је тачно вршење она јемчила. Тим уставом установљено је двојство власти Кнеза и Савета: ако би Кнез покушао да прошири свој круг власти на штету уставних права Савета, Савет је могао да га сузбије призивом Порте у помоћ, као признате заштитнице устава. На исти начин могао је и Кнез да сузбије Савет, ако би овај хтео да свој круг власти прошири на штету његових уставних права. Баш због тога што је Портин потпора била потребна и Кнезу и

Савету ради одржавања њихових уставних права, ниједан од та два чиниоца није смео да се Порти замера: отуда за време Карађорђевића, ми врло мало досиђујемо Порти са нашим „народним захтевима“; чак и унутра у земљи, према турској војсци и турском становништву у нашим градовима, ми се показујемо више попустљиви него што бисмо морали.

Све се ово мења под Милошем. Доведен једном народном револуцијом, он се осећа јак према Порти, и почиње говор о народним захтевима. Они се своде на једно, а то је на признавање Србији потпуне унутрашње самосталности. Милош тражи наследност кнежевског достојанства: то је зато што би изборни Кнез зависно од Порте, којој би се његов избор подносио на потврду. Милош тражи укидање устава од 1838, који је Порта издала: то је зато што ми не бисмо били самостални у својим унутрашњим пословима, ако би морали да се владамо по Портиним законима. Милош тражи исељење турског становништва које се уз гарнизоне задржало по градовима: то је зато што турско становништво не потпада под српске законе и српску управу, и у толико сужава круг заповедања наших домаћих власти.

Милош не износи ове захтеве као нешто ново. Као год што сматра да династија Обреновића није 1858 била изабрана, него васпостављена, тако исто он сматра да је самосталност наше унутрашње управе била призната хатишерифима од 1830 и 1833, да су та наша историјска права под Карађорђевићем била заборављена, али да се са династијом Обреновића морају и она повратити. Борбу за народну аутономију он наставља тамо где ју је прекинуо 1839, када је морао отићи из Србије. Поред великих начелних питања у Цариграду, он покреће и друга много ситнија питања код београдског паше. Он протестује што су у Београду турски низами заузели варошке капије, и што турске патроле крстаре по целој вароши. Тако није било у његово време... Ово су, истина, ситнице, али ситнице које се београдске публике јако тичу, и по којима ће она, на првом месту, да суди о националној енергији Милошевој. Он узима тако оштар тон с београдским пашом, као да би паша био његов потчињени, коме он може издавати наредбе. Али, у исти мах, целом том сукобу даје значај једног личног сукоба, који његову верност према Султану не може довести у питање. Он се од некуд сећа да је, пре много го-

дина, тај исти паша предао султанову флоту побуњеном Мисирском кедиву; тако рећи у истом даху, он напада београдског пашу и за низаме на варошким капијама и за ову давнашњу издају учињену према Султану. Изобличен као доказани издајник султанов, паша нема куражи да у име султановог ауторитета брани војне мере које је предузео у Београду: он остаје згранут пред великом дрскошћу Милошевом, код које је најстрашније то да је врло лукаво срачуната.

Народ осећа да је Милош узео много енергичије држање према Турцима него његови предходници. Окуражени његовим примером, људи неће више да трпе онај турски бес и турска насиља која су трпели годинама, јер су мислили да тако мора да буде. У Београду долази до боја између Срба и Турака, у коме има и мртвих и рањених. Наше оружане чете почињу прелазити границу. У целој земљи настаје врење противу Турака; изгледа као да су се све бунтовне страсти, успаване под Карађорђевићем, наново разбудиле на појаву Милоша.

Ниједно од питања покренутих у Цариграду Милош није стигао да реши. Његова заслуга остаје да је та питања, после једног прекида од двадесет година, наново покренуо, — и нарочито, да је узео нов став према Порти. Он није говорио с њоме као њен скромни штићеник, који сва своја права изводи из једног њоме прописаног устава, него је говорио као човек који је своју власт добио од једне народне буне, и који се с тога и пред Портом може јавити само као тумач и заступник народних жеља. Немајући због своје дубоке старости много времена пред собом, он је желео да што пре увери народ о свом патриотском преданућу и енергији, и узимао с тога према Порти одвећ оштар и одсудан тон. Неки пут је изгледало да му је више стало до утиска који ће учинити на свој народ него до стварних резултата. Али, поред свега тога што је у његовој политици према Порти било демагошкога, та је политика имала добру страну да је оживела народне наде и народно самопоуздање, и служила као увод за велику патриотску радњу кнеза Михаила.

II. — Као у спољашњој политици, тако и у унутрашњој Милош је гледао да задовољи широку народну масу. Он је живо размишљао на шта народ највећма виче, и хтео одмах да отклони све народне муке и невоље, чак и онда када се то није могло тако брзо учинити.

Међу народним жалбама, на једно од првих места, долазе жалбе на спорост судова: парнице трају годинама, и народ, који долази тако тешко до свога права, сматра да његова права нису довољно заштићена. Због тих народних жалби, Милош обраћа нарочиту пажњу уређењу судова. Он није велики мајстор у тим питањима; све што може, то је да, с једном енергијом која задивљује у његовим годинама, гони на рад Савет и разне комисије које се баве преуређењем судске струке. Под Карађорђевићем, последњих година, била је овлада извесна тромост и замореност у законодавним пословима; пројекти су се једнако вукли код Савета и по комисијама, и никако се нису могли претворити у законе. Под Милошем, Савет и комисије добијају невероватну брзину рада. Он им даје такав подстрек да у току неколико месеца изилазе једно за другим трговачки законик, законик о судском поступку, законик казниени. Ово је могла свршити само енергија Милошева, пишу *Српске Новине*, задивљене.

Од свих судских реформи Милошевих, главна је упрошћавање и убрзање поступка у грађанским парницама. Ранијем поступку замерало се да је увео писменост и велики број судских надлежности, и да је то узрок да парнице тако дуго трају. Парничари и сведоци нису саслушавани пред целим судом него пред једним судијом и деловођом; према овим саслушањима суд је после пресуђивао спор; судило се дакле на основу аката, и зато се, приликом саслушавања парничара и сведока, морало белажити све. То је што се називало писменост парничног поступка. По новом поступку од 16 фебруара 1860 саслушавање парничара и сведока вршило се усмено, у пуној судској седници, и у протокол се белажиле у кратко само главне ствари. Исто тако уведено је кратко суђење по писменим исправама: дотле, писмене исправе нису могле ништа скратити поступак, него се морало проћи кроз све прописне формалности.

Заједно с увођењем усменог поступка, умањује се и број судских надлежности. Раније, не рачунајући општинске судове, постојале су три надлежности: првостепени, апелациони, и касациони суд. Законом од 12 фебруара 1860 укида се Касација, и Апелација остаје једини виши суд. Услед тога мења се и њен карактер. Апелација, која је дотле била само „судећи суд“, постаје сада и „расматрајући суд“. У парницама до 1000

гроша она је само „расматрајући суд“; у парницама преко 1000 гроша, она у сваком посебном случају решава да ли ће бити расматрајући или судећи суд. Онда када огласи себе за судећи суд, она изриче нову пресуду, која је одмах извршна. Онда пак кад огласи себе за расматрајући суд, она само чини примедбе првостепеном суду односно законитости његове пресуде. Првостепени суд има права давати противразлоге, у ком се случају цео предмет износи пред општу седницу Апелације. На овај начин могло се десити да једна парница преко 1000 гроша буду испитана само два пута: на пр. ако би у таквој парници апелациони суд огласио себе за судећи; тада би одмах после пресуде првостепеног суда дошла извршна пресуда апелационог суда. С друге стране, могло се десити да једна парница испод 1000 гроша буде испитивана четири пута. На пр. ако примедбе апелационог суда, који је у оваквим парницама био само расматрајућа власт, првостепени суд не би одмах усвојио, него би дао своје противразлоге; тада би један исти предмет био испитиван, прво, код првостепеног суда који га је први пут пресудио; затим, код Апелације, која је на ту пресуду учинила своје примедбе; опет, код првостепеног суда, који је на ове примедбе дао своје противразлоге; најзад, у општој седници Апелације, која је о тим противразлозима имала да решава. Ако не увек, а оно у неким случајевима, парнице од мање вредности пролазиле су кроз већи број надлежности него парнице од веће вредности. У овим парницама преко 1000 гроша у којима би се апелациони суд огласио за „судећи“, парничне стране могле су сумњати у основаност његове пресуде, када би год она испала друкчије него пресуда првостепеног суда: онда би доиста изгледало да је један суд рекао црно а други бело, и да има исто толико изгледа да је онај први колико и да је овај други погодио. Ако би се још десило да пресуда апелационог суда буде донесена већином гласова а пресуда првостепеног суда једногласно, онда би се, сабирајући гласове чланова првостепеног суда и надгласаних чланова апелационог суда, могло добити, да је мишљење мањег броја судија надвладало мишљење већег броја. Све је то јако поколебало веру у рад судова. Овај систем двостепеног судства, у коме је Апелација била час судећи а час расматрајући суд, није се могао одржати. Под кнезом Михаилом (1866) повраћено је тростепено судство:

првостепени суд, Апелација као виши судџи суд, Касација као разматрајући суд.

Усменост поступка код првостепених судова остала је стална тековина Милошевих судских реформи. Ипак, она се није дала остварити у оној мери у којој се желело. У закону је стајало да ће се саслушавање парничара и сведока вршити усмено, и да ће се бележити само у кратко главне ствари, али у пракси се показало да се мора бележити много више, и то због виших судова, који су и даље судили по актима. Неки су предлагали да се уведе усмено суђење и код апелационог суда, али како је такав суд постојао само у престоници, нашло се да би било сувише скупо и тегобно за парничаре из унутрашњости, да са својим сведоцима долазе лично у престоницу. Неки су онет предлагали, да се установи по један апелациони суд у сваком окружном месту, али то је било сувише скупо за државу, која није могла поднети издатке толиких апелационих судова. Осим тога, у то време, у земљи није било довољно школованих правника да се сви ти судови попуне. Неки, најзад, којима је било стало до усмености више свега другога, предлагали су да се апелациони суд укине, и задржи само касациони суд. Међутим, урађено је обрнуто: укинут је касациони суд, а задржан апелациони, који је у неким приликама дејствовао и као касациони суд. Чим је пак поред првостепених судова остао један виши судџи суд, и то суд који је судио по актима, онда на код првостепених судова није се дао остварити потпун усмени поступак.

Ради убрзања судског поступка били су уведени нарочити судски извршитељи. Али при овој установи није се остало: с њоме се учинио само један покушај, који је убрзао, како изгледа, због скупоће, био напуштен.

Милошеве судске реформе доиста су убрзале суђење. У први мах, од тога су највише користи имали зеленаци, који су сада долазили много лакше до наплате својих дугова него раније. Последња заштита поверилаца која се налазила у спорости суђења, била је нестала; пресуде по дуговима, изрицане брзо по писменим исправама, извршиване су још брже преко нарочитих судских извршитеља. Ова брза наплата дугова пала је баш у време једне новчане кризе; имања дужника продавана су у бесцење, — и изрод, који је раније викао из сувише споро суђење, стао је сада викати на сувише брзо. На

Мало-Госпоинској Скупштини дигла се читава олуја на министра правде Јефтимија Угричића. Милош га је одмах жртвовао народном гневу. „Ја сам Јефта говорио: „море, Јефто, не продај народу имање“, али Јефта не слуша! Ево вам га сад браћо, па му судите!...“ С овим речима Милош је, пред скупштинарима, скидао одговорност са себе, и пребацивао на свога министра правде. Свакојако, прва је последица убрзаног суђења била та, да се обратила још већа пажња на зеленаштво, од кога је народ много патио, и о коме се стало говорити још крајем Карађорђевићеве владе.

III. — Зеленаштво је било јако раширено, ако не у целој земљи, а оно у неким окрузима. Највише је отело маха у округу крагујевачком, пожаревачком, смедеревском, а нешто и у београдском. Милош се нарочито занимао тим питањем. Ово не ваља ништа, говорио је он, сељак ће изгубити земљу, па ће доћи спахије као у Влашкој. Он спахије није хтео никако. После 1830, када су се турске спахије морале селити из Србије, он није дао ништо да њихове спахилуке приграбе наши великаши. Он је поставио начело, да је земља онога ко је ради, — и тиме обезбедио слободан сељачки посед. Али ето где је сада претила опасност да сељаци отму земљу његови зајмодавци, који би се постепено начинили једном земљовласничком аристократијом као влашке спахије. Крај такве једне аристократије, један тако неограничен Кнез као Милош не би био више могућан: његово самодржавље претпостављало је земљу распарчану на велики број малих сељачких сопственика. У питању зеленаштва његови су се интереси поклапали с интересима сељака; ослобађајући народ зеленаштва, Милош је, с једне стране, отклањао једно зло на које је народ највећма викао, и које је најпре могло изазвати врење у земљи; с друге стране, обезбеђивао је тај патриархални деспотизам који је за њега био једини могући начин владе у Србији. Он је навалио свом снагом да зеленаштво сузбије, али тај се посао није дао тако брзо свршити као што је он хтео.

Одбор Св. Андрејске Скупштине, по нарочитој Милошевој препоруци, бавио се питањем зеленаштва. У томе одбору (исто тако и у *Српским Новинама*, у којима се такође расправљало о зеленаштву) јавила су се два супротна гледишта. По једном гледишту, сељак се задуживао из стварне

потребе: радиност се развијала; са све већим развијањем радиности, капитал је бивао све потребнији; новчаних завода није било у земљи, — и у оскудици тих завода сељак је морао пасти у руке приватним зајмодавцима и постати жртвом њиховога зеленаштва. Сељак ће бити презадужен све докле зеленашки капитал буде једини доступан сељаку. Ако смо ради да се сељак спасе зеленаша, треба организовати кредит, — треба створити новчане заводе код којих ће сељак добијати потребан капитал по умерени интерес. Ово гледиште заступали су поглавито млађи либерали, људи који су учили економске науке на страни, као Милован Јанковић и Владимир Јовановић.

Друго је гледиште било ово. Сељак се не задужује из стварне потребе, него због својих многобројних махна. Добивши пуно економску слободу, негоњен од власти да ради, и непоучаван како да ради, сељак се улењо. Он празнује сувише дана у години; беспослични по механама; очекује у својој пољопривреди много више од дарекљивости природе него од свога властитог труда. Наш сељак није радан; у привредним пословима, чак су га Бугари претекли. Он живи без рачуна; има луксузне обичаје (славе, крштења, свадбе, сахране и даће), које су старе богате задруге у стању може бити да издрже, али које премашају снагу инкосног сељака средњег стања. Сељачка нерадиност и сељачки луксуз јесу главни узроци сељачке задужености. Уз то долази и одавање сељака на трговину; сваки би хтео трговати, јер је то лакше него орати и копати. Да би пак могао водити трговину, сељак мора да узима потребни капитал код зеленаша; зеленаштво се највише раширило тамо где се развила сточна трговина. Када се утврде прави узроци сељачке задужености, онда постаје јасно да се давањем јевтиног кредита сељаку не би ништа добило. Кредит не би учинио сељака ни вреднијим ни штедљивијим, нити би одбио од трговине оне многобројне сељаке који за њу нису. Јевтин кредит само би појачао склоности сељака ка задуживању. У једној земљи са тако неразвијеним привредним животом као што је наша, кредит није тако ни прека потреба. Што треба нашем сељаку, нерадном и назадном, без основних појмова из економне науке, то је једна „пољска регула.“ Власт треба да пропише како се обрађује земља и како гаји стока; стручни економисти, нарочито тога ради постављени, строго би

пазили да се ови прописи врше. Исто тако власт треба да води надзор и над сељачким дуговима. Обавезну снагу треба дати само оним сељачким облигацијама који би се пред влашћу направиле и потврдиле; власт би у сваком посебном случају денила да ли се сељак задужује по правој потреби или не. На пр. ако се дуг прави ради подизања куће или стаје, набавку стоке и алата, власт би облигацију потврђивала, — а не би је потврђивала, ако се дуг прави ради трговачких послова, сватова, ит.д. Као слободу задуживања, тако би требало ограничити и слободу трговања. Ваља се вратити на уредбе из прве владе кнеза Милоша, када је сваки онај који би хтео куповати живу стоку по народу, како трговац тако и калауз, морао извадити од власти објаву (бурунтију). Власт је давала објаву само људима за које се знало да имају свога капитала и да су исправни у трговачким односима. Само поновним завођењем надзора власти над сточном трговином моћи ће се одбити од ње они на силу трговци који раде са зеленашким капиталом, и упропаштају и себе и друге. ... Ово друго гледиште да зеленаштво не треба сузбијати организовањем кредита него стављањем сељака под туторство власти, заступали су махом конзервативци у дукатовачким чланцима.

Спор између либерала и конзервативаца у питању зеленаштва био је у ствари спор између присталица привредне слободе и присталица полицијског регулисања привредног живота. Либерали су остављали сељаку неограничену слободу трговања и задуживања, и мислили да снасу сељака од зеленаштва тиме што би му понудили јевтинији и солиднији кредит од зеленашкога. Конзервативци нису допуштали сељаку ни задуживање ни трговање без претходног одобрења власти; чак ни у својим пољопривредним пословима сељак није био слободан, него је морао радити по „регулама“ које је власт прописала. Либерали су се позивали на начела економске слободе, која су тада била примљена у науци. Конзервативци су тврдили да је пракса старија од теорије, и да економска начела која су постала у великим индустријским и трговачким земљама просвећенога запада, не одговарају примитивним приликама једне сељачке земље као што је наша.

Спор између либерала и конзервативаца, и ако се водио поводом чисто економних питања, добио је брзо политички значај. Либерали су оптуживали конзервативце да, посредством

полицијског надзора над привредним животом сељака, желе појачати моћ полиције. Консервативци су пребацивали либералима да са својим обећањима јевтинијег кредита воде демагошку политику, и да би та зајмодавна банка о којој су они говорили, имала за циљ да просипањем новаца у народ задобије сељаке за либералну странку.

У ствари ни либерали ни консервативци нису давали Милошу оно што је он тражио, а то је брзо решење зеленашког питања. Либерали су говорили о организовању јевтинијег кредита, — али то је претпостављало новчане заводе који су тек имали да се створе, — и било је питање да ли ће се за те заводе моћи наћи потребан капитал у нашој тако сиромашној земљи. Консервативци су говорили о организовању једне чврсте економне управе, — али, као либерални новчани заводи, тако и та чврста економна управа имала је тек да се створи, — и своје резултате могла је дати тек после више година методичног рада. Милош није могао тако дуго да чека. Он је налазио да се за сузбијање зеленаштва мора нешто учинити одмах. Отуда, код њега, у место једне велике систематске политике, низ малих мера, од којих неке одговарају либералним, а неке консервативним напорима, док су опет неке чисто његове.

Од консервативаца је узео идеју о пољској регули. Такву једну регулу он је био издао 1837, крајем своје прве владе. Он је воспоставља 15 септембра 1859. У тој се регули предвиђа, у којим се роковима имају вршити поједини пољски радови, и колико се од које врсте хране има посејати. Извршење ове уредбе остављало се нарочитим економима, који још ни су постојали, него су се имали тек установити. Они нису установљени никада, и пољска уредба остала је с тога непримењена. Та је уредба била само једна лена жеља, и ништа више.

Од либерала Милош је узео идеју о давању јевтинијег кредита сељаку. Али, како није било могућности да се сељаку створе новчани заводи, то се све svelo на издавање нових прописа о зајмовима из општинских каса (16 априла 1860). Циљ је тих прописа био да добивање зајмова олакша сељацима, и то онима мање имућнима, јер су се чуле жалбе да зајмове из општинских каса узимају махом чиновници и сеоске газде. По дотадашњим прописима, зајмови из општинских каса давали су се само на основу процењених и инта-

булисаних добара. Следствено, овим су се зајмовима могли користити само имућнији људи, који су имали непокретних добара, и који су, тражећи веће суме за дуже време, имали рачуна да се подвргну спором и скупом поступку процењивања и интабулација. Да би се и мање имућни сељаци, који нису имали непокретних добара, и којима су требале мање суме за краће време, могли користити општинским касама, било је предвиђено у новим прописима, да се суме до 1000 гр. чар. могу издавати без интабулације, само на лично јемство једнога или двојице поузданих људи. Овакви зајмови одобравани су само за годину дана (али су по истеку рока могли бити продужени). Исто тако било је забрањено среским начелницима и кметовима, да без одобрења надлежне општинске власти узимају општински новац на зајам. Говорило се да срески капетани и кметови узимају општински новац на закони интерес, па га после позајмљују другима на зеленашки. Били су издани, — 13 јуна 1860, — прописи и о зајмовима из црквених и манастирских новца, о којима дотле није било никаквих наређења. Интересна стона тих зајмова, која се дотле утврђивала од случаја до случаја, према погодби с дужником, била је сада утврђена на 8%. Иначе, на зајмове из црквених и манастирских новца били су проширени нови прописи о зајмовима из општинских новца, по којима су се зајмови могли давати и без интабулације, на лично јемство једнога или двојице поузданих људи. Све су то биле мале мере, далеко од оног сељачког кредита у великим размерама о коме су причали либерали.

Милоша је нарочито мучило то, како да помогне оним сељацима који су већ били запали у зеленашке дугове, и који су се налазили у опасности да изгубе земљу. Они су запомагали највише, и њима је помоћ била најпотребнија. Консервативци и либерали, сувише заузети великим плановима будућности, говорили су о овој невољи садашњости тек узгред. Међутим, за Милоша је било најважније да тој невољи нађе лека, јер од тога је зависила популарност његове владе код сељака.

3 октобра 1859 Милош издаје овај законски пропис. Кад год дужник, од кога поверитељ наплату дуга судским путем тражи, изјави да је дуг прекомерним интересом нарастао, он ће бити дужан показати под заклетвом колики је дуг најпре

био. Да би се спречило кривоклетство, заклетва се није полагала пред судом, већ у цркви, пред окружним протојерејем и у присуству председника суда. Колико би дужник под заклетвом признао, толико би морао после платити, додајући, разуме се, и закони интерес на то.

У пракси, примена је овог законског прописа изазвала неколика спорна питања. Шта се, управо, заклетвом могло доказивати? По тексту закона изгледало је да се може доказивати само „безаконно урачунати интерес“. На пр. облигација гласи на 120 дуката; дужник може заклетвом доказивати да је примио у ствари само сто дуката, а да је у облигацију унето још двадесет дуката на име интереса. Према томе, он би имао да врати повериоцу сто дуката са законим интересом од 12 $\frac{1}{2}$ %. Неки су судови отишли и даље, па узели, да дужник може под заклетвом доказивати колико је свега на име интереса платио: све што је дао преко суме законом интереса, имало је да му се урачуна у отплату самога дуга. Неки су дужници хтели под заклетвом доказивати да су на тај начин отплатили цео дуг; било их је који су тврдили да су дали више него што је износила укупна сума дуга и законог интереса, и тражили да им се тај вишак врати. Наводио се случај једног дужника који не само није хтео ништа да плаћа повериоцу, него је тражио још да поверилац врати њему 1000 дуката узетих у виду зеленашког интереса. Осим тога јавио се спор и око тога, да ли се заклетва може примати само противу приватних исправа, или тако исто и противу јавних. На пр. једни су судови примали заклетву противу интабулисаних облигација, противу којих други онет судови нису хтели да је приме.

Откуда је дошла ова мисао о свођењу дугова на праву суму посредством заклетве? Она се јавила прво у једном од дукатовачких чланака, где се говорило о поротама које би утврђивале првобитни износ дуга, и пред којима би и поверилац и дужник могли своје исказе подупрети заклетвом. После тога, дошла је Мало-Госпоинска Скупштина са одлуком од 21 септембра 1859, да се наложи судовима, „да обратe бољу пажњу на оне дуговне парнице, где дужник доказује да му је или с преваром или иначе незакони интерес узет, и да у сваком случају где дужник то докаже, по закону интерес на 12 $\frac{1}{2}$ % сводe“. Свођење зеленашких дугова на праву

суму било је у ваздуху: закон од 3 октобра 1859 имао је само да нађе поступак по коме ће се то свођење вршити. Милош је држао да је најзгоднији поступак заклинање дужника у цркви.

Код масе задужених сељака ова је мера била несумњиво популарна. Иначе, она је била врло опасна. Чим је од његове заклетве зависило колико ће имати на име дуга да плати, дужник је дошао у велико искушење кривоклетства: ако је пре дужник био пљачкан од несавесног повериоца зеленаша, сада се могло десити да поверилац буде опљачкан од несавесног дужника кривоклетника. Што је главно, када су зајмодавци видели да од савесности и добре воље дужника зависи колико ће им од свога дуговања вратити, зајмодавци су престали давати зајмове: закон од 3 октобра 1859 уништио је и оно мало кредита што је у земљи било. Примајући заклетву противу облигације, закон је тај био подешен за једно примитивно време, у коме се још верује у светињу заклетве, и у коме писмена доказна средства још нису постала неопходно потребни услови привредног промета. Шесетих година прошлога века, Србија није била више тако примитивна земља. Кривоклетство није више било једна ретка појава, и у привредном животу осећала се све јача потреба кредита, чија је организација почивала на строго поштованим писменим исправама. Закон од 3 октобра, који је скоро сасвим уништио доказну снагу облигације, протумачен је тако, да дужници имају да плате повериоцима колико сами хоће; да би се сузбило зеленашки кредит, кредит у опште био је залуљан из основе. Закон од 3 октобра није се могао одржати; већ идуће године, новембра 1860, одмах по Михаиловом доласку на владу он бива укинут. Облигација постаје поново потпун доказ, који се може обарати само по општим законским прописима, а никако неком нарочитом заклетвом у цркви.

IV. — Поред спорог суђења и зеленаштва, сељак је имао и неке своје друге невоље, од којих је тражио лека. Једна од тих невоља биле су шумске таксе; на Народним Скупштинама, оне су обележаване као „једна од највећих народних тегоба“. Те су таксе биле заведене 1857, при крају Карађорђевићеве владе, и биле један од главних узрока његове непопуларности. Раније, шумске таксе нису у правом смислу ни постојале. Ко је хтео да сече шуму, имао је дати само један

грош за објаву, без обзира на број дрва који је хтео посећи, без обзира на њихову каквоћу, без обзира чак ни на циљ сече, — да ли се дрва секу ради личне потребе или за трговину. Тек 1857 дошао је један закон који је према свима тим околностима прописао једну праву тарифу. Народ је то схватио као потпуну забрану сече шуме: он је викао на чиновничку господу што му одузимају шуму, без које исто тако не може опстати као ни без ваздуха. Народне су жалбе биле тако једнодушне, да је Милош, већ 20 марта 1859, поукривши све шумске таксе, и повратио старо благословено стање, када се, за један грош, добијало неограничено право сече. Осећајући да наше шуме пропадају, Савет је, 1 априла 1859, решио да се одреде два чиновника која ће прегледати све шуме у земљи, и поднети предлоге за уређење шумске администрације, која дотле није ни постојала, јер су шуме биле поверене чувачу општина. Али Милош није смео да преводи шуме из општинске администрације у државну; он је знао да је у питању шума народ најосетљивији, — и саветски предлог просто је одбио. После шумских такса, као друга народна тегоба, истина не тако велика, помињали су се општински кошеве. Године 1842, после буње која је отерала Михаила и довела Карађорђевића, били су, по општој народној жељи, укинута резервни кошеве за храну. Двадесет година доцније, 1854, они се уставсвавају наново, због велике опасности у коју су неродне године доводиле читаве крајеве. У време неродних година свет је тражио од Владе да на рачун државне касе набавља храну за народ. Влада је налазила да је много јевтиније и практичније, да се од неродних година народ сам обезбеђује установом општинских кошева. Када се састала Св. Андрејска Скупштина, народ се стао жалити на то васпостављење општинских кошева као на један тежак памет, исто онако као што се жалио и на Вучићевој Скупштини од 1842. На неким местима, не чекајући формално укидање општинских кошева, народ је стао развлачити из њих храну. Један одбор био је одређен да испита питање општинских кошева, — и у том одбору одмах су се сукобили стари практичари и нови теоретичари. Нови теоретичари (Милован Јанковић и Панта Јовановић) хтели су да се набавка хране за гладне крајеве остави „приватној шпекулацији“. Истина, с погледом на неродне године, народ би могао образовати једно велико друштво

за узајамно обезбеђење, али чланови тога друштва не би давали прилоге у храни него у новцу. Из овога народног фонда куповала би се храна од приватних трговаца, који би је, покретани жељом за добити, доносили сами из родних крајева у неродне. Млади теоретичари веровали су у чудотворну моћ личне иницијативе и слободног промета за решавање свих тешкоћа економног живота. Стари практичари (Јован Велковић и Станојло Петровић, којима се, и ако млађи човек, придружио и Јован Ристић) бранили су општинске кошеве као једну организацију која већ постоји; кошеве су већ вачињени, и пуни хране за три године. Нашто кварити ту организацију, када није сигурно да ће се место ње моћи начинити нешто боље. Уздање у „приватну шпекулацију“ није основано: дух приватне шпекулације није код нас онако развијен као на западу, — а и наша саобраћајна средства тако су несавршена, да би преносење хране из родних у неродне крајеве био тежак и ризичан посао и за најсмелијег шпекуланта... У питању општинских кошева Милош је узео правац средње линије. Законом од 1854 било је прописано да свака општина има три коша са по два одељења. Сваке се године имало пуњити по једно одељење са по 50 ока кукуруза; по попуњењу свих шест одељења добијала се резерва од 300 ока кукуруза. У тренутку Св. Андрејске Скупштине била су саграђена три одељења, и требало је градити четврто. Милош је пустио народу у толико, што је наредио да се четврто одељење не гради, али она одељења која су већ постојала, није дирао. У место да прикупља шестогодишњу резерву, он се задовољио и са трогодишњом. Он је хтео да угоди народу, али је у исти мах увиђао потребу општинских кошева, који су за цело време његове прве владе постојали, — и зато се заставио на овом средњем решењу.

Узета у целини, Милошева сељачка политика сведочи о доброј вољи да се бар најглавније тегобе народне одмах отклоне. Народ је дочекао Милоша с великим поверењем, као једног владоца који је изишао из народа, зна од чега народ пати, и уме одмах да му помогне. О његовом скоро видовитом погађању народних потреба и о његовој скоро басненој срећи у свршавању народних послова, причала су се чуда. То није био чиновнички Кнез као Карађорђевић, него Кнез се-

љачки, — и народ је одмах навалио на њега са својим молбама и жалбама, онако као што би прост свет навалио на каквога разглашеног врача. Милошев положај није био лак. Он је, истина, познавао народни живот, али, за двадесет година његовог бављења на страни, народни се живот непрестано развијао и није више био онако прост као за време његове прве владе. Била су искрсла нова, врло тешка и замршена питања, — довољно је поменути питање зеленаштва, — која Милош није могао решавати на основу свога старог искуства, и која шта више, у пуном старачком опадању, са јако смањеном проницљивости, није могао више ни потпуно схватити. Али, како је цео свет искао од њега да та питања реши, и веровао да их он може решити, само ако хоће, Милош је морао нешто учинити. Извикан чудотворцем, Милош је морао дати у место чуда бар обсеке. Питања пред којима се нашао, Милош није решавао лагано, методично, читавим низом добро смишљених мера, од којих су неке могле бити у први мах и непопуларне, али су се у крајњем резултату показивале благотворне. У место тога, он је ударио у једну више или мање демагошку политику, гледао да народу одмах да неке олакшице, ма му после тога тренутног олакшања било још горе него раније. Колико су његове мере биле срачунате на тренутни успех, видело се одмах под кнезом Михаилом, који је скоро у свима питањима морао узети други правац, и који је опозвао два најглавнија Милошева закона, — закон о укидању Касације и закон о смањивању зеленшких дугова. Али, ако се Милош није показао велики државник који зида за будућност, он се показао оно што је увек био, један велики опортунист и велики вођ гомиле. За време његовог бављења на страни, народни се живот могао јако променити, али не и народни карактер. Гомила остаје гомила, — или, као што је Милош својим језиком говорио, рита остаје рита. У општењу са гомилом Милош, своје друге владе, био је исто тако велики мајстор као и своје прве владе. Он је одмах осетио шта народ управо жели, — и то му је брже боље дао, — или, ако му није могао дати, умео је бар да га лепо завара. Ма какви изгледали његови закони, проучавани у својим крајњим последицама, они су, за први тренутак, имали тачно оно дејство које је Милош хтео, а то је да задовоље и умире народ.

ГЛАВА VI.

ОПШТА ОЦЕНА МИЛОШЕВЕ ВЛАДЕ.

Преврат од 1858 који је вратио Милоша на престо, претворио се постепено у један велики револуционарни покрет. Тај покрет долазио је од сељачке масе, и био је управљен противу чиновника и противу зеленаша. Да ли се тај покрет могао, и да ли га је требало, угушити одмах у зачетку, то је друго питање: главно је да Милош није хтео да му се одупре. Његова је политика била политика попуштања. Када се стало викати на чиновнике и њихове злоупотребе, он је поставио изванредне комисије и изванредне судове за извињање и суђење чиновничких кривица. Када се стало викати на зеленаше и њихове преваре, он је поцепао све облигације, позвао дужнике да сами под заклетвом утврде прави износ свога дуга, и на тај патриархалан начин и вршио смањење дугова. Где год је осетио какво јаче народно незадовољство, он је прво пуштао народ да се изјада, па онда гледао да отклони тегобе на које се народ жалио, укидајући тако народу за љубав чак и касациони суд и све шумске таксе. Цела његова друга влада била је непрестани народни одисај. Сви конзервативни елементи, који су горели од нестрпљења да се револуција што пре закључи, били су згранути када су видели да Милош једнако продужава револуцију, и да се сва његова вештина владања састоји у попуштању разузданој гомили. Са својим великом опортунизмом, Милош је налазио да је у револуцији још најпрактичније пустити народ да се истуђи. Решен да се одупре с једне стране Порти, а с друге чиновничкој господи створеној за владе Карађорђевића, он је и због тога разлога морао тражити што јачег ослона код народа. Најзад, његова сељачка природа и његова старачка сујета да буде слављен као отац народни,

упућивали су га такође да се да nositi револуционарном струјом, у место да је сузбија и пресеца, као што је не само Илија Гарашанин него и сам кнез Михаило мислио да ваља чинити.

„Народе, снаго моја“, рекао је Милош у својој првој прокламацији. Све с народом и за народ, било је начело његове политике, — али при томе он је подразумевао, да народ не сме имати другога вођа до њега. Ако народ жели да му његов „стари господар Милош“ помогне, онда нека не слуша што му којекакни бургијаша причају, него нека ради оно што му Милош каже. Либерали, који су намеравали бити једна народна странка, т. ј. једна странка која води народ, могли су осетити брзо, да Милош сматра њихов рад као недопуштену конкуренцију. Не могући ту странку да уништи, он ју је обезглавио, и то на тај начин што је све младе интелектуалце који су чинили њен штаб, отерао од себе и искључио из Народне Скупштине. У врховним положајима државне службе задржао је само старије и простије либерале, код којих је династијаштво претезало над начелношћу. Од Народне Скупштине, у коју нико из чиновничке интелигенције није смео ући, начинио је обичну сељачку гомилу, с којом је, захваљујући историјској слави свога имена и свом још увек врло хитром сељачком демагоштву, могао радити шта је хтео. Али, растерујући од себе либерале, он није мислио да прикупи око себе конзервативце. Њихови млађи људи који су се задовољавали чисто секретарским пословима, могли су још наћи милости код њега. Али њихове вође, који су хтели разговарати с њиме равноправно о државним пословима, на још му давати и савете, није пуштао ни да му се приближе. Конзервативни прваци били су му исто тако непријатни као и либерални прваци. Он није марио странке, није хтео делити власт с њима, — и одбацујући њихове вође, ишао је на њихово дезорганизовање.

Као год што није трпео поред себе никакву политичку групу, тако није трпео никакву ривалну власт. Он је задржао Савет, јер га није могао укинути, али то је био Савет без сваког угледа и снаге моћи, који је постојао само по имену. Министри, исто тако, били су сведени на положај обичних директора канцеларије, и лишени сваког политичког значаја. Поред Милоша, никаква самостална власт није могла остати и развити

се; свака је стала да опада, и да се измеће у једну врсту његове личне писарнице. Од свих власти још је највише важности имала Скупштина, али не због тога што је била довољно јака да Милоша ограничи, — она те снаге није имала, — него због тога што јој је Милош, у својој жељи да буде тачно обавештен о народним потребама, остављао пуну слободу говора. Ако ништа друго, Скупштина је била једна велика народна говорница, — и то јој је давало нарочиту важност у Милошевом режиму, у коме је кроз све друге власти говорио само Милош, и нико више.

Милошева влада личила је на једну врсту трибуната. Милош је био неограничени господар, али по вољи народа, који му је сам дао диктатуру, јер је веровао да он зна народне потребе боље него ико други. Због тога Милош није допуштао ни Савету ни министрима да га у чему било ограничавају. Као непосредни и неограничени народни пуномоћник, он је стајао високо изнад свих других власти у земљи. У нашим малим и још примитивним приликама, то је била једна копија плебисцитарне монархије.

Милошева друга влада наново је показала све његове добре и рђаве особине, које су већ за његове прве владе биле довољно уочене. То је био један велики примитивац, за кога се прича да је могао о доручку појести пресан јагњећи бубрег, и опет да му не буде ништа. Прокеш, аустријски посланик у Цариграду, дао је његову тачну оцену: „То је чедо природе, коме је остао онај природни инстинкт, који обично учени људи губе.“ Прокеш је хвалио „његово бистро око којим оцењује положаје.“ Нико донеста није добијао од стварности тако непосредне и тако непомућене утиске као он; њега нису збуњивале теорије ни скрупеле; однос снага осећао је до ситница тачно, и одмах му се прилагођавао. Његови успеси у другом устанку долазе од те његове способности да тачно оцени кад и колико треба попуштати, кад и колико треба затезати. То је код њега био један непогрешни наџух. Поред тога он је био рођени вођ гомиле. Међу војводама првога устанка нема ниједнога који би био као он народни трибун. Све су то чисто војне старешине, с опом прекошћу заповедања и с оном сверепом охолошћу којом су се увек одликовали људи од оружја. Одевени у скерлет и злато, са оружјем исквићеним као адићари, на својим бесним хатовима, они су се уздизали

изнад своје сељачке армије као нека ратничка аристократија. Када је дошла катастрофа од 1813, они су одвојили своју судбину од народне и пребегли у Аустрију. Руковођен својим демагошким инстинктом, Милош је остао заједно с народом; осећао је да би бегство било непопуларно, и желео је начинити се вођем макар и једне поробљене раје. Доцније, када је постао кнез Србије, његова вештина да руководи скупштине и да беседи гомили, његово удварање народу као да сву своју власт држи само од народа, и да ништа не ради без питања и одобрења народа, — све то одаје врло великог демагога. Ниједан од ранијих народних старешина није имао ту демагошку црту; доцније имао ју је Вучић, који је вероватно изучио школу код Милоша, и зато је Милошу најтеже било изаћи на крај с Вучићем. Народни човек споља, Милош је изнутра био мучен оним власничким самољубљем и оном незајажљивом потребом заповедања и грабљења каква се види код најбешњих деспотских природа. Као кнез Србије, он је прикупио сву власт, све господство, сву најбољу земљу, сву сточну трговину, постао неограничени господар Србије и један од најбогатих људи на целом Балкану. Осим њега, и оних који би се уз њега прибавили, нико није смео бити ни богат ни виђен: у сатирању истакнутих људи он је могао бити свереп и вероломан као најстрашнији турски паша. Буне које су избијале противу њега, и које су га најзад отерале из земље, долазиле су отуда што је његова личност била наткрилила и притисла целу Србију; когод би покушао да се нешто мало издигне изнад гомиле, био је сигуран да ће добити Кнеза за душманина.

Све ове особине Милошеве биле су добро познате његовим савременицима, али његови су се савременици били јако проредили, и пристигао један нов нараштај који је Милоша знао само по његовим историјским делима. За тај нараштај Милош је био јунак Таковског устанка, и велики народни дипломат који је полуизвојевао полуизмајсторисао народно ослобођење. Када је 1859. наново стао на српско земљиште, свет је појурео као без душе да види старог „Коца-Милоша“, „под чијим се ногама земља тресе“, и „кога барјаци његових победа поздрављају“. Људи, жене, деца, старци, све се то тискало око њега да га пољуби у руку, или бар да се дотакне његових

скута. То није био више жив човек, него једна реликвија народне прошлости, која се носила са побожношћу кроз гомилу.

Али, ако не у народној маси, а оно код чиновништва и интелигенције, нарочито у круговима оних људи који су имали прилике да га изближе проматрају, ово одушевљење брзо је ишчезло. Легендарни јунак, сваким даном, све се више претварао у сељачког шерета и у источњачког деспота. Одмах од првога дана, млађи либерали, као Јеврем Грујић и Милован Јанковић, били су изненађени оштрином његовог наређивања која није допуштала поговора, и његовим непрестаним полагавањем, које је, поред све своје хитрине, за образованог човека било и сувише провидно. И када су уза све то дошли његови наступи великога гнева, са оном страховитом јарости пред којом је и најсмелији човек морао уздрхтати, млађи либерали познали су правога Милоша.

Његова владавина постала је брзо несносна и конзервативцима и либералима. Његова је владавина била деспотизам, и то онај најгоре врсте: деспотизам превртљив. Милош се у све сам мешао и све сам наређивао, није водио рачуна ни о мишљењу министара ни о мишљењу Савета, чак ни о прописима закона; али све те наредбе које би тако одсечно издавао и којима нико није смео противуречити, он је био готов сутрадан сам да промени... Министар унутрашњих дела био је расписао свима полицијским властима да се од оних људи који су били приграбили општинску земљу, узме та земља натраг. Сељаци села Рибара, којима је начелник среза темнишког одузео по том распису општинску земљу, крену одмах непосредно Кнезу на жалбу. Милош, не распитујући даље, у чему је ствар, плане одмах, стане писати капетану и оца и матер, и нареди сељацима да поново заузму земљу коју им је капетан одузео. После тога долази ред на капетана да се он жали. Тада тек Милош се обавештава о правом стању ствари, и дознаје да одузета земља није ни припадала сељацима него општини. То га доводи у нову јарост, али не више против капетана него против сељака. „Е гле ти пасје вере, на чему ме слагаше, — е оца и матер свима лажљивцима, а не капетану њихову“... Оваквих примера има тушта. Иста превртљивост која се види у његовој администрацији, види се и у његовој политици. Када конзервативци почињу у *Српским Новинама*, са дукатовачким чланцима, своје нападе

на либерале, у први мах изгледа да је Милош на њиховој страни. Он призива к себи уредника *Српских Новина* Милоша Поповића, да га похвали за добро уређивање (септембра 1859). Али, већ идућег месеца, он из основе мења политику, одузима Поповићу уредништво *Српских Новина*, и одређује комисију која ће испитати његове злоупотребе. Или овај други случај. Београдска општина одлучује, 1859, да прослави 12 децембар као овај дан када су, прошле године, Београђани устали на оружје да бране Скупштину, која је била за Обреновиће, противу војске, која је била за Карађорђевића. Милош, да се не би дражила војска, забрањује ту прославу. Она се ипак држи. У згради где је заседавала Св. Андрејска Скупштина, општина даје гозбу; ту се не престаје пити и поздрављати. На пољу се искипио грдан свет као на вашару, и игра коло. Извештен о свему томе, Милош издаје одмах друге наредбе. Војна музика долази да свира народу који игра; из касарне грувају топови, нека је шевлук већи; сам кнежевски представник, Цветко Рајовић, појављује се да честита прославу, и као стари играч води једно велико народно коло. Сутра дан, у цркви, Милош јавно захваљује на прослави дванаестог децембра као на једној пажњи коју су Београђани учинили њему лично.

Милошева превртљивост достиже врхунац у личним стварима. Нико ни двадесет четири часа није сигуран са кнежевим расположењем. Из највеће милости пада се за трен ока у највећу немилост, — и исто тако брзо скаче се из највеће немилости у највећу милост. Крајем 1859 десет најглавнијих Београђана долазили су да моле кнеза Милоша за два млађа либерала, који су били удаљени из службе, и до даље наредбе остављени без плате. Али они бијаху, како се казује у једном писму кнеза Михаила, „дочекани и изгрђени онако како се нису могли надати да ће бити почествовани; да су отац и мајка при истоме поздраву најглавније и прве роле играли, разуме се и по себи“. То се дешавало у очи нове године; седмог јануара, један од отпуштених либерала враћен је, преко сваког очекивања, у службу. Ово што није могло изградити десет најглавнијих Београђана, изградила је једна стара жена, која је дошла да моли Милоша. Она се пред њиме заплакала; Милош се сети прошлих дана када су он и она били једно другоме драги; заплакао се и он, — и отпуштени чиновник

добрио је опет службу. Ако се на овом примеру види како се из немилости долазило у милост, на другом једном примеру види се како се из милости долазило у немилост. Главни Милошев кортеж за време Св. Андрејске Скупштине, Филип Станковић био је првих дана по Милошевом доласку у Србију једна од најмоћнијих личности на двору. Под Карађорђевићем, Ђорђе Ценић, као председник суда, осудио је Филипа због фалсификата на робију. Да му се освети, Филип је код кнеза Милоша оцрнио Ценића као једног силеџију старог режима, који га је због његове привржености Обреновићима тукао и злостављао у затвору. Ценић је због тога морао одговарати пред изванредним судом за чиновничке злоупотребе. Суд је нашао да је Филип доиста био бијен у затвору, али да Ценић зато не може бити крив, јер су Филипу ударене батине по решењу суда, који је, према тадашњим законима, могао батинама изнуђавати признање оптуженога. Ипак зато Ценић је остао дуго времена рђаво записан код Милоша као мучитељ Филип. То је тако ишло све до онога дана када је Филип поднео на исплату свој рачун о трошковима учињеним за Обреновиће у време Св. Андрејске Скупштине: рачун је био папрен, износио преко 13.000 дуката. Милош је одмах плауо: „А где је море онај што је Филипа тукао?! То мора да је поштен човек кад оваквог лолу истуче“... Овакви обрти у личној расположењу према појединим људима били су код Милоша свакодневна појава. Лична питања он није расправљао са министрима, него са својим дворским особљем, које је било чудновато састављено. Ту је био његов берберни Аркадије; његов дугогодишњи пратилац Миленко Теодосијевић, кога је он звао побратимом и начинио својим ађутантом у чину мајора; његов свештеник Хаџи Дина, који је последњих дана његовог живота имао највише утицаја на њега. Са тим људима Милош је пропуштао кроз сито и решето и велике и мале чиновнике; често је било доста да неко од тих људи каже за кога чиновника нешто неповољно, што је можда и он сам знао тек из друге руке, па да судбина тога човека буде запечаћена.

У превртљивости Милошевој било је без сумње доста детињске људљивости једнога остарелог деспота, али није било само тога. Његова превртљивост дошла је од изопачавања — које је с годинама морало настати — једне од ње-

гових најглавнијих и најдрагоценијих особина, а то је његове ванредно живе упечатљивости. Милош је био већ од природе осетљив за сваку промену ситуације; живећи дуго времена у несталним и несигурним приликама, када је морао имати пажњу једнако будну, он је ту осетљивост јако развио. Захваљујући њој, он је постао онај велики вештак у повијању и врлању, какав се тражио после 1815, за време једног посве лажног мира између Срба и Турака. У току времена, његова жина упечатљивост, држана испрва под надзором његовог здравог сељачког разума, све се већма отимала томе надзору, док се најзад није изопачила у неспособност за истрајност у одлукама и у брзоплето опредељивање према сваком новом утиску. Уз то се јавило и потпуно одсуство моралног стида, једно неустрачување да данас рече једно а сутра друго, и да своје очевидне недоследности забашури каквим било изговором.

Тако једна нестална влада као Милошева брзо је постала неподносна. Стало се поговарати да је Милош задржао сву стару оштрину заповедања, али да је изгубио сву стару сигурност суда, и да не зна више шта треба заповедати. Његовом се режиму највише замерало да нема сталног правца, да је један режим у коме се влада од данас до сутра, по тренутним утисцима и тренутном расположењу. У томе режиму ниједна политичка група није могла доћи до трајног утицаја; ниједан чиновник није био сигуран са својим звањем. Сред овог општег колебања и опште привремености једино што је било стално, то је попуштање сељачкој гомили: није било те ствари коју Милош не би учинио, ако би само народ стао да је у глас тражи. То је био један деспот који сваки час мења ћуд, али који се увек боји гомиле. У очи смрти Милошове, која је после једне дуге агоније наступила септембра 1860, свет је већ био сит његове владе. Тражио се један владалац који ће бити сасвим друкчији, — један владалац који, кад једном удари једним правцем, неће више тај правац мењати, — и који неће вечито попуштати народу, него ће смети и да му се одупре. Свет је био зрео за Михаилов режим.

ДЕО ДРУГИ

МИХАИЛОВА ВЛАДА

ГЛАВА I.

МИХАИЛОВ ПРОГРАМ.

Михаило је дошао на владу са готовим програмом; од првог тренутка знао је шта и како има да ради. За њега није било речено само у стиху да је имао своју мисао: он ју је имао доиста.

Та је мисао била рат с Турцима. Његов отац, 1815, био је побунио Београдски пашалук противу Султана. Много амбициознији од свог оца, он је намеравао побунити цео Балкан, извршити коначно ослобођење Балканских народа, створити једну велику Југословенску државу, у којој би Србија имала предводништво.

Према томе, као свој први задатак, Михаило је сматрао спремање свога народа за рат с Турцима. Томе задатку све је друго било подређено. По Михаиловом рачуну, ратне припреме не би дуго трајале; неколико година озбиљног систематског рада било би довољно. Кад би се једном спремила, Србија не би чекала ни тренутка; ако не би имала под руком никакав повод за рат, она би повод сама створила. И онда, у једном великом напору, бацајући у борбу сву снагу свога народа, приносећи на жртву све огромно благо Милошево, Михаило би наново окушао срећу свога народа и срећу Обреновића. Ако би срећа издала, српски народ могао би је после неког времена опет кушати, али са Михаилом би било свршено. Последњи метак свога револвера чувао је у случају неуспеха за себе сама.

Спремајући се за рат, Михаило је мислио да треба прекинути партијске размирице, ујединити све Србе у једном патриотском полету, прикупити сву власт у рукама владоца. Рат, истина, још није био ту, али, по Михаиловом схватању, са његовим доласком на владу већ је настало навечерје рата. Срби су требали да разумеју да се налазе пред великим

догађајима, и да онда, када је народна будућност у игри, морају трпети без роптања владаочеву диктатуру.

Ово је била главна мисао Михаилова, али не и једина. Он је имао и неке друге мисли, али и те друге мисли водиле су га истом закључку, а то је да треба прикупити сву власт у рукама владаочевим.

Те његове друге мисли тичале су се утврђивања законитости и подизања материалног благостања у Србији.

По његовом схватању, борба за законитост коју су уставобранитељи почели противу Обреновића, промашила је свој циљ. Они су оборили Милоша, као једног тиранина кога је немогуће држати у границама закона, и установили један Савет, који ће бити будни чувар законитости. Опет зато до законитости није се дошло, јер одмах после пада Милошевог настала је партијска влада, која је својим присталицама давала чак и оно што им по закону није смела дати, а својим противницима није давала ни оно што им је по закону морала дати. Под Карађорђевићем, Обреновићевци су били стављени ван заштите закона као противници постојећег стања; после преврата од 1858, Обреновићевци су покушали да ураде то исто са Карађорђевићима. У Србији, законитост и партијска влада не иду заједно; наше су странке сувише страсне и дивље; чим једна дође на власт, она гледа да ону другу уништи и истреби. Законитост може установити само један владалац који се уздигао изнад странака, и не да ниједној од њих да тера свој њеф над другом.

Исто тако, само један владалац може подићи материално благостање у земљи. Када се после свога шеснаестогодишњег изгнанства вратио из Европе у Србију, Михаило је био изненађен назатком наше пољопривреде, ниским културним ступњем нашег народа, нашом сиротињом и нашим примитивним начином живота. По његовом мишљењу, један тако непросвећен и тако сиромашан народ као наш није био у стању да сам себи помогне; њега је могао извући из беде само један просвећени деспот. Поред свега свог великог патриотизма, Михаило је гледао на нашег сељака са сажаљиве висине једног мађарског или влашког спахије (он је имао спахилуке и у Мађарској и у Влашкој), — и био тврдо уверен, да спас нашег сељака може доћи само од дресуре власти.

Ма у ком правцу да је мислио, Михаило је долазио до закључка да је јака владалачка власт насупрот потреба Србије. Само је она могла ујединити све народне снаге за борбу са Турцима; само је она могла, прекидајући партијски раздор, утврдити законитост; само је она могла цивилизовати наш примитивни народ.

Ове своје мисли Михаило је изнео у прокламацији коју је упутио на народ по своме ступању на владу (14 септембра 1860), и у престоној беседи којом је отворио своју прву т. зв. Преображенску Скупштину (7 августа 1861). Разуме се, о борби с Турцима није могло бити помена; све остало било је не само јасно речено, него и енергично наглашено.

У прокламацији се каже: „Срби! Преда Мном стоји тешки задатак. Унутрашњи раздори, непоштовање права ближњег, гажење закона и малоуваживање власти, освете и гоњења растроили су отечество наше, и задржали га у великом назадку. Ја ступам на престо књажески с тврдом вољом, да зла ова искореним у земљи нашој: да осујем владу која ће, снабдевена свом потребном влашћу и силом, умети одржати себе у уважењу, законе земаљске у снази, и задобивена права у поштовању.... Докле је књаз Михаил на влади, нека сваки равати мора“. Дакле, влада закона на место партијске обести, влада закона иза које стоји јака владалачка власт као најтврђе јемство.

У престоној беседи говори се нарочито о томе како је „земљоделство, подизање стоке, занати и уопште радност“ занемарена код нас. За подизање „земљоделства“, без кога „ниједан народ није осигуран у своме обстанку“, није се „готово ништа озбиљно предузимало“... „Код нас је до сад политика била једина забава свију, без разлике, класа житељства: за плугом и за тезгама, у канцеларији за асталом и у мезани на ћепенку; а о ономе, од чега биће државе — а са њоме и свију нас — зависи: слабо је ко мислио“.... „Није ли од Бога греота, да ми на томе ниском степену радности стоимо, да вино, сирће, масло, маст, зелен, да — брашно, па и сами леб са стране за нашу рану у Београд доносимо.... Не мора ли се човек чудити, кад види, да наш сељак, враћајући се са празним колима кући, на којима је довукао на продају за огрев сирова дрва, са који јоште зелено лишће

виси — да, велим, лук и паприку у вароши купује и кући носи, а требало би, да је он и једно и друго на продају донео.* Дакле, политизирање и партијско прегоњење ваља оставити на страну, па прегнути свом снагом да се подигне материално благостање. Докле се наш сељак не отресе сиротиње и непро- свећености, не може ни наша држава бити јака ни моћна.

У тој истој беседи помиње се и потреба установљења народне војске, која би имала што пре дати отаџбини „сигурност и одбрану.“ Иза те народне војске, иза тог наору- жавања целог народа крије се главна тачка Михаиловог про- грама, — она која се није смела јавно рећи, а то је: рат с Турцима.

Михаило је налазио да остварење његовог програма изи- кује, пре свега другога, две ствари: с једне стране, измирење странака; с друге, промену устава. Измирење странака било је потребно стога да би се једном прекинуло са унутрашњим раздорима, који су сваки час потресали и престо и државу, — и да би владалац, у своме великом патриотском раду, могао рачунати на потпору свију добрих Срба. Једна Србија у којој би владалац владао с једном половином народа про- тиву друге, и морао главну бригу обратити на откривање за- вера и угушивање буна, — таква Србија не би представљала никакву снагу споља, и морала би се одрећи велике нацио- налне политике. Промена устава била је потребна с тога, што је тадашњи устав циљао на слабљење а не на јачање влада- очеве. Врховна власт била је подељена између Кнеза и једног великашког Савета, — и Савет је био толико надмоћнији од Кнеза, да је Србија више личила на једну олигархијску репу- блику него на праву монархију. С овим двојством власти мо- рало се прекинути. Кнез је имао да буде једини и неоспорни господар државе, ако се хтела водити ратоборна национа- листичка политика. Прва два задатка која је Михаило имао да сврши, била су, дакле, измирење странака и промена устава. Како их је он свршио?

ГЛАВА II.

ПОКУШАЈ ИЗМИРЕЊА СТРАНАКА.

Измирење странака Михаило је схватио врло широко. Срби су имали да забораве све што их је у унутрашњој по- литици делило, да би у спољашњој политици могли стати сви као један човек. Династијско питање било је главни узрок унутрашњих раздора; оно је једнако стајало отворено, јер присталице владајуће династије нису престајале говити при- сталице збачене династије, због чега опет ови последњи нису престајали бушити по земљи. Михаило је био решен да једном прекине династијска гоњења. У својој прокламацији од 14 септембра 1860 он је рекао, да жели основати владу „која ће, презирући освете и гоњења, придружити себи све, који љубе отечество своје и желе му напретка“... Он је „праштао сваку политичку кривицу и бацао у заборав сва учињена по- литичка преступљења.“ То је била као нека општа амнестија дана Карађорђевицима; ради патриотске слоге свих Срба, Ми- хаило је великодушно одрештао своје побеђеном противнику. Он је тражио да његовом примеру следују сви Обреновићевци. Ако је ко имао разлога да се свети Карађорђевицима, то је био он, Михаило, кога су они 1842 свргли са престола и оте- рали у шеснаестогодишње изгнанство. Када је он могао да се узвиси над собом самим, и да угуши у себи свако осећање освете, треба исто то да ураде и они Обреновићевци који су због својих династијских уверења страдали за владе Кара- ђорђевића... У својој престоној беседи од 7 августа 1861 он је рекао „да политика унутрашња за Србију може бити само политика помирења, која захтева да се личним непријатељима опрости, да се прошлост — многим непријатна — загледи, залечи, заборави, не претресајући наново оно, што је учињено за прошли 14—15 година, чему краја никад не би било.“

Милошев режим био је режим Обреновићевског обрачунавања и наплаћивања са Карађорђевићима; Михаилов режим имао је да буде режим једнаке правде и за присталице старе и за присталице нове династије. Доследно томе, био је допуштен повратак свима оним Карађорђевићима који су, под Милошем, били протерани, или сами побегли из земље. Ко год је од Карађорђеваца био противзаконно лишен пензије, добио је пензију натраг, или био враћен у државну службу. Чланови породице Ненадовића, из које је била кнегиња Персида Карађорђевић, стајали су чак у милости код Михаила; стари господар Јеврем Ненадовић и његова госпођа, родитељи кнегиње Персиде, редовно су позивани на дворске балове. Пословни људи кнеза Александра, који су се бавили у Србији и управљали његовим имањем, нису ни у чем узнемиравани, и сасвим су слободно одржавали везе с њиме... То је био, ако не прави и искрен мир између Михаила и Карађорђеваца, а оно једно врло исправно примирје, — исправно бар од његове стране.

После династијског питања требало је скинути с дневног реда чиновничко питање. Збацивање чиновника под Милошем створило је један нов елемент незадовољства и опозиције: то су били сви ти чиновници које је Милош удаљио из службе, и који су били тим већма огорчени што је њихов положај остао нерегулисан. Некима од њих није се издавала плата; некима се издавао само један део плате; и једни и други налазили су се у врло несној привремености. Михаило је наредио да се саставе тачни спискови свих чиновника удаљених из службе, па да се извиди који су од њих још за службу, а који нису: ове је друге требало ставити у пензију, а оне прве вратити у државну службу, или, ако им се не би могло одмах наћи места, ставити на расположење са половином плате. Ово решење чиновничког питања било је врло праведно, али је изискивало велике издатке из државне касе. Михаило је притекао држави у помоћ: поклатио јој из своје цивилне листе 4000 дуката, а из своје готовине позајмио без интереса 50.000 дуката.

Најзад, пошто је начињено примирје са Карађорђевићима и поправљен положај збачених чиновника, требало је, ради потпуног унутрашњег мира, наћи могућности за заједнички рад конзервативаца и либерала, заједнички рад групе Гарашанин-Мариновић и групе Стевча-Грујић. У полемици која се

између њих водила у *Српским Новинама*, јасно се обелоданила основна разлика њихових погледа. Конзервативци су хтели да наш народ, који су сматрали политички незрелим, држе под туторством једне просвећене бирократске владе. Либерали, на против, хтели су да бирократију ставе под надзор Народне Скупштине. Око Стевче и Грујића купили су се Обреновићевци и онај део интелигенције који је био задахнут западњачким либерализмом. Гарашанин, који је почетком Карађорђевићеве владе био један од стубова Карађорђевићевске странке, а при крају те владе један од главних вођа саветске опозиције противу Карађорђевића, постао је, после повратка Обреновића, стојер за оне елементе бирократије који су у династијским питањима били више или мање равнодушни, али који су веровали као у једну догму, да државом има да управља „Чиновничество“ а не прост и неук сељак.

Ниједна од ове две политичке групе, ни конзервативци ни либерали, није у ствари била за такав систем какав је Михаило желео. Његов систем, то је био владалачки деспотизам. Конзервативци су налазили да владалац треба да дели власт са једним чиновничким Саветом; либерали су налазили да треба да је дели са једном сељачком Скупштином; ни једни ни други нису налазили да владоца треба начинити јединим господарем у земљи.

Михаило је помишљао да на овај начин задобије конзервативце и либерале. Узимајући сву власт у своје руке, владалац би истовремено за своје ministre и саветнике изабрао главне људе конзервативне и либералне групе. Начинио би се за дужи број година један државни програм, на који би се сложиле све странке; у место да воде једна с другом јалову борбу око власти, оне би све, под врховним руководством владаоцем, радиле на извршењу тога програма. Владалачки деспотизам не би био опасан, ако би се наслањао на једну коалицију странака, и служио великим државним задатцима.

При састављању свога првог министарства, Михаило је био руковођен том идејом измирења странака и њиховог прикупљања око једног државног програма. Тежио је спојити и измирити у својој влади Гарашанина и Мариновића са Стевчом и Грујићем. Мариновић је требао да буде шеф владе и министар иностраних дела; Грујић министар правде; Стевча

председник, а Гарашанин потпредседник Савета. Али од ове комбинације није могло бити ништа. Главна је сметња долазила од Гарашанина и Мариновића, који нису хтели да раде са Стевчом и Грујићем. Удруживати се са тим људима, говорио је Мариновић, значи прљати се. Ако је Кнезу стало до великих државних послова, онда нека кида са Стевчом и Грујићем: то нису државници него бундије и демагози. Без „потпуног једнообразија у влади“ не може се у осталоме водити никаква политика, ни велика ни мала; може се само тапкати у месту. Хомогено је министарство неопходно потребно, — и зато Кнез нека бира између Гарашанина и Стевче.

Поред свега свога постојања у основним мислима, Михаило је био нерешив човек. Он је застао пред овим тешкоћама и колебао се неколико недеља. Он је много више ценио Гарашанина и Мариновића него Стевчу и Грујића, — ову двојицу није ни лично марио, — али, опет зато, изгледало му је немогућно, одмах на првом кораку, и без парочитог повода, прекинути са либералима, који су важили у земљи као династијска странка. Он је правно неколико комбинација; у свима се налазио Грујић; његов улазак у владу био му је неопходно потребан ради доброг пријема његовог првог министарства код либерала.

Најзад, саставио је овакво министарство: Филип Христић кнежевски представник и министар иностраних дела; Јеврем Грујић министар правде; Никола Христић, министар унутрашњих дела; Јован Гавриловић, министар финансија. Ово министарство није било министарство измирења странака, него више једно пословно министарство. Изузимајући једног Грујића, остали министри нису били истакнути политичари него бирократи и дворски људи. Јован Гавриловић био је стари канцеларијски човек још из прве Милошеве владе, који се није мешао у политику. Никола Христић био је познат, не као политичар, него као тачан и строг управитељ вароши Београда. Сам шеф владе Филип Христић био је један од најмлађих, најобразованијих, најуглађенијих бирократа Карађорђевићеве владе; врло употребљив за дворску службу и дипломатске мисије; један мали и сиретан Шоц, са фином женском кожом, и живим али плашљивим погледом; више налик по чистоти и отмености своје пошње на једног страног дипломата него на једног „отечественог попечитеља.“ Његова хитра услужност

и умешна љубазност начиниле су га омиљеном личношћу како на двору Карађорђевића тако и на двору Обреновића. Изгнани из Србије, Александар Карађорђевић и његова породица питали су се, шта ће бити са њиховим присталицама које су иза себе оставили; нарочито су се бринули за „сиротог Филипа“, који је био према њима тако љубазан и показивао се тако одан. За то време Филип је хватао везе на новом двору, и већ после неколико недеља седео кнезу Милошу уз колена, као његов лични секретар. Његова је основна махна била извесна оскудица мушкости; велики љубитељ женских ужина, он је и у свом карактеру имао нечега женског; нарочито, ону женску способност сплеткарења под једним безазленим, па чак и милокрвним изгледом. Он је био један од оних способних, или, боље рећи, умешних људи које цео свет препоручује за једно место кад нема подеснијег кандидата, и који пролазе кроз највише положаје а опет зато немају правог ауторитета. Такав један човек био је врло згодан да прво министарство Михаилово обележи оном неутралном и неодређеном бојом коју је оно требало да има.

У пароши се говорило да је Михаило поставио своје прве ministre без претходног питања, и да су они били између себе у тако рђавим односима да се нису хтели ни поздравити, када су се срели на првој седници. Стоји то да Грујић није био добро ни са Филипом Христићем, кога су либерали, заједно с његовим пашеногом Јованом Ристићем, убрајали у дукатовце, ни са Николом Христићем, на кога су либерали били кивни што је као управитељ вароши мотрио преко полиције на њихове састанке. Заједнички рад између њега и њих није био могућан. У опште, међу члановима Христићеве владе није било много договора; сваки је министар општио непосредно са Кнезом; у важнијим приликама, када би Влада имала изаћи пред Кнеза или пред Савет као целина, њени чланови почели би се одмах свађати један с другим. То министарство које је имало да послужи измирењу странака, потребало је некога ко ће да измири његове властите чланове.

Састављено у октобру 1860, министарство Христићево претрпело је једну важну измену у јуну 1861. Грујић је испао из владе, после једне бурне седнице у којој је дошао у сукоб са Николом Христићем. Али, и без тога сукоба, Грујић би морао одступити. У новим уставним законима које је спре-

мао, Михаило је ишао на то да ојача владалачку власт како о трошку Савета тако и о трошку Скупштине. Грујић није могао пристати да се умањује моћ Скупштине: у програму либерала, Скупштина је била главна тачка, у коју се није смело дирати.

Министарство Христићево дочекало је Преображенску Скупштину и добило њен пристанак на нове законе о Савету и Скупштини, који су мењали устав од 1838 у његовим најбитнијим одредбама, и стварали основу за онакво државно уређење какво је хтео Михаило. Али, на неколико месеца после Преображенске Скупштине, у децембру 1861, одступа Христићево министарство. Филип Христић је био сувише слаб човек да носи Михаилов режим; морали су се тражити много јачи људи. У своме првом издању, са Грујићем, Христићево министарство доказало је немогућност измирења странака. У своме другом издању, без Грујића, Христићево је министарство доказало немогућност да се влада с обичним бирократима, без већег политичког ауторитета и државничког искуства. Све је то упућивало Михаила на Гарашанина и на Мариновића, који су од првог часа доказивали потребу хомогене Владе, и који су били у стању да тој Влади ставе на расположење своју државничку репутацију, која је у то време била врло велика. Михаило се обратио наново на њих двојицу. Овога пута, могао се споразумети с њима тим лакше што је Грујић, због кога они раније нису хтели ући у владу, био већ жртвован. Они су тражили да се жртвује још и Стевча, који је био председник Савета, и кога су они хтели уклонити са тога важног положаја. Уклањање Стевче значило је раскид са либералима, али Михаило је сада и на то пристајао. Михаило је штедео либерале до Преображенске Скупштине, докле није добио нове уставне законе које је тражио. После тога није морао више да их штеди; нови уставни закони начинили су Кнеза тако јаким да је могао владати с киме је хтео и како је хтео. Истина, било је најбоље владати са удруженим конзервативцима и либералима, али када је измирење странака било немогуће, и када је имало да се бира између конзервативца и либерала, онда је Михаило више волео да ради са конзервативцима, које је сматрао за државнике, него са либералима, које је сматрао за демагоге.

Тако је после министарства Филипа Христића дошло министарство Илије Гарашанина. Гарашанин је, као шеф владе

узео министарство иностраних дела; министар унутрашњих дела остао је Никола Христић; министар правде био је Рајко Лешјанин, а министар финансија Коста Цукић. На место Стевче, стављеног у пензију, дошао је за председника Савета Јован Мариновић. Предајући се конзервативцима, Михаило им се није предао са свим. Он им није дао министарство унутрашњих дела. И ако човек врло конзервативних погледа, Никола Христић није припадао политичкој групи Гарашанин-Мариновић. Он се држао ван политичких група, био чисто кнежев човек.

Доводећи конзервативце на владу, Михаило је мислио да их држи на узди: он је хтео да се користи њиховим политичким способностима, али није хтео да им допусти засновати своју страначку владу: гоњење либерала није улазило у његов програм. Али либерали, искључени из владе, прешли су у опозицију; они су тврдили да не праве опозицију кнезу Михаилу него његовим министрима Гарашанину и Христићу, који његове идеје погрешно примењују. Министри су опет тврдили да либерална опозиција руши у њиховој личности сам Михаилов режим, кога су оне верне слуге, — и да одржање режима тражи уништење либералне опозиције. Отуда гоњења либерала, на која и Михаило пристаје. За две три године Гарашанинове владе сви су главнији либерали удаљени из државне службе; има их који су принуђени да беже из земље; има их чак и таквих који су бачени у тамницу. И на пр. године 1864 ово је положај либералних првака: Стевча се повукао у Јагодину, као пензионар; Грујић тамнује у карановачком затвору; Милован Јанковић и Владимир Јовановић налазе се ван земље. Под таквим околностима, о измирењу странака није могло бити говора. Либерали су тврдили да су ту девизу извели стари противници династије Обреновића и народних слобода да би могли наново доћи на власт. Чим су тај резултат постигли, они су престали говорити о измирењу странака, и почели гонити либерале до уништења. У сваком случају тачно је то, да је с доласком Гарашанинове владе опет почео рат странака, да је тај рат трајао за све време Гарашанинове владе, па се продужио и после: управо цео Михаилов режим био је једна дуга борба између конзервативца и либерала, — борба у којој су конзервативци, као Влада, били гониоци, а либерали, као опозиција, гоњени.

Горе, у врховима интелигенције, људи су се, према својим начелима, могли делити на конзервативце и на либерале; доле, у маси народа, знало се само за деобу на Карађорђевице и на Обреновићевце; ту су постојала само династијска груписања. Министарство Гарашаниново, које је испунило највећи део Михаилове владе, трајући од 1861 до 1867, није имало ослоњаца ни код Карађорђеваца ни код Обреновићеваца. Ови последњи нису сматрали Гарашанина и Мариновића као своје људе; то су за њих били стари министри Карађорђевића, а Гарашанин још и један од оних уставобранитеља који су 1842 оборили династију Обреновића. Обреновићевцима није ишло у главу да Гарашанин и Мариновић могу бити искрено одани кнезу Михаилу. Ако Обреновићевци нису веровали у њихову искреност према Михаилу, Карађорђевици нису веровали у њихову искреност према Карађорђевићу, када су их видели како се лако претварају од његових министара у Михаилове. Карађорђевици су их избрисали из свога списка као посве несигурне људе, којима није стало ни до једне династије него до њиховог министровања. Министарство Гарашаниново није уживало поверење ниједне од двеју династијских странака, које су биле поделиле између себе народну масу. Оно је стајало тако рећи у ваздуху; у колико се више с њима изједначавао, и Михаило је био у опасности да остане у ваздуху. Поред све његове великодушне политике према Карађорђевицима, они су ипак више марили свога Александра него њега, — и били готови и на буну и на заверу, ако би се само нашао когод да их поведе. Обреновићевци пак нису разумели Михаила: један Обреновић који влада са Карађорђевицима, изгледао им је нешто неприродно. Један владалац сâм тако мало династичан гасио је династијско одушевљење код својих присталица. Михаилова политика да измири странке, па онда када у овоме није успео, да влада са најспособнијим политичарима без обзира на њихову прошлост и на њихово династијско обележје, та је политика имала доста разлога за себе, али она је народној маси била сасвим туђа. То је обично судбина сваке чисто кабинетске политике, која не води рачуна о народним предрасудама: са својим хладним рационализмом, таква политика не може одушевити народ и остаје без његове потпоре.

ГЛАВА III.

МИХАИЛОВЕ УСТАНОВЕ.

Реформа установа коју је Михаило намеравао извести ради јачања владалачке власти, претпостављала је промену устава од 1838, који је Порта подарила. Промена тога устава није била лака ствар. Порта није имала ништа противу тога да се устав од 1838 промени; није имала ништа ни противу тога да се његова промена изврши у ономе духу у коме је желео Михаило; она је само тражила да нови устав, као и стари, буде обучен у форму једнога њенога хатишерифа. Она је хтела одржати своје право издавања уставних закона за Србију; на тај начин утврђивала се наша зависност од ње, не само у нашим спољашњим, него и у нашим унутрашњим пословима. Михаило није на то пристајао. Он је стајао на гледишту, да Србија ужива потпуну унутрашњу самосталност; све своје домаће законе, чак и уставне, она је имала права сама да издаје; према томе, баш да му је и најповољнији устав Порта нудила, Михаило га из њених руку није хтео примити. У овом спору између Порте и Михаила европска је дипломатија најзад нашла једну формулу која је могла задовољити обе стране. Михаилу је допуштено да сâм, без Порте, изда нови устав, али не у форми уставних него у форми обичних закона. Михаило је могао бити задовољан, јер је нове уставне законе издавао сâм, без Порте. Порта је могла бити задовољна, јер по форми ти закони нису били уставни закони. Према формули европске дипломатије, Михаило није укинуо устав од 1838, него је издао један низ органских закона који су тај устав из основе мењали. То су били, на првом месту, закони о Савету и о Скупштини; затим, закони о централној управи, о чиновницима, и о општини. Скуп тих закона чини Михаилов политички и административни систем.

I. САВЕТ.

Закон о Савету издан је 17 августа 1861, под називом „закона о Државном Савету“ (под уставом од 1838 Савет није носио овај епитет „државни“). Значај закона од 1861 састоји се у томе, што су њиме саветници стављени у исти ред с осталим чиновницима. Дотле, саветници нису били чиновници у правом смислу речи. Кнез није био њихов шеф, него они његова надзорна власт. Из тога разлога, они су, као нека врста трибуна, били од њега независни, и за њега неприкосновени. Закон од 1861 полази од тога, да је саветник чиновник, — истина, највишег ранга, али тек чиновник. Одатле изводи ове последице. (1) Саветнике поставља Кнез, као год и остале чиновнике. Тиме се укида онај пропис саветског устројства од 1839 по коме су саветнике постављали Кнез и Савет споразумно. (2) Саветници не уживају никакве нарочите, ванчиновничке привилегије. Тиме се укида онај пропис устава од 1838 по коме су саветници били непокретни. У будуће, саветници остају у својим звањима само докле Кнез хоће. Они могу свакога часа бити стављени у пензију. Под вечитом претњом пензије, саветници морају имати према Кнезу осећање чиновничке потчињености и послушности. (3) У извесној мери Кнез има над саветницима чак и дисциплинску власт. У закону од 1861 стоји да Савет, ако се покажу недовољне оне казне које је он сам властан изрицати над својим члановима, може тражити од Кнеза успешније мере. (4) У погледу својих обичних кривица, саветници, као и остали чиновници, потпадају под власт редовних судова; тиме је укинута онај пропис устава од 1838 који је у суђењу саветничких кривица предвиђао извесно садејство и извесни надзор Порте.

Али, и ако је из основа променио положај саветника према Кнезу, закон од 1861 оставио је надлежност Савета у главне непромењену. Савет је био и даље други уставни чиналац; решавао о законима; одобравао буџет; чак се у једној не врло јасној форми предвиђала и одговорност министра пред Саветом за невршење закона.

Михаилово устројство Савета патило је од унутрашње противуречности. Обичан чиновнички положај у који су саветници били постављени, није се слагао са законодавним функцијама које је Савет имао да врши. По уставу од 1838, Савет је био ово што данас Скупштина: носилац законодавне

власти; то је остао и по закону од 1861; начинити према томе његове чланове обичним чиновницима, имало је исто толико смисла колико дати владоцу право постављања и смењивања чланова парламента. Једна чиновничка колегија, каква је Савет био по закону од 1861, није могла, у правом смислу речи, ограничавати Кнеза у законодавству нити вршити надзор над његовим министрима. Чим би саветници покушали озбиљнију опозицију према Кнезу и његовој Влади, он би им могао одмах запрети пензијом. Један чисто чиновнички Савет служио је само на прикривање кнежеве свемоћи: он је стварао илузију да има једно тело које ограничава Кнеза, и ако је Кнез, и поред тога тела, владао како је хтео. Под Карађорђевићем, Савет је био све, а Кнез ништа; под Михаилом обрнуто, Кнез је био све, а Савет ништа.

Немоћан због чиновничке зависности својих чланова, Савет је био немоћан још и због њихове личне неспособности. Милош, који је, по свом повратку, извршио ново постављење саветника, напунио је Савет својим старим присталицама, који, осим верности према династији Обреновића, нису имали ништа друго за препоруку. Никада Савет није стајао на нижем ступњу него тада. Михаило, који је тај Савет наследио од свога оца, гледао је да га појача увођењем млађих образованијих људи. Ипак његову основну физиономију није могао променити: то је остао Савет старих Обреновићевских старешина, које је време прегазило. У Михаиловом Савету, од седамнаест саветника, само су четворица, — Јован Мариновић, Филип Христић, Димитрије Црнобарац, и Ђорђе Ценић, — имали више образовање и били дорасли саветничком позиву. Мариновић је причао каква би забуна настала међу саветницима, ако би се случајно уђутали Христић и Црнобарац; саветници би одмах навалили на њих двојицу с питањима, шта им је? зашто не говоре? Без њихових упућивања, саветници нису знали шта да реше.

Али, у колико би и такав Савет имао воље за опозицију, Михаило и његова Влада били су ту да ту опозицију одмах угуше. Претресајући нацрт саветског устројства од 1861, саветници су се зауставили на оном члану који је говорио о саветничким кривицама у службеној дужности. Они су нашли да ту ствар треба у појединостима разрадити, да то није учињено ни у новом закону о Савету ни у закону о чиновницима,

који је говорио само о кривицама нижих чиновника, у које саветници не спадају, — и да с тога остаје да се о саветничким кривицама у службеној дужности донесу детаљни прописи у закону о казниено-судском поступку, који се тада спремао. Ову сасвим просту напомену Кнез је разумео као неку резерву коју би саветници чинили према свом новом устројству. Кнез је тражио да му се пошљу саветски протоколи, да би видео како управо гласи саветска одлука. Али Савет је још пре тога био извештен о кнежевом негодовању; не чекајући никакав кнежев акт, Савет се састао у ванредну седницу, и „у највећој понизности“ донео одлуку, да је од њега била удаљена и помисао да чини какве било сметње реформаторским намерама кнежевим. И поред ове саветске одлуке, Кнез није могао а да не изда један укор Савету. У акту који му је упутио 30 октобра 1861, каже се: „Но једно обстојателство, које на сваки начин заједно са Совјетом сажалевати имам, то је, да је овај акт Совјета сам по себи, ма како у прочем незнатан и неважан био, како по излишности тако и у необичајности својој, могао лако дати повода каквом нибуд погрешном и непријатном схваћању“. Цела ова афера, ма колико ситна, била је карактеристична, јер је показивала да у питању новог уређења Савета Кнез не трпи и не допушта никакву опозицију; саветници су имали да приме онај правни положај који је он нашао за добро да им одреди, — и они су га и примили, и то, „у највећој понизности“.

За све време Михаилове владе, био је свега један покушај начелне опозиције у Савету. То се десило 1864, када је саветник Филип Христић покренуо питање министарске одговорности, и када је могло изгледати да једна група саветника не одобрава Михаилов начин владе. По томе начину, Кнез је био прави шеф владе; министри су били само извршиоци његове воље; стављени у тако потчињени положај, они нису могли сносити одговорност за вођење државних послова. У једном брижљиво спремљеном говору, Христић је критиковао ово одсуство министарске одговорности. Доказивао је да су све наше кризе и револуције од 1839 па на даље долазиле отуда, што нисмо умели да уредимо министарску одговорност. У место да за незаконитости у државној управи узимамо на одговор ministre, ми смо се бунили противу владалаца. Јер незаконитости ниједан народ неће да трпи бесконачно; ако

му се не буде дало могућности да редовним путем узме на одговор кнежеве доглавнике, он ће се, сасвим нередовним путем, подићи противу самога Кнеза. Ми смо били једна чудновата земља у којој се кнежеви непрестано мењају, а министри остају увек једни исти. Христић је закључивао, да треба што пре издати закон о министарској одговорности.

Христићев акт начинио је велику узбуну. Године 1864 изгледало је да је Михаило успео угушити сваку опозицију у земљи, — али тада баш опозиција изненада васкршава, и то у средини самога Савета. И као њен представник не јавља се нико други него један Филип Христић, који је био шеф првог министарства Михаиловог, и био познат са своје превелике дворанске гипкости. Тај човек у један пут тражи министарску одговорност и прети Кнезу народном буном, као да на његова уста говори који од најзадртијих либерала, па пр. један Милован Јанковић. Нарочиту је пажњу привукло оно место у његовом говору где је било речено, да се код нас кнежеви мењају, а министри остају. То се могло односити само на Илију Гарашанина, јер од свих Михаилових министара само је он био министар и под Карађорђевићем и под Обреновићем.

Да одговори на Христићев говор, дошао је у Савет сам Гарашанин као шеф владе. Он је прочитао један владин акт у коме се Христићев говор жигосао као „неизмерен, непољитички за земљу и удешен само према цели која нема везе са предлогом“ (т. ј. са предлогом о установљењу министарске одговорности). Беседа саветника Христића, стајало је даље у том акту, „изненадила је и дубоко ожалостила правитељство књажево: но једно има што нас успокојава при томе, а то је наше уверење, да иста беседа стоји за себе у Совјету, лишена подпоре остале господе совјетника“. . . . Акт се завршавао једним апелом на саветнике, да се сви прикупе око садашњег „племенитог владоаца“, па да заједно с њиме раде да се утврди поштовање власти и закона, без чега нема државе. Без мало Христић је био обележен као један револуционар, који поткопава ауторитет власти и ради противу државе. После читања овога акта, Савет је пожурio да се одвоји од Христића и стави брже боље на страну „племенитог владоаца.“ Христић, који особито куражан није био, повио је главу под Гарашаниновом грмљавином, — и ствар је тиме свршена.

Код овог покушаја саветске опозиције најзначајније било је то, како се противу њега Влада позвала на кнежев ауторитет. Из Гарашаниновог акта изилазило је да сваку опозицију ваља сматрати као управљену противу Кнеза и противу државе, и да с тога опозиције не сме бити нигде, па ни у Савету. Дужност је Савета да помаже „правитељству“ и одобрава његове предлоге, а не да се са „правитељством“ прегони и узима министре на одговор. Јасније се није могло истаћи да Савет не стоји према Кнезу као самостална и ривална политичка власт, него као једно подређено тело, које има да помаже Кнезу у чисто техничким пословима.

Гарашанин је тврдио да Христић стоји осамљен у Савету, и Савет се, доиста, одмах одвојио од Христића; ипак зато врло је вероватно да је Христић изражавао присне жеље већег броја саветника, кад је говорио о министарској одговорности. Христић јамачно није био толико либералан колико је изгледало; он није мислио на одговорност министара пред Скупштином, коју су тражили либерали, него је мислио на одговорност министара пред Саветом, која је постојала за владе Карађорђевића, када су министри долазили редовно да се договарају са Саветом о државним пословима, и када је Савет изгледао Влада, а министри само његови референти. Ову везу министара и Савета Милош је одмах прекинуо. Михаило је поставио као начело да су министри чисто кнежеви органи, који због тога не могу бити одговорни пред Саветом. Савет је имао да се ограничи на решавање закона и одобравање буџета; у послове владе он није имао да се меша; то је била ствар кнежева, који је, у границама закона и буџета, владао по свом слободном схватању државног интереса. Овакав један систем није одговарао старим навикама Савета нити је могао задовољити његову амбицију; зато је врло вероватно да је велика већина саветника била сагласна са Христићем да треба установити министарску одговорност, разуме се, пред Саветом.

Христић је свој план саставио вешто. У устројству Савета од 1861, које је издао сам Михаило, био је један члан где се наговештавало право Савета да тужи министре за њихову незакониту радњу. То што је било ту наговештено, Христић је тражио да се разради у нарочитом закону о министарској одговорности. Истина, ту је било речи само о кривичној одговорности министара; али, ако би се она једном

законски утврдила, за кривичном одговорности дошла би брзо и политичка. Христић је добро пазио да избегне све оно из чега би се дало закључити да се, уз питање о министарској одговорности, наново покреће и питање о надмоћности између Кнеза и Савета. О кнежевим правима није било говора; она су остјала недирнута; хтео се само спречити министарски деспотизам, који се показао тако опасан за мир у земљи и за сигурност династије. И да би се што боље истакло да се овде ради само о смањењу министарске а не и о смањењу кнежевске власти, био је узет на нишан Илија Гарашанин, као један министар који се начинио јачим и силнијим од самога Кнеза.

Али ова вештина Христићева није помогла ништа. Михаило је осетио да се кроз његове министре гађа његов начин владе, и да би установа министарске одговорности имала за циљ да истргне министре испод његовог искључивог надзора, да би их ставила под заједнички надзор његов и саветски. Са таквим министрима који би били полу његови а полу саветски органи, он не би био у стању водити чисто своју политику; морао би се споразумевати и погађати са Саветом, — и о усредсређивању управе код владоца не би више било ни помена. Михаило је зато пустио Гарашанина да на супрот Христићевом предлогу истакне владалачки ауторитет, и да позове саветнике да се изјасне, да ли хоће да се окупе око Кнеза, — т. ј. да ли хоће да оставе Кнезу одрешене руке да води државне послове сам, онако како га његов патриотизам учи.

Овако јасно постављено питање принудило је Савет на предају оружја. Стари бунтовни дух био је ишчезао из Савета; то је тело било сасвим деморалисано страхом од пензије. Човек који је у овом покушају опозиције хтео бити вођ Савета, најбоље је својом личношћу показивао, колико је Савет далеко од својих старих бунтовних дана. Пре је његов вођ био Вучић, а сада Филип Христић; већа се разлика не може замислити него она која је постојала између великог сељачког демагога који је био Вучић, и малог салонског интриганта који је био Христић.

Христићев покушај опозиције био је први и последњи. После тога Савет се није више усуђивао узимати у начелну дискусију Михаилов начин владе. Он га је примао такав какав, безусловно и препокорно. Све што је у Савету преостало

воље за опозицију, показивало се у једној критици детаља, у многобројним малим замеркама које је Савет чинио појединим владиним предлозима и поступцима. Што је мање смео водити велику начелну опозицију, тим се више упуштао у ситно махнисање, које је јако личило на шикану. Међу саветницима, њих двојица били су прави мајстори у овом шиканирању Владе. Један је био Димитрије Црнобарац, а други Ђорђе Ценић. Крут правник и зловољна цепидлака, Ценић је досађивао Влади формализмом и исцрпношћу својих критика. Црнобарац је био на гласу као најбољи правник свога времена. Озлојеђен што није ушао у Гарашаниново министарство, о коме се говорило да је сјединило у себи најбоље снаге, он је с великом злуродошћу бележио омашке појединих министара, а нарочито омашке два своја такмаца, Рајка Лешјанина, министра правде, и Косте Цукића, министра финансија. „Вечито гуијало и незадовољник, у Савету је, поред све своје добре спреме, често био велика сметња млогом озбиљном послу.“¹ Са та два правничка замерала, саветска опозиција била је, без сумње, појединим министрима крајње досадна и незгодна, али за сâм Михаилов режим била је сасвим безопасна. Једино код буџета, саветска опозиција могла је постати једна сметња за општу Михаилову политику. Када је буџет био у питању, не само Ценић и Црнобарац, него сви саветници од реда били су склони за опозицију. У њима је још било јако осећање старе домаћинске штедљивости; народну су касу сматрали као аманет поверен њиховој савести и поштењу; пазили су на сваку пару, и са највећим неповерењем дочекивали предлоге о новим издацима. При претресу владиног нацрта буџета, они су, пре свега, гледали да утврде што тачнији прорачун прихода; после тога, узели би кресати расходе све докле их не би довели на исту цифру са приходима. Савет је завиривао у сваки кутић буџета, ишчепркавао повишице плата које су се дале одложити, штедео чак на практикантима и пандурима. При томе кресању, Савет, на велику љутњу и јед кнеза Михаила, није имао обзира ни према расходима министарства војног. Кнез се горко јадао да су, због цицијашлука саветника, наше војне припреме успорене: 1866 министар војни тражио је 7,000.000, а Савет му

¹ Миланчевић, *Поменик* V 797.

одобрио само 2,000.000; оно што је ваљало набавити за годину дана, могло се набавити тек за три до четири године.

Ван те буџетске контроле, саветско учешће у државним пословима слабо се осећало. Велика политика измакла је сасвим испод његовог утицаја; њу је водио сâм Кнез са својим министрима, и то на један свечано-тајанствен начин који је искључивао свачије, па чак и саветско мешање. Истина, председник Савета Мариновић био је посвећен у све државне тајне, али не као председник Савета, него као Мариновић лично. Он је важио за најспособнијег политичара конзервативне странке после Гарашанина, без кога Гарашанин ништа важније није хтео почињати. Обавештен о свему из прве руке од Кнеза и од Гарашанина, он својим друговима у Савету није говорио ништа.

Потиснут са поља велике политике, Савет се све више претварао у једно тело правне и финансијске контроле, предсказивао онај Државни Савет с административно-судском надлежношћу који ће бити установљен уставом од 1869. Пада у очи како, већ за владе Михаилове, појединци, и без икаквог одређеног законског текста, покрећу код Савета административне спорове, и како Савет пристаје да се тим споровима бави. По правилу он их решава у корист Владе, — може бити већ и зато што је тадашње законодавство остављало Влади широку дискрециону моћ; ипак, важно је да Савет сматра да је надлежан ценити законитост владиних поступака.

Под Михаилом настаје политичко опадање Савета. Стављајући саветнике у ред обичних чиновника, он им је самим тим одузео ону самосталност коју морају имати носиоци политичке власти, — и зато код Михаиловог Савета политичке функције савета почињу слабити, а административне јачати.

II. ЦЕНТРАЛНА УПРАВА; ЧИНОВНИШТВО; ОПШТИНА.

I. — Закон о Државном Савету од 1861 био је допуњен законом о устројству централне државне управе од 10 марта 1862, које је дошло на место устројства од 1839. По старом устројству, министри су стојали и под Кнезом и под Саветом; бирано су увек из реда саветника, и заседавали заједно с осталим саветницима у саветским седницама. Ново устројство одвојило је министре од Савета, и ставило искључиво под Кнеза. Кнез је био потпуно слободан у избору министара;

могао их је узимати и изван Савета, као што је Милош још пре устројства радио.

По старом устројству, министри су били дужни стојати један с другим „у сојузу“, али нису чинили министарски савет; председник министарског савета у данашњем смислу није постојао. У једном писму Алексе Симића, дугогодишњег министра под устројством од 1839, каже се „да попечитељи не зависе један од другог, но сваки са својом струком управља за коју је одговоран“; да „министарска седница нису законом одређена“, и постоје „само на основу усменог сагласија Књаза и попечитеља“, и ако се закључење седнице не свиди министру, он није дужан по њему поступити, „јер по уставу само је он одговоран.“ По новом Михаиловом устројству, министарски савет био је изречно предвиђен, и имао своју одређену надлежност. Сви важнији предмети претресали су се претходно у министарском савету; предлози које би поједини министри чинили Савету, нису се више сматрали као њихови лични предлози већ као предлози целе Владе. Заједно с министарским саветом установљавала се и један председник који ће руководити његовим седницама. Раније, министри су били обухваћени Саветом, као његов саставни део, и стога нису могли доћи до своје самосталне организације. Устројство од 1862, које их је издвојило из Савета, дало им је одмах засебне седнице и засебно председништво. Према Државном Савету стајао је сада министарски савет као једна различна колегија.

По старом устројству, управа појединих министарстава није била чисто бирократска, т. ј. министар није био прави шеф своје канцеларије, јер се за службене акте поред његовог потписа тражио још и премапотпис надлежног шефа одељења. По новом устројству, министар је управљао својим министарством сам, без шефова одељења, чији му премапотписи нису више требали. У исто време усредсређени су сви послови код министра. Изречно је било предвиђено, да о свима предметима своје струке министри решавају у последњем степену. Сваки је предмет морао проћи кроз све ступње административне надлежности, докле, најзад, не би добио код министра своје коначно решење. У устројству од 1839 о томе се није говорило ништа. Тек устројство од 1862 прописује да се сви послови министарства, и важни и неважни, морају стицати код

министра. Он мора знати све шта у његовој струци бива, и мора сам о свему рећи последњу реч.

Раније, постојала су свега четири министарства: иностраних дела, унутрашњих дела, правде, и финансија. Сада се стварају још три: просвета, грађевина, и војска. На место дотадашњих назива „попечитељства“, усваја се нови назив „министарства“. По устројству од 1839, министар иностраних дела одвајао се од других министара, са називом „кнежевског представника“. Он је једини стајао непосредно под Кнезом, и Кнез је преко њега достављао своје наредбе осталим министрима. Устројство од 1862 ставља све ministre непосредно под Кнеза, и, на место једног нарочитог кнежевског представника, установљавала председника министарског савета, који може, али не мора, бити истовремено и министар иностраних дела. Први председник министарског савета по устројству од 1862, Илија Гарашанин, био је истовремено министар иностраних дела, али његов наследник Никола Христић спојио је са председништвом министарство унутрашњих а не иностраних дела.

Устројство од 1862 помињало је одговорност министара пред Кнезом и пред Саветом, али само у начелу. Нарочити закон о министарској одговорности није био издан; према томе није се знало који је суд надлежан да суди министрима, и за која дела. Због тога је опозиција тврдила да министарска одговорност не постоји, и тражила закон којим ће бити установљена.

Значај устројства од 1862 састоји се у томе, што је прекинута веза између Савета и министара, што су министри стављени непосредно под Кнеза, што је установљен министарски савет, и што се сва управа концентрисала код министара.

II. — У вези са новим устројством централне управе стајао је и нов закон о чиновницима. Под Карађорђевићем, положај чиновника био је уређен уставом од 1838 и уредбом од 17 марта 1842. Чиновницима је била обезбеђена сталност; нико није могао бити лишен звања друкчије него судским путем. То је проистичало из [оне] уставобранитељске идеје, да је звање једно добро чиновничково, које му само суд може одузети; оно је уживало исту [правну] заштиту као и приватно имање. Влада није могла отпуштати чиновнике по свом сло-

бодном нахођењу, и они су били потпуно обезбеђени од министарске самовоље. У својој тежњи за обезбеђивањем чиновника, уставобранитељи су претерали. Не само да су одузели Влади право отпуштања чиновника, него су јој одузели скоро сваку дисциплинску власт над њима. Уредба од 1842 предвиђа као дисциплинске казне само укор и губитак плате до месец дана. Ово је без сумње било недовољно за одржавање реда међу чиновницима; зато се у пракси јавља и премисаја као једна мера коју Влада употребљује, када жели казнити чиновника осетније него што би то било могуће по уредби од 1842. Под Карађорђевићем се много говори о распуштености чиновника, која долази отуда што чиновници нису подвргнути строжијим дисциплинским казнама.

По Милошевом повратку, настао је ваљар. Милош је постављао и отпуштао чиновнике просто како је хтео. Чиновничка сталност није више постојала. Михаило је био решен да овај ваљар прекине, али није мислио да се враћа на уставобранитељски систем сталног и слабо дисциплинованог чиновништва. Његови се погледи у главноме слажу са оним погледима које је један од његових највернијих приврженика, Милоје Лешјанин, изложио у расправи *Државна служба и државне слуге* (1859). Циљ те расправе, врло брижљиво рађене по оновременој немачкој правној књижевности, био је да докаже да чиновник није сопственик свога звања, како су узимали уставобранитељи. Чиновник је у ствари државни слуга; њему је звање поверено у општем интересу, и он дугује државном поглавару рачуна о употреби звања. Следствено, поред одговорности чиновника пред редовним судовима, морала је постојати још и његова одговорност пред вишом административном влашћу. Судови су добри да извиђају и суде обичне кривике учињене од чиновника у службеној дужности, али небрижљиво и нетачно вршење службе боље могу утврдити више административне власти, које воде над чиновницима свакодневни надзор. По уставобранитељском систему, који је ограничавао одговорност чиновника на одговорност пред судом, чиновници су у ствари одговарали само за обичне злочине и преступе по којима редовни судови суде. Праве дисциплинске кривике, сва она разноврсна и многобројна огрешења о правила добре службе, која немају кривични карактер, остајала су некажњена код редовних судова, који

нису били у стању да их подведу ни под какав параграф. Зато је било преко потребно да се утврди једна нарочита чиновничко-дисциплинска власт, која ће кажњавати чиновнике и за те кривике које по својој природи измичу надзору редовних судова. Уставобранитељи обезбедили су чиновницима уживање њихових права, али нису обезбедили и држави да ће чиновници вршити своје дужности. Они нису предвидели довољно јемства за одржање чиновничке дисциплине. Ту чиновничку дисциплину, занемарену од уставобранитеља, треба Михаилов режим да утврди. Тек онда када државни чиновник буде дошао под дисциплинску власт Владе, он ће престати бити ага и беспосличар, и постати оно што треба да буде, — а то је државни слуга, који у своме звању не види само извор својих личних користи, него још и једну службу према држави која тражи најсавесније вршење.

У начелу, нико није могао бити противан дисциплинској власти Владе над чиновницима. Спора је могло бити само о обиму те власти. Постављало се ово питање: ако се једном прими то, да чиновник може бити лишен звања, не само судским путем за обичне кривике, него, тако исто, и административним путем за дисциплинске кривике, — шта ће се онда рачунати у дисциплинске кривике? Да ли ће се њихов појам ограничити на „неуредност, непослушност, оскудицу ревности“, — или ће се, напротив, проширити тако да обухвати још и „тврдоглавство, злу вољу, дволичност, недовољну способност“? Другим речима, да ли ће Влада моћи отпуштати само оне чиновнике које је ухватила у каквој одређеној погрешци, или ће моћи отпуштати и такве чиновнике који нису ухваћени ни у каквој одређеној погрешци, али који, уопште говорећи, не уливају Влади довољно поверења... Лешјанин је био противан, како их је он звао „гарантираним звањима.“ По његовом мишљењу, Влади је ваљало оставити одршене руке при чишћењу државне службе како од рђавих тако и од непоузданих чиновника. Ако би се из државне службе могли уклањати само они људи који су се показали рђави чиновници, Влада би била потпуно немоћна према оним много опаснијим елементима који, може бити, у једном ужем, чисто техничком смислу, врше чиновничку службу добро, али који су, иначе, „у непрекидном моралном рату с њом, који место да потпомажу свим силама њене намере, само о томе мисле,

како ће јој што више непријатности створити“. Ако се Влади да право отпустити свакога чиновника који јој не изгледа политички исправан, она без сумње може злоупотребити овако широку дискрециону моћ. Али, по Лешјаниновом мишљењу, било је боље отрпети у понеком случају и очиту неправду, него допустити да се у државној служби зацари неред и анархија. Свака опозиција коју би чиновници ма и у потаји водили противу Владе, неминовно би довела до нереди и анархије.

Чиновнички закон Михаилов није одмах у свом првом издању усвојио назоре Лешјанинове, али у својим каснијим издањима он се све више приближивао Лешјаниновим назорима. Први Михаилов закон о чиновницима издан је 24 марта 1861. Он уводи, у погледу чиновничке дисциплине, само две новине: (1) чиновник може на име дисциплинске казне изгубити највише тромесечну плату (по уредби од 1842 могао је највише изгубити једномесечну плату); (2) сваког чиновника који је стекао право на пензију, Влада може пензионисати кад год нађе за потребно. Раније, чиновник је био обезбеђен како од произвољног отпуштања тако и од произвољног пензионисања. Закон од 1861 заводи произвољно пензионисање; о произвољном отпуштању не говори ништа. Долази за тим закон од 18 фебруара 1864. У њему се јавља и отпуштање као дисциплинска мера. Важно је да се право отпуштања још не даје министру, него једном нарочитом суду састављеном од виших чиновника, противу чијих осуда нема места жалби. Истина, поред тога отпуштања које изриче дисциплински суд, § 76, који ће доцније постати тако чувен, предвиђа и једну другу врсту отпуштања о којој одлучује Влада. Али ова друга врста отпуштања може бити примењена само на она лица која су постала телесно или душевно неспособна за државну службу. У својој првој редакцији, § 76 изгледа прилично безопасан: отпуштање које он предвиђа, јесте једна изузетна мера која ће се само у ретким случајима употребљавати. Али већ идуће године, у закону од 15 јануара 1865, § 76 мења се, и добија ову редакцију коју је до данашњег дана задржао. По тој редакцији, Влада може отпустити из државне службе, не само она лица која су постала телесно или душевно неспособна, него и она лица за која Влада, из кога било разлога, налази да њихово отпуштање лежи у интересу државне службе. На тај

начин Влади је дано право произвољног отпуштања, као што јој је раније било дано право произвољног пензионисања. Чиновници који нису навршили године за пензију, могу свакога часа, по слободном Владином нахођењу, бити отпуштени; они који су навршили године за пензију, могу истим путем бити пензионисани. Са чиновничком сталношћу за коју су се уставобранитељи борили, било је свршено. Чиновници су постали од сталних привремени.

Под Михаилом, § 76 уведен је на првом месту тога ради да се државна служба очисти од неспособних чиновника. Из доба Карађорђевићевог било је заостало доста полушколованих или сасвим нешколованих чиновника; чак међу среским начелницима било их је неписмених. Милош, који је увео у државну службу људе чија се квалификација састојала само у њиховим страдањима за династију Обреновића, само је умножио број неспособних чиновника. Државна се служба могла само тако очистити од неспособних чиновника, ако би се Влади дало неограничено право пензионисања, а по потреби и отпуштања. Али, ни под Михаилом, § 76 није примењиван само противу неспособних чиновника, него тако исто и противу оних чиновника који су се, по речима Милоја Лешјанина, налазили у моралном рату с Владом. И на пр. ако су, на основу § 76, били отпуштени Милован Јанковић, Владимир Јовановић, Милан Кујунџић, Глиша Гершић, и др., то је било из разлога чисто политичких. И под Михаилом, дакле, било је примера да се § 76 употребљавао за политичка гоњења, као што се употребљавао и под Миланом и Александром. То није било тако често као под Миланом и Александром, али тек било је утврђено, да чиновник може бити отпуштен, како због своје чиновничке неспособности и неисправности, тако и због својих политичких уверења.

Михаилово законодавство пошло је од једне тачне идеје, с којом је после претерало. Та је тачна идеја била у томе, да добар ред у државној служби иште, поред одговорности чиновника пред редовним судовима, још и њихову одговорност пред старијом административном влашћу. Сасвим је умесно урађено, што је појачана министрова дисциплинска власт, и што су створени нарочити дисциплински судови за чиновнике. Али на томе се није остало. Да би Влада имала чиновнике што више у својој власти, чиновничка је сталност

уништена потпуно, — и чиновнички положај начињен припременим и зависним од Владине милости. Са својим крутим и гордељивим аутократством, Михаило се није задовољавао да воспостави у редовима чиновника обичну дисциплину; он је хтео потпуну моралну солидарност између Владе и чиновништва. Чиновници нису смели у политици мислити друкчије него Влада; морали су служити Влади, не само као њени стручни органи, него и као њене верне присталице. Без те чиновничке верности није могло бити добре управе.

Михаило је изишао из граница чисто чиновничке дисциплине. То што је он тражио од чиновника, не тражи се обично од њих него од војника. Чиновничка дисциплина не уништава код чиновника грађанина, и оставља му слободу политичких уверења. Само се од војника тражи да се наредбама изданим у име владаноца покоравају целим моралним бићем, и да их врше без самосталног размишљања, али опет зато са великим одушевљењем.

У пракси, § 76, уведен Михаилом, показао се врло штетан; чак се говорило да је он упропастио наше чиновништво. Код таквог једног чиновништва остављеног на милост и немилост Владе, осећање моралног достојанства попустило је у великој мери, и на тој чиновничкој сервилности оснивао се лични режим и Миланов и Александров. Чиновници су постали једна врста грађанских најамника, вољних да ради „ухљебија“ служе сваки режим. Са том својом бескарактерношћу они су били један елемент кварежи у нашем јавном животу. Лешјанин је доказивао да чиновници треба да буду државне слуге, — и то је било сасвим тачно. Захваљујући параграфу 76, они нису постали државне него владине слуге, што је нешто сасвим друго.

Михаилови закони о централној управи и о чиновницима склопљени су са ретким јединством замисли. Министри су стављени непосредно под Кнеза, и све своје наредбе добијају од њега. За њих не постоји ни Савет ни Скупштина, него само Кнез. Сваки је министар неограничени шеф своје канцеларије; управља невезан мишљењем својих шефова одељења, — и управља све сам, јер сваки предмет мора доћи преда њ на коначно решење. Чиновничко особље потчињено је владаноцу и „душом и телом“; личност чиновника утопила

се у његову личност; све што им се нареди у његово име, чиновници извршују са војничком тачношћу и ревнишћу. Кроз целу државну управу проведена је једна воља: воља Кнежева.

III. ОПШТИНА.

Ипак има нешто што квара ово тако лепо смишљено јединство управе: то је општина, са својом ма само релативном самосталношћу према централној управи. Шта је Михаило урадио с њоме?

Прво устројство наше општине издано је 17 јуна 1839, на основу устава од 1838. Као најважнију општинску власт, закон је тај уредио „примирителни суд“, који су састављали један главни кмет и два помоћника. Примирителни суд вршио је, с једне стране, судску власт, у колико је судио омање кривце и расправљао омање спорове; с друге стране, вршио је полицијску власт. Сваки такав суд морао је имати једну кућицу за своје седнице, једну кућицу која ће служити као апсана, и једне мацке са дрвеним клинцима. То је био минимум његове опреме. У вршењу судске власти, примирителни суд стојао је под окружним судом, а у вршењу полицијске власти под средским начелником, и сматрао се као помоћни орган државног судства и државне полиције. Поред државних послова примирителни се суд бавио и општинским пословима, у које се рачунало све оно што се тиче „целе општине и њене ползе“, као напр. набавке за општину, подизање општинских грађевина, располагање општинским добрима, давање зајмова из општинске касе, и т. д. У кругу општинских послова примирителни суд морао је радити договорно са једним општинским одбором, чији су се чланови звали „општинари“.

И примирителни суд и општински одбор бирала је „општина“, или, како би се данас рекло, општински збор, т. ј. скуп чланова општине. Али, и ако су они били изабрани органи, ни за чланове примирителног суда ни за чланове општинског одбора није било одређено на које се време бирају. За чланове примирителног суда узимало се да остају на своме месту све докле не буду разрешени. Разрешавали су се пак или „због показаног небреженија у дужности“, по решењу министра унутрашњих дела, или због злоупотребе у руковању касом и других кривица, по судској пресуди.

Главни извор општинских прихода биле су неке таксе уступљене од државе општини, као на пр. таксе од касапнице, од кантара, од механа, од дућана, од панађура, од жиропађе, ит.д. У колико приходи од ових такса не би били довољни, општина је, с одобрењем Владе, могла ударити прирез. Све до 1864 општине су газдовале без буџета. Једино јемство противу њиховог расипкућства састојало се у томе, што се већи издатци, на пр. зидање цркве, школе, суднице, нису могли чинити без владиног одобрења. Тај израз „већи издатци“ био је прилично неодређен; зато је 1853 било прописано да се за све издатке мора имати претходно одобрење државне власти, — и то до 200 гр. чар., одобрење среског начелника; до 500 гр. чар., одобрење окружног начелника; за још веће издатке, одобрење министра унутрашњих дела.

Ово устројство општина трајало је у главном све до Михаиловог закона од 1866. Оно је имало великих махна и недостатака. Организација општинских власти била је остављена у магловитом стању. Основна власт била је тзв. општина, т. ј. скуп чланова општине, — али није било речено ни која се лица сматрају као чланови општине, нити на какав начин њихов скуп доноси своје одлуке. Општински одбор, који је био надзорна власт над примирителним судом у општинским пословима, имао је две врсте седница: једне, на које су морали доћи сви одборници; друге, на којима је било довољно присуство једне четвртине. Која је врста седнице била надлежна за које предмете, остало је нејасно у закону. У пракси, сва се општинска власт усредсредила код примирителног суда, или, тачније речено, код главног кмета. Народ је бирао за кметове људе слабе, који неће сувише строго бранити сатирање туђих усева, грабеж општинске земље, сечу општинске горе, и т.д. Исто тако народ је радије бирао људе сиромашне и инокосне него људе имућне и задружне; рачунао је да ће бити већа штета за општину, ако један богат кмет, злоупотребом свога положаја, ослободи своју кућу општинских терета, него ако то учини један сиромашан кмет. Кметови су били млитави у вршењу своје кметовске власти; онда када би их покретала лична мржња и пакост, они су се показивали бездушно строги у кажњавању: иначе, из страха од освете, гледали су људима кроз прсте, јер то је била обична ствар да кмету строгом у гоњењу криваца западе сено и

житне стогове. С друге стране, у новчаним стварима, кметови су чинили свакојаке злоупотребе; присвајали себи општинске приходе, узимали новац из општинске касе по закону интерес, па га по зеленашки давали другима на зајам, и т.д. Ове су злоупотребе биле тим пре могућне што је кмет био сталан у своме звању. Једном изабран, он је могао бити збачен само по тужби среског начелника или по тужби целе општине. На који ће начин општина доносити одлуке о подизању тужбе противу кмета, није било речено у закону; услед тога општинско право тужбе било је само привидно. Кмет је у ствари имао да се боји само среског начелника; ако је с њиме умео удесити односе, смео је радити у општини шта је хтео.

Под устројством од 1839 општине нису показале скоро никаквог напретка; нису подигле ниједну грану народне привреде; биле су немарне у одбрани општинске шуме и земље, неуредне у рачунима, и т.д.

Потреба новог општинског закона осећала се јако; тај се закон издаје 24 марта 1866, као један од главних Михаилових закона. Тадашњи министар унутрашњих дела Никола Христић поперо је своме начелнику Николи Крстићу израду тога закона. Србин из Аустрије, Крстић није знао наш народ, и није имао ни приближна појма о томе какав нам општински закон треба. Када је тражио упутства од Владе, министар Цукић, његов лични пријатељ, рекао му је отворено: „Ко да ти каже какве су општине, какве су им махне, шта треба да се поправи, и како да се уреди, кад то нико од нас и нико у земљи не зна!“ Христић није знао ништа више него остали министри. На име свих упутстава он је дао Крстићу неколико страних закона, — аустријски, пруски, швајцарски. Препоручио му је нарочито аустријски закон, и Крстић се држао тог обрасца. Нацрт који је израдио, и којим ни сам није био много задовољан, прекрајав је неколико пута: прво у министарској седници, па у Народној Скупштини, па у једном нарочитом одбору „практичара“, састављеном од окружних и од среских начелника, најзад у Савету.

Општински закон од 1866 трајао је, у главном, све до устава од 1888. Под уставом од 1888 он је замењен другим општинским законом, али када је 1894 Александар укинуо устав од 1888 и засновао свој лични режим, он је вратио у

живот и општински закон од 1866. Закон тај био је један од оних административних закона који су трајали најдуже.

Он је установио ове општинске органе: општински збор, општински одбор, и општински суд. Општински збор састављали су пунолетни чланови општине, који су плаћали грађански данак, и то у варошима потпун од шест талира, а у селима макар и непотпун. Главни је задатак општинског збора био да бира општински одбор. Овај се бирао на четири године, али се обнављао половином сваке друге године. Општински одборник могао је бити само онај који је уживао право гласа на општинском збору, и уз то имао непокретних добара. Надлежност општинског одбора била је у главноме финансијска; он је решавао о општинском буџету и о општинским прирезима. Њему је припадало право надзора над општинским судом. Могао је државној власти тужити председника и чланове општинског суда због „неспособности, небрижљивости и неискрености у служби“. Могао је тражити како њихово књижење тако и њихово смењивање.

Општински суд био је састављен од једнога кмета као председника и од два члана. У варошима су га бирали општински одборници, а у селима нарочити повереници. Избор општинског суда подносио се на потврду државној власти. Избор чланова суда потврђивао је срески начелник; избор кметова, у селима и обичним варошима, потврђивао је окружни начелник, а у окружним варошима министар унутрашњих дела. И председник и чланови општинског суда бирали су на неодређено време. Они су остајали у своме звању све докле их због њиховог рђавог службовања, не би сменила она државна власт која је била надлежна за потврду њиховог избора. Та их је власт могла сменили како из властитих побуда тако и по тужби општинског одбора.

Општински суд био је, с једне стране, државни, а с друге општински орган, — и тиме се разликовао од општинског одбора, чија је надлежност била ограничена на општинске послове. Као државни орган, он је представљао „непосредну месну власт“, и вршио државне судске и управне послове, као најнижа судска, одн. управна надлежност. Као општински орган, општински је суд имао да „помаже и чува општинске послове“. У кругу тих послова, он је био власт која извршује, а општински одбор власт која решава.

Надзор државне власти над општином био је овако организационо. Државна је власт имала права присуствовати скуповима општинског збора и седницама општинског одбора. Избор општинског суда вршио се у присуству среског начелника, и, као што је већ речено, подносио на потврду државној власти. Државна је власт могла поништити свако закључење општинског збора, одбора, суда, за које би нашла да је противно закону, или да вређа било државне било општинске интересе. Она је имала право дисциплинске казне над председником и члановима општинског суда: могла их чак уклонити са њихових звања. Није се чинила никаква разлика између државних и општинских послова: државна је власт могла како у кругу државних тако и у кругу општинских послова наређивати општинским органима шта да раде. Општински буџет, ако би био већи од 1000 гр. пор., подносио се на одобрење државној власти. За свако задужење општине и отуђење њене некретности тражило се претходно решење законодавне власти. Спајање и раздвајање општина вршило се, не само по њиховој властитој жељи, него и по наредби државне власти. Од ове последње, дакле, зависило је да ли ће постојати велике или мале општине.

Закон од 1866 дао је општини све оне органе које она и данас има: суд, одбор, збор. Ти органи, изузимајући суда, постојали су раније више по народним обичајима него по законским прописима. Тек законом од 1866 тачно је одређено, шта је збор а шта одбор, и у чему се управо састоји надлежност одбора и његово право надзора над општинским судом. Слободно се може рећи да потпуна законска организација општине настаје тек са законом од 1866.

Основна мисао тога је закона била, да општина мора стајати под строгим надзором државне власти. У начело изборност њених органа није се смело дирати, јер је изборност била дубоко усађена у народним навикама, али су бар председник и чланови општинског суда били доведени у потпуно зависан положај према државној власти. Ова је њихов избор потврђивала, и имала право да их са њиховог звања уклони. Изабрани на неодређено време, они су остајали у својим звањима све докле докле би надзорна власт била њима задовољна.

Закон од 1866 схватио је општину поглавито као непосредну месну полицијску власт, као подручни орган среског

Чичелника, преко кога овај извршује законе и одржава ред и безбедност у земљи. Схвативши тако општину, закон од 1866 морао је гледати да што боље утврди државни надзор над њоме. Поред ових државних послова, које је општина вршила под надзором државне власти, закон од 1866 предвиђао је и друге, чисто општинске послове, али ни у кругу тих послова он није дао општини никакву већу самосталност, јамачно с тога што није веровао у способност општине да напредује без туторства државног. Тражећи од чланова општинског одбора да имају непокретних добара, закон од 1866 хтео је да општинску управу повери сеоским газдама и домаћинима. Његова је тежња такође била да изазове стварање великих општина, макар и силом државне власти, ако мале општине не би хтеле да се једна с другом драговољно спајају.

Либерална опозиција јако је критиковала закон од 1866. Њена критика усредсредила се на две тачке: прво, што се за избор чланова општинског суда тражила потврда државне власти, и тиме повредило начело изборности општинских органа; друго, што је државној власти дано право да насилним путем ствара велике општине, и тиме претворена општина од природне друштвене појаве у вештачку државну творевину. У пракси, ова последња одредба изазвала је велико незадовољство дотадашњих малих општина, када је министар Христић стао наређивати њихово спајање у велике општине. Али, и независно од тога, многе су општине изјавиле да би ове највише волеле да се не дира у њихово старо уређење, које им је изгледало много боље него ново уређење по закону од 1866. То је опозицији давало још више повода за оптуживање министра Христића да је уништио општинску самоуправу. По њеном казивању, Христић је бирократисао општину, начинивши од ње једно надлештво коме је главни посао вршење државне полиције, а од њених органа једну врсту чиновника, који се на својим звањима држе поверењем не својих суграђана него државне власти.

Ово нападање либералне опозиције на Христића није било сасвим основано. Нема сумње да је закон од 1866 поострио државни надзор над општином; опет зато не може се рећи да је он једним ударом уништио општинску самоуправу. Много општинске самоуправе ни пре тога закона није било. Већ у устројству општинском од 1839, као главне функ-

ције општине, обележавају се суд и полиција, дакле ствари државне, а не општинске у правом смислу. По том устројству, општина је једна заједница која има своју судницу, своју апсану, своје мацке: то је њено битно. Њена самоуправа састојала се готово искључиво у изборности њених органа. Ако се њена самоуправа није потпуније развила, то је било поглавито с тога што наша општина није имала економских услова за самоуправу. Наша стара општина није била у стању да израсте из оквира села. Ово, пак, са својом заједничком земљом, шумом и испашама, могло је бити једна врста самосталне економије заједнице, али, одмах са нашим ослобођењем од Турака, та се заједница почела разоравати. Сеоска се имовина за час растурила и разграбила; сваки је захватао и крчио општинску шуму, присвајао општинску земљу, ограђивао своје имање као искључиво своју сопственост, тежио да постане сам себи економски довољан. Таква једна мала сеоска општина у којој сваки газда граби за себе, није била позвана никаквим заједничким економским интересима који би њеној самоуправи давали потребну социалну основу. Отуда је дошло да су у тој малој сеоској општини чисто општински послови, — послови економног унапређења општине, — постали споредни, а државни послови, — послови суда и полиције, — постали главни. То стање ствари морало је штетно утицати на самосталност општине, која се најпре може утврдити у кругу општинских а не у кругу државних послова.

Закон од 1866, који је затекао нашу сеоску општину са разграбљеном сеоском имовином, ограничену на послове сеоског судства и полиције, сматрао је као сасвим умесно ставити општину под што јачи надзор државне власти, јер су судство и полиција државни послови, о чијем добром вршењу централна управа има да се стара. У таквом једном бирократском централистичком добу као што је било Михаилово, изгледало је апсурдно да један кмет који је у своме селу једина власт, буде независан од Владе: он је морао доћи према њој у исту потчињеност у којој су се налазили и други органи власти. Народу се наривно није смело одузети његово давнашње право избора кметова; али народни избор није више сам собом могао дати кметовску власт; тражила се још и потврда државне власти, — и што је главно, ступивши једном на своје звање, кмет није више зависио од народа, него

само од државне власти, која је једина имала права да га смени. На тај начин кметови су били принуђени на исту послушност према Влади као и државни чиновници; општина је била бирократисана, колико је то било највише могућно, и са губитком своје самосталности постала безопасна за Михаилов систем, који је тежио за остварењем потпуног јединства управе.

III. НАРОДНА СКУПШТИНА И ШТАМПА.

I. — О Народној Скупштини Михаило је затекао закон Св. Андрејске Скупштине, који је Милош само у неким тачкама био изменио. Те детаљне измене нису се Михаилу чиниле довољне: 17 августа 1861 он је издао нов закон о Народној Скупштини.

У томе закону нема више оних уводних параграфа на које је Св. Андрејска Скупштина толико држала, — параграфа о светињи Народне Скупштине, о одговорности министара за њено редовно сазивање, о слободи штампе. Све је то збрисано једним потезом пера. Толико уздизање Народне Скупштине могло се оснивати само на начелу народне суверености: међутим, то начело Михаило није примао.

Бирачко право остављено је свима онима који су га уживали по закону Св. Андрејске Скупштине, али смањен је број посланика. По закону Св. Андрејске Скупштине, један посланик долазио је на сваких 500 пореских глава. Милош је то изменио тако, да је један посланик долазио на сваких 1000 пореских глава. Михаилу ни то није било доста: по његовом закону, један посланик долазио је на сваких 2000 пореских глава. Милош је начинио Скупштину два пута, а Михаило четири пута мањом него што је желела Св. Андрејска Скупштина. Она је држала да снага Скупштине лежи у њеном броју, али Михаило није марио те велике скупштине које брзо добијају нарав гомиле. Он је хтео мале скупштине, којима је лако руковати.

Скупштина се, као и по ранијим законима, састајала сваке треће године, али није више било прописано да се мора састати у престоници. Место њеног састанка одређивао је Кнез.

По закону Св. Андрејске Скупштине, Скупштина је била сама своје часнике. По Михаиловом закону, њих је постављао Кнез. Не само да је он постављао Скупштину пред-

седника и секретаре, него је њеног председника могао и смени, ако би овај пустио да Скупштина изиђе из круга своје надлежности. Догађаји од 1858 показали су како Скупштина има склоности за присвајањем власти која јој не припада, и како, у критичним тренутцима, све зависи од држања скупштинског часништва, и то не само од држања њеног председника, него и од држања њених секретара: отуда код Михаила тежиња да се скупштинско часништво начини поузданим органом Владе. Као крајња мера противу једне Скупштине која се не би дала уразумити, било је предвиђено њено распуштање: о овој мери није било говора у ранијим законима.

По закону Св. Андрејске Скупштине, министри су могли долазити у скупштинске седнице само онда када би их Скупштина сама позвала, или када би они имали да јој учине какав предлог у име Владе. По Михаиловом закону, они су присуствовали свима скупштинским седницама. Св. Андрејска је Скупштина хтела да држи министре што даље од народних посланика, како би они били што слободнији у своје решавању; Михаило, на против, увео је министре баш зато у Скупштину, да би је њиховом утицају потчинио.

Надлежност Скупштине била је у главном исто онако обележена као и по ранијим законима. Скупштина је постојала поред Кнеза и Савета само као саветодавни орган. О извесним предметима изречно побројаним, Скупштина се морала саслушавати; о осталима Кнез ју је саслушавао само онда када би то сматрао за потребно. Ни у једном ни у другом случају мишљење Скупштине није било обавезно; Кнез и Савет доносили су законе какве су они хтели; Скупштина са својим мишљењем служила им је само као једна претходна анкета о народном расположењу. Поред саветодавног гласа у законодавству, Скупштина је имала право петиције, могла слободно говорити о народним потребама и тешкоћама. На Св. Андрејској Скупштини видело се како се тај говор лако претвара у опасну критику Владе и у неодржив захтев реформе. Због тога је у Михаилов закон унесен један параграф, да посланици који би у своје говору и у давању свога мишљења учинили штогод кажњиво, могу бити тужени редовним судовима. Сваки оштрији опозиционарски говор могао се, према томе, окарактерисати као опорочавање власти, за које би говорник имао да одговара кривично.

Први пут у Михаиловом закону повучена је разлика између обичне и велике Скупштине. Три пута већа од обичне Скупштине, велика се Скупштина састајала ради избора Кнеза и намесника и ради примања усвојенога престолонаследника.

После Св. Андрејске Скупштине, која је васпоставила династију Обреновића, Михаило није више могао укидати установу Скупштине. Осим тога, Скупштина му је била добро дошла као противутежа Савета, коме Михаило није давао да поврати своју негдашњу свемоћ. Он је, дакле, задржао Скупштину, али је предвидео све потребне предохране противу њених прохтева за опозицијом и демагогијом. Сазивајући је, по потреби, ван престонице, држећи је под надзором указног председништва и под руководством Владе, и врх свега још, уводећи за посланичке говоре кривичну одговорност, Михаило је мислио да Скупштину укроти и из ње истера сав бес од 1858. Тако укроћена, она му је могла бити двојакорисна. С једне стране, она би га обавештавала о народним жељама; с друге стране, она би, одобравајући у име народа његову политику, давала његовој политици један популарни изглед који би унутривао критику и обескуражавао опозицију.

Под Михаилом су држане свега три скупштине, — Преображенска од 1861 у Крагујевцу; Велико-Госпојинска од 1864 у Београду; Миољска од 1867 у Крагујевцу. На првим двама скупштинама владала је потпуна сагласност између Кнеза и Скупштине. На Преображенској Скупштини, Михаило је изнео свој програм. Скупштина му је одговорила да „са безграничним поверењем предаје и себе и народ српски мудрости Кнежевој“. Ово се после тумачило као да је Скупштина дала Кнезу „неограничено пуномоћје“, што ће рећи, диктаторску власт. Преображенска Скупштина изгласала је главне Михаилове законе, — закон о Савету, о Скупштини, о народној војсци, о усвојењу престолонаследника, о порезу на имућност. Сви ови закони прошли су код Скупштине без већих тешкоћа. Порески закон примљен је чак без претреса у одбору, и то скоро једногласно. Једна Скупштина која акламацијом усваја пореске законе, у стању је и највећег аутократа одобривати према парламентаризму.

На Велико-Госпојинској Скупштини такође је ишло глатко. Та се Скупштина састала исте оне године када су чланови Великог суда били стављени под суд и осуђени на три године

затвора, што нису нашли да постоји дело завере у једном случају где је оно по мишљењу Владе постојало. Ово стављање судија под суд било је највећа незаконитост Михаилове владе, која је јако худила њеном угледу и код нас и на страни. Али на Скупштини се није могло опазити ни најмањег знака негодовања. Она је не само одобравала све што је са Великим судом урађено, него је налазила да је требало поступити још и строже... У току престоне беседе Кнез је рекао да га је ожалостило, да се могао наћи у нас суд који ће узети у заштиту људе који спремају преврат, на их „презревши јасне законе, без касне оставити.“ На овом месту посланици стадоше прекидати Кнеза. Један повика: „Господару, који тако раде, дајте их међу нас да им ми судимо“... Други посланик: „Доста смо страдали, нећемо више...“ Трећи посланик: „Нећемо, не дамо да се наше сунце...“ Била је настала таква вика да је Кнез морао прекинути беседу. По узрујаности посланика изгледало је да би они били у стању личовати Велики суд, и да је стога Кнез, који је Велики суд отерао само у затвор, био много правдољубивији.

На Миољској Скупштини сагласност између Кнеза и Скупштине почела је да се квари. Тада се јавља нешто налик на опозицију. То је била једна група од тридесет посланика (од прилике једна четвртина од целокупне Скупштине). Вођ те групе, прота Јован Јовановић, доцније владика Јероним, био је либерал и штићеник митрополита Михаила. Старином из Босанске Крајине, испрва обичан сеоски поп, он је око своје тридесете године осетио „жеђ за науком“, и, захваљујући заузимању митрополита Михаила, био послан у Русију на духовну академију. У Русији он је читао више Херцена и остале писце опозиције, него богословске књиге. У свом либерализму показивао је тврдоглавство једног крајишника, затудану убећеност једног позног самоука, идеалистичку настраност једног руског опозиционара и скоро идиличку простосрдечност једног сеоског попа. На Миољској Скупштини, он је био у најбољој снази, „повисока раста, снажна састава, јасна гласа, одрешена језика, а погледа више војничкога него духовничкога“.¹ Такав какав, он је са својом опозицијом направио доста ларме. Слободоумне предлоге он и његови људи

¹ Милетић, *Кнез Михаило* 181.

сипали су као из рукава: тражили су да се изда закон о слободној штампи, да се врати Скупштини право бирања њеног часништва, да се допусти чиновницима судске, просветне, финансијске струке да могу бити посланици, да се Скупштини место саветодавног гласа да право решавања у законодавству, да се установи министарска одговорност пред Кнезом и пред Скупштином; да се „апсенска система“ промени тако да апс поставе „школа преобразовања покварених људи“.

Скоро су сви ови предлози одбачени; ипак зато они су били озбиљна појава, јер су показивали да се у Скупштини почео наново будити дух Св. Андрејске Скупштине, за који се мислило да је под Михаиловим режимом угушен. Ненавикнути на опозицију, Михаилови су се министри и сувише узбудили овим почетцима опозиције. Министар финансија Цукић, бирократ нетрпљив и пргав, сасвим је изгубио нерве; стао се обрецивати и издирати на посланике из опозиције као учитељ на непослушне ђаке, — и тиме само појачао утисак начињен протом Јовом и његовом групом. О тој опозицији на Михољској Скупштини говорило се много, — у владиним круговима, као о једном јавном скандалу; у круговима либералне опозиције, као о сигурном знаку да се народ почео да буди.

Изузимајући овај случај на Михољској Скупштини, Влада је лако изилазила на крај са скупштинама. Ствари су обично текле овако. После отварања Скупштине, сваки је министар читао извештај о стању своје струке. Ти су извештаји обухватили време од три године, протекло између старе и нове Скупштине. Као сви званични извештаји, тако су и ови показивали само лепе стране државне управе, и поглавито наглашавали напретке постигнуте у разним струкама, које су се све налазиле у цветном стању или врло близу њега. Ипак, у извештајима Михаилових министара, било је мање службеног оптимизма, мање намештања и улепшавања него у министарским извештајима доцнијих периода. У њима се још осећа нешто од старинске истинољубивости и од оног наврног уверења да се у званичним актима не сме лагати. На читање министарских извештаја одлазила је добра трећина од укупног броја скупштинских седница. После тога долазили су на ред они законодавни предлози о којима је Кнез желео чути мишљење народа, пре него би их узаконио са Саветом. Не може се рећи да је Влада претрпавала Скупштину својим предлозима.

Изузимајући Преображенску Скупштину, која је имала да се изјасни о Михаиловим основним законима, — на осталим двама Скупштинама, број закона о којима је Влада сматрала за потребно да саслуша Скупштину, био је врло мали. Велико-Госпојинској Скупштини поднета су само три закона (о општинама, о порезу, и о шумама), а Миољској Скупштини само два (о радњама, и опет о шумама). Овај мали број закона пада тим пре у очи што се, иначе, Михаилово време одликовало обилном законодавном производњом. Поднете законе Скупштина је обично испитивала прво у одбору, па онда у пленуму, — и то тачку по тачку. Али по томе што је један закон свршавала у току једне седнице, а само по изузетку у току од две седнице, не би човек рекао да је њен претрес закона био врло озбиљан. По свој прилици, све се ограничавало на општу измену мисли између Владе и посланика. Најзад, долазило је на ред оно што су сами посланици сматрали као свој главни посао, а то је њихови властити предлози. То нису били прави законодавни предлози, јер по Михаиловом закону о Скупштини посланици нису имали права на подношење таквих предлога, него су то биле више изјаве жеља. Скупштина је у то време сматрана као једно место где се прикупљају петиције из целе земље. О посланичким предлозима Скупштина је решавала само у начелу, да ли их прима, или одбацује. Предлоге које би примила, она би упућивала Влади на даљи поступак. Ако би се Влада слагала са посланичким предлогом, она би подносила Савету формални законски предлог; иначе, остављала би посланички предлог у архиву. Посланички предлози односили су се махом на оне предмете за које се једна сељачка Скупштина интересује. То су били предлози о задужености сељака, о сеоским дућанима, о ушоравању села, о скупоћи соли, о изједначавању кантара и мера, о експедовању дебелих спиња на ђумруцима, о узимању бушених дуката у данак, и т. д. Међу посланичким предлозима било их је доста који су стајали у вези са малим локалним интересима, као предлози о премештају владичанских столица, судских и полицијских канцеларија; о отварању окружних гимназија; о проглашавању села за вароши; о деоби срезова и округа... У неким посланичким предлозима избијала је она нарочита сељачка мржња на адвокате и чиновнике. Мржња је на адвокате била тако јака, да се на једној

од Михаилових скупштина тражило укидање целог адвокатског реда. Код чиновника се највише ударало на њихове плате и пензије. Предлагано је да се смањи плата свима чиновницима који су примали више од 500 талира; да се приликом премештаја не накнађују чиновницима селидбени трошкови; да се пензија смањи или укине свима онима који и без ње могу да живе, и т. д. Од политичких предлога има свега два која се јављају на Михаиловим скупштинама, али та се два јављају редовно од Скупштине до Скупштине. Један је предлог о слободи штампе, а други о министарској одговорности. Слобода штампе и министарска одговорност били су проглашени од Св. Андрејске Скупштине: та два начела, бачена једном у народ, нису престајала у њему живети. Изузимајући Михољску Скупштину, где је министарску одговорност и слободу штампе тражила читава група опозиционих посланика, на осталим скупштинама нашао би се тек по који посланик који би те установе тражио, али тек било би увек некога да о њима наново подене разговор.

Под Михаилом, Скупштина није била једна самостална политичка снага с којом Кнез и Влада морају рачунати. Она је више или мање одобравала све што би јој Влада предложила, сматрајући да су Влада и Кнез једно, и да не би било патриотски правити Кнезу опозицију. Избори за Скупштину вршени су под јаким утицајем полиције; полиција је јавно истицала своје кандидате, и подразумевало се да сви добронамерни грађани, присталице постојећег стања и приврженици кнежеви, треба да гласају за кандидата полиције. У оно време углед и моћ државних власти био је још врло велики, и полиција је скоро без насиља могла правити какве је хтела изборе, у толико пре што изборни поступак није био утврђен законом него се оснивао на пракси. Још под Милошем, чиновници су били искључени из Скупштине. Главни елемент Скупштине чинили су према томе варошки трговци и сеоске газде; један мали број свештеника који се у њој налазио, представљао је њену интелигенцију. Таква Скупштина, већ по своме саставу, била је мање склона за политизирање и за опозицију него што би била једна Скупштина интелигенције. Изузимајући Велико-Госпојинску Скупштину, остале две Михаилове скупштине нису заседавале у престоници већ у Крагујевцу. За време скупштинског рада, путне објаве нису се

давале за Крагујевац; публика није пуштана на скупштинске састанке; потпуно осамљени, посланици су били лишени сваке политичке атмосфере, сваког подстрека и сваке потпоре публике; једини утицај који су осећали, био је утицај владин. Михаилове скупштине трајале су врло мало: Преображенска две недеље, Велико-Госпојинска три недеље, Миољска две недеље. Таман би Скупштина почела да улази у посао, и да се за посао загрева, а Влада би долазила да јој каже, да је све готово, и да може ићи кући. После тога настајала би једна периода од три године, када се Скупштина није сазивала никако. По истеку три године, бирала би се Скупштина из нова, која с оном старом Скупштином није имала никакве везе, која је све почињала из почетка, и која је, као и оне раније, бивала закључена после две три недеље. Свака је Скупштина била једна млада Скупштина, без искуства и без традиције; свака је убијана у зачетку; ниједној се није давало да траје и да стане на снагу.

Са таквим скупштинама које су се бирале под утицајем полиције, остајале затворене саме с Владом у Крагујевцу, и одмах после две три недеље шиљане натраг кући, с таквим скупштинама није било тешко радити. Требало је само да Влада има нешто мало вештине и умешности. Али баш због тога што је са таквим скупштинама било тако лако радити, оне су изгубиле сваки политички значај. Свет се слабо интересовао шта бива на Скупштини: знало се да ће бити онако како хоће Влада. Чак у Београду, где је увек било највише политичког живота, опајала се велика равнодушност према Скупштини: на изборима за Миољску Скупштину, од 3000 бирача изашло је на гласање само 140. Осећало се да је Скупштина постала чисто украсна установа. Сва политичка моћ била је усредсређена код владоца; за остале уставне чиниоце, међу које је спадала и Скупштина, није остајало ништа. Лишена политичке моћи, Скупштина је стала да опада и да се претвара у чист украс, у једну велику народну параду, која се држи један пут у три године, без икаквог јачег утицаја на ток државних послова.

Михаило је био уверен да ми још нисмо зрели за праву представнички систем. Он је говорио једном скупштинском секретару: „Јесте ли опазили колико је крстова на Адреси коју сте ми поднели? Докле год скупштинвари не умеју ни свога

имена потписати, дотле се, Бога ми, ви младићи узалуд журите да прокламујете велике слободе! Западни парламентаризам, онакав какав је у Михаилово време постојао, претпостављао је једну Скупштину имућне и образоване буржоазије; са нашим неписменим сељачким скупштинама он би брзо постао једна карикатура... Једном од либералних интелектуалаца, одушевљеном за западни парламентаризам и увереном да би он и његови другови могли бити сасвим добри парламентарци, Михаило је рекао: „Ја могу на прсте избројати све европски образоване људе у мојој земљи; њих нема више од десетак дванаест. Установе једне земље не праве се за дванаест највише образованих људи; оне се морају подешавати према општем нивоу народа. Дати парламентаризам само тога ради да би Милован Јанковић и још неколико њих као он могли држати парламентарне беседе, — било би неозбиљно“. Под једним владоцем који је тако мислио, наша Скупштина није могла бити ништа друго него једно тело за акламовање владоца и његове политике. Све што би ван тога покушала да уради, сматрано је, због њене потпуне политичке неспособности, као штетно по државне интересе.

II. — Св. Андрејска Скупштина била је прогласила у начелу слободу штампе, као једно од главних јемстава Народне Скупштине. Под Милошем, није било закона о слободи штампи, али је слобода штампе постојала у ствари. Милош је пуштао да се у новинама износе злоупотребе власти; пуштао конзервативце да грде либерале, и пуштао либерале да грде конзервативце. Разуме се, та је слобода штампе постојала на несигурној основи; Милош је свакога часа могао паћи да је било доста свађе, — и када би он подвикнуо да се ћути, онда се ћутати морало. Михаило није у своје основне законе уврстио закон о штампи. Један пројект тога закона био је израђен од министарства просвете, усвојен од Савета, и поднет Кнезу на потврду 2 новембра 1861. Али Кнез је на том пројекту написао: „Књаз ће се промислити“. Године 1866 израђен је нов пројект: ни од њега није било ништа. За све време Михаилове владе, у недостатку закона о штампи, вежила је једна стара уредба о цензури још од 1841. По тој уредби, не само је постојала цензура, него је у начелу било забрањено писати „како противу чланова владе лично тако

и противу њихових аката“. Ништа ни налик на политичку критику није се трпело.

Михаило је поимао значај штампе. Он је желео један велики политички лист који ће обавештавати свет о питањима спољашње политике, који ће писати чак и о стварима унутрашње политике, али на разуман начин, у складу са владиним правцем. Он је дао новчану помоћ Милошу Поповићу да оснује *Видовдан*, који је у спољашњој политици био националан, а у унутрашњој конзервативан, управо онако како је желео Михаило. Али, поред полувластичне штампе, Михаило није допуштао никакву другу. Штампа је била добра ствар, ако је упућивала јавно мњење у духу владине политике; она је била рђава ствар, ако га је побуњивала противу владине политике. У првом случају, она је била извор моралне снаге за Владу; у другом, узрок њене моралне слабости. Својом руком, Михаило је исписао из неке старе немачке правне енциклопедије једно место где се говори да је „цензура најдражи нажит народној слободи“. Тај нажит он није хтео одузимати народној слободи. Његов министар унутрашњих дела Никола Христић био је у истим идејама. Ако би се дала слобода штампе, говорио је он, онда би сваки могао претресати владине поступке по новинама; Влада би изгубила ауторитет; њене се наредбе не би више слушале, и у земљи би настао неред.

Одмах почетком Михаилове владе, десио се један случај који је показвао како се слободна реч нема чему надати од Михаила. Јануара 1861, један од либералних првака, Андрија Стаменковић, био је умро. На његовом гробу говорио је, у име његових пријатеља, протосињел Никанор Зисић; у његовом говору није било ничега незгодног за Михаилову владу већ ни зато што је политичка радња Стаменковићева била завршена пре почетка Михаилове владе; ипак зато Зисић је због свога говора био гоњен, и као лице свештенога реда послан на епитимију. Сам тај чин да је он држао посмртан говор једном политичком човеку, сматрао се као једна политичка манифестација, а Михаилова влада није хтела да зна за политичке манифестације.

Али ово је био само почетак. Убрзо затим дошло је угушивање једног још непокреног, већ само објављеног либералног листа. Крајем 1860, три млађа либерала, Стојан

Бошковић, директор зајечарске полугимназије, Владимир Јовановић, секретар министарства финансија без одређења, и Милован Јанковић, тражили су од управе просвете дозволу за издавање политичког листа *Народна Скупштина*. Управа просвете да им дозволу, и они објаве позив на претплату. Али онда кнежевско представништво обрати пажњу управи просвете, „како се карактер и позив јавног званичника не може у сагласије привести са уређивањем политичких новина“. По закону од 17 марта 1842, званичници нису смели претресати „законе наредбе правителства“ ни у приватним разговорима, а камо ли јавно у политичким новинама. Услед овога управа просвете забрани издавање новина Бошковићу, који је био њен чиновник, а министарство финансија забрани Јовановићу, који је опет био у његовој служби.

Овим поводом, између уредника *Народне Скупштине* и Владе отворио се спор код Савета. С једне стране, Бошковић и Јовановић жалили су се Савету, што им је као чиновницима забрањено издавање новина, када има толико примера да су чиновници писали у новинама, и да пишу још и сада: на челу тих чиновника-новинара стајали су главом кнежевски представник Филип Христић и управитељ просвете Јован Филиповић. С друге стране, Бошковић, Јовановић, Јанковић, сва три заједно, жалили су се Савету, што им је, без икаквог законског узрока, одузета једна концесија коју су једном добили од управе просвете, и коју су сматрали као своје неповредно право.

Савет је одбио обе жалбе. Шта више, тужио је суду Бошковића и Јовановића за увреду. У једном акту они су рекли ово: „Но почем сад видимо да ни освештани закони земаљски не вреде за одбрану наших права према противним на голим претпоставкама основаним објасњењима попечитељским...“ Савет је сматрао да се овим хтело рећи, да се он у својим одлукама не руководи законом, што би за њега била велика увреда. Поред ове тужбе, била је дигнута и једна друга, и то од управе вароши Београда. Ова друга тужба обухватала је, поред Бошковића и Јовановића, још и Јанковића. У њој су били инкриминисани ови изрази које су три уредника употребили и у једном акту упућеном Савету и у једном огласу на читаоце: „Ако је закон највиша воља у Србији, онда ће наше новине почети излазити...“ Управа вароши нашла је у

овим изразима увреду кнеза Михаила, који је у својој прокламацији био рекао, да ће за његове владе закон бити највиша воља у Србији. У њеном акту оптужбе тврдило се за три уредника да „вређају најсветије начело прокламације Његове Светлости и подижу у земљи незадовољство противу постојећег реда.“ Поред тога је ухваћено и једно Бошковићево писмо у коме је стајало, да је „реакција још тако јака да имамо завидити австријском либерализму“.

Оптужени уредници били су стављени у притвор. Милован Јанковић стрпан је у један подрум где се већ налазио један познати убица. Уредницима је суђено једновремено, априла 1861, и за увреду Савета и за увреду Кнеза. Била су пуштена сва тројица, — Бошковић и Јовановић као „невини“, Јанковић као „извињен“. Тако се свршила та ствар са *Народном Скупштином*: уредници су били спасени, али лист је пропао.

По судбини *Народне Скупштине* видело се јасно да либерали не могу доћи до једног листа који би био орган њихове опозиције, јер Михаило не допушта да се о политичким стварима пише друкчије него као што жели Влада. Ипак зато либерали су продужили борбу за слободу штампе. Банкар Кумануди покренуо је 1861 недељни лист *Трговачке Новине*, под уредништвом професора Миловука. Цензура је одобрила овај лист под условом, да се у њему расправљају економска и културна питања од интереса за трговачки ред. Што се тиче политичких питања, могло се писати о питањима спољашње, али не и о питањима унутрашње политике. Један од несудењених уредника *Народне Скупштине*, Владимир Јовановић, постао је сарадник *Трговачких Новина*, и покушао да их постепено претвори у политички лист. Не могући водити отворену борбу противу Михаиловог режима, он ју је водио путем алузија: у време неслободне штампе алузије су увек биле оружје опозиције, оружје скривено и баш зато опасно. Јовановићеве алузије на Михаила требало је тражити у чланцима о неком Хесенском херцогу којим се тада бавила сва европска штампа, као једним од оних малих немачких деспота који никако не могу да се помире с уставношћу и законитошћу. Али ову игру с Хесенским херцогом Влада није хтела да трпи: *Трговачке Новине* нису биле забрањене, али је њиховом уреднику

Миловуку наређено да их обустави, и он је, као чиновник, морао то учинити.

Ни обустава *Трговачких Новина* није обескуражила либерале. Они продужују борбу, али у једном новом виду. Лишени политичког листа, у коме би дали одушке своје опозиционарству, они се хватају за друштво Српске Словесности и његова издања. Друштво Српске Словесности, из кога је доцније изишло Српско учено друштво и С. К. Академија, било је једно научно друштво, које с политиком није имало везе. Али тадашња либерална интелигенција веровала је у либерализам као у научну истину, и, по њеном мишљењу, ауторитет науке не би био злоупотребљен, ако би се издања једног научног друштва употребила за проповедање либералних идеја. Прелазећи у друштво Српске Словесности, либерали су морали дати своје опозиционарству теоријски вид; тиме је њихово опозиционарство губило доста од своје непосредности и јачине, али је с друге стране добијало у угледу и неприкосновености. Говорећи у име науке, либерали су држали да се уздижу у више сфере где их цензура и полиција не могу достићи.

Али Влада је пратила будним оком њихово груписање у друштву Српске Словесности. Као год што је угушила њихов први покушај да оснују политичке новине, тако је исто угушила њихов први покушај да друштво Српске Словесности претворе у једно средиште макар само теоријског либерализма. 26 јануара 1864 друштво је имало свој годишњи скуп. На дневни ред, између осталог, било је стављано и једно предавање Владимира Јовановића о „штедњи“. У овоме, на први поглед, није било ничега зазорног: члан друштва Српске Словесности и професор политичке економије, Владимир Јовановић без сумње је имао права да говори о једној тако неоспорно економској теми као што је штедња. Ипак зато министар просвете Цукић, који је по закону био председник друштва Српске Словесности, забранио је Јовановићево предавање. Позвао се на то да му то предавање није раније пријављено, и да према томе није могао оценити да ли оно по своје садржају одговара друштвеним правилима. Тим поводом отворила се врло жива препирка о председничким правима; Јовановић и његови другови доказивали су да председник присваја себи једну власт цензора коју му закон не

даје; на супрот њиховом доказивању, друштво је одобрило председничков поступак, и Јовановићево предавање било је скинуто с дневног реда. Тамап се то спорно питање затворило, а отворило се друго једно. Био је дошао на ред избор нових чланова. Јанковић и Јовановић предлагали су Гарибалдија и Херценовог сина. Гарибалди је обећавао да ће нам доћи у помоћ када будемо устали на Турке; Херценов син, који се бавио природним наукама, био је послао једну своју књигу друштву Српске Словесности; то су били разлози којима су либерали бранили кандидатуру Гарибалдија и младог Херцена. У ствари, они су хтели изазвати на њиховим именима једну манифестацију у корист бунтовног национализма, који је представљао Гарибалди, и политичког слободоумља, које је представљао, ако не млади Херцен, а оно његов отац. Ту манифестацију Цукић је желео да спречи. Он је разлагао да Гарибалди и Херцен немају својства која се траже од чланова једног научног друштва. Нарочито су му изгледале сумњиве квалификације вође италијанских добровољаца Гарибалдија, који је у ствари био, као што би се данас рекло, један шеф комита. „Ја први, рекао је Цукић, не бих дао свој глас за Гарибалдија“. Милован Јанковић је на то скочио и рекао, да ни Цукић нема законских својстава за члана друштва Српске Словесности, па је ипак члан, — а ако он не би гласао за Гарибалдија, не би ни Гарибалди гласао за њега. Од тога тренутка отворила се велика полемика између Цукића, с једне стране, а либералних говорника Милована Јанковића, Владимира Јовановића и Стојана Вељковића с друге стране. Истовремено председник друштвене седнице и учесник у дискусији, Цукић је имао муке да одржи ред на седници. Либерали су престали гледати у њему председника, и видели само противника с којим полемишу. Ђаци којих је било доста у публици, гласно су повлађивали либералним говорницима. Услед граје која је настала, Цукић је прекинуо седницу. Он се повукао, праћен министрима и саветницима. Ђаци су, међутим, правили овације либералним говорницима.

Цео овај догађај Влада је узела готово трагично. У седници друштва Српске Словесности Цукић је био нападнут од два професора Велике Школа Јовановића и Вељковића. Њих су двојица држала да су чланови друштва као и Цукић, и да могу разговарати с њиме на равној нози. Али Влада је

схватала ствар друкчије: Цукић је био министар просвете, и та два професора нису требала да забораве да су његови чиновници. Шта ће бити од чиновничке јерархије, ако се допусти чиновницима да на јавним скуповима одричу послушност министру и критикују његово мишљење? Министарски ауторитет, увређен у Цукићевој личности, тражио је задовољштину. Јовановић је био отпуштен из службе; Вељковић премештен из Велике Школе у ваљевски суд. Миловану Јанковићу, који није био чиновник, није се могло ништа. Влада се није зауставила на овим личним мерама. Указом од 27 јануара 1864 она је суспендовала друштво Српске Словесности, и то с овом мотивацијом: „Незаконито и непристојно благање неких чланова друштва српске словесности у јучерашњој седници произвело је такав неред на том састанку, да је председник за вужно нашао седницу прекинути. Овим и другим појавима у друштву доказало се да се оно од законом положеног му задатка удалило на постизање незаконити, себични и факциозни тежњи.“¹

Влада је гледала у Јовановићу и Вељковићу представнике крајње левице. Вељковић је, као професор кривичног права, доказивао на својим предавањима да се нашем државом управља деспотски; Јовановић, као професор политичке економије, доказивао је да неспособност наше Владе упропашта земљу економски. Обојица су упоређивали наше установе са установама најнапреднијих народа, и, разуме се, то упоређење није испадало ласкаво за нас, и садржавало је у себи прикривену осуду наше Владе, која је за назадност наших установа одговарала. Када су после свега тога ова два професора, у свечаној седници друштва Српске Словесности, стала јавно полемисати са министром просвете, и када су својим говорима узбунили противу њега ђачку омладину, Влада је нашла да је дошао крај и њеном стрпљењу, и да такве професоре који у пуном смислу речи воде с њоме „моралан рат“, мора уклонити са Велике Школе. И како су се ти исти људи са својим једномишљеницима били начинили господари и у друштву Српске Словесности, требало је такође казнити друштво што се дало употребљавати за „факциозне тежње.“ Слободу опозиције Влада није трпела ни у коме виду: када се опозиција, изгоњена из дневне штампе, појавила у професор-

¹ Друштво је обновљено под називом „Српско учено друштво“, после шест месеца, указом од 29 јула 1864.

ским говорима и академским расправама, Влада се пожурила да је и ту угуши.

Предавање које није могао читати у друштву Српске Словесности, Владимир Јовановић штампао је у Новом Саду, али не више под називом *Шведња*, него под називом *Србенда и Гошован*. У тој се брошури нападао луксуз и квареж нарави, који су се стали увлачити у наш друштвени живот. То је била више критика нарави него критика Владе, — али, како се квареж нарави објашњавао политичким притиском старог уставобранитељског режима који је убио народни дух, Јовановићева брошура имала је ипак своју политичку тенденцију. Ако хоћемо да повратимо некадашњу чистоту наших нарави, говорио је Јовановић, морамо разбудити народни дух, који је те нарави створио; народни дух не можемо разбудити, ако будемо држали народ у ропској послушности, као што је то било за владе Карађорђевића; морамо дати народу политичку слободу, јер само у слободи може он доћи до свести о себи самоме и о својој снази; од свих слобода, најуспешнија за буђење народног духа, јесте слобода штампе. Овај пут који је Јовановић препоручивао, био је управо онај којим Михаилова влада није мислила да иде, и зато се Јовановићева брошура, у владиним круговима, схватила као недопуштена критика постојећег стања. Влада је преко својих људи покупавала у Новом Саду, ако не све примерке те брошуре, а оно њихов највећи део, и дала их пренети у Београд, где су годинама трунули на тавану министарства унутрашњих дела. По налогу Владе, објављен је један одговор на *Србенду и Гошована*. Одговор се звао *Србин и Србенда*, и био је написан од нашег великог филолога Ђуре Даничића, који је у политици био исто тако велики конзервативац као и његов брат Милош Поповић, уредник полувладиног *Видовдана*. Сва та полемика учинила је да се ствар друштва Српске Словесности држала недељама на дневном реду као главни догађај те политичке сезоне, — догађај који је у унутрашњости Србије прошао незапажен, али који је био предмет непрестаног претресања у круговима београдске и новосадске интелигенције.

Влада је, без сумње, учинила тактичку погрешку, када је, после отпуштања Јовановића и премештаја Вељковића, обуставила друштво Српске Словесности. На тај начин створила је уверење да је цело друштво солидарно са та два

своја члана, и да је Влада заратила са највишом научном организацијом у земљи. Ово је добро дошло либералима, који су узели доказивати да Влада не гони само политичку опозицију, него гони чак слободу научног мишљења. Доведена у незгодан положај, влада се бранила тиме да су њени противници начинили од Велике Школе и од друштва Српске Словесности своје партијске бусије: пустити да одатле пуцају на Владу, било би исто тако бесмислено као пустити хајдуке који су се затворили у цркву, да одатле туку жандарме. Либерали су на ово одговарали, да је наука слободна, и сме критиковати све, па и владину радњу. Ако би се наука ставила под владино tutorство, и морала говорити само оно што Влада наређује, убрзо би нестало сваке разлике између научних списа и полузваничног *Видовдана*; праве науке не би више било; то што би се науком звало, било би само извртање истине у владином интересу.

Ствар друштва Српске Словесности оставила је на крају крајева утисак да Михаилова влада не допушта никакву критику, чак ни научну. Овај утисак био је у главноме тачан. Михаилова влада није била противна науци као таквој: ко је хтео да се бави проучавањем флоре и фауне Србије, могао је бити сигуран да му Влада неће сметати. Али, ако би се нашао неко ко би хтео да са гледишта науке цени наш политички живот, Влада би га одмах обележила као један елемент нереда који треба уклонити. Свака критика државних власти, виша теоријска исто тако као и ситно партијска, слабила је њихов ауторитет, — а када је требало бирати између слободне научне критике и ауторитета државних власти, Влада је налазила да је државни ауторитет пречи. Држава је могла постојати без научне слободе, али не и без ауторитета власти.

Покушаји либерала да организују било у штампи било у Великој школи било у друштву Српске Словесности центре интелегенције за слободну оцену владиних поступака, — сви ти покушаји били су одмах од почетка пресечени. Новине су биле забрањене пре него су почеле и изилазити; професори опозиционари били су уклоњени са Велике Школе; друштво Српске Словесности било је обустављено. Од почетка 1864 нема више слободне речи у Србији; цела је штампа сведена на званичне *Српске Новине* и полузванични *Видовдан*.

То је био узрок што су писци опозиције тражили ван Србије новине у којима ће писати. Новосадски *Дневник*, под уредништвом Јована Ђорђевића, постаје 1864 главни орган либералне опозиције. У току те исте године Владимир Јовановић одлази у Женеу, и покреће политички лист *Слободу* на српском и на француском језику. 1866 Светозар Милетић оснива у Пешти *Заставу*, коју доцније преноси у Нови Сад, и око које се у брзо прикупљају сви противници Београдске владе. Сва та три листа која су се јављала један за другим, од прилике по престанку *Дневника* почиње *Слобода*, а по престанку *Слободе* почиње *Застава*, — сва та три листа стављала су у начелној опозицији према Михаиловом режиму. Ван домашаја србијанских власти, они су могли писати много отвореније и безобзирније него што би то у Србији било могућно. То више није само начелна критика, увијена у магловиту фразеологију; то су непосредни напади, који често постају лични, и преко главе његових министара погађају самога Кнеза. У једноме од својих првих бројева, женевска *Слобода* писала је: „Српски је народ толико крепак, да неће дати да га гази један Кнез, који тек докле је народу воља то име носи.“ То је тон у коме *Слобода*, а доцније и *Застава*, пише о кнезу Михаилу. У Београду, где се гаји култ Кнежеве личности, тон тај саблажњава читаоце.

Поред тих политичких листова, опозиција има од 1865 и свој шаљиви лист *Змај*, који, под уредништвом Јована Јовановића, војује противу Михаиловог режима и у стиху и у прози. Оно што је Рошфор био за Наполеонов режим, то је Јован Јовановић Змај био за Михаилово; он га је омаловажавао и чинио смешним из дана у дан; публика после извесног времена није више видела Михаиловог режим онакав какав је, него какав је изгледао у Змајевим карикатурама. Политичке песме Змајеве јесу најдуховитији чланци у стиховима које имамо, и без сумње шкодиле су Михаиловом режиму више него све друго што је противу њега писано. Целом је свету позната песма *Лушунска Јухаха*, — али мало ко данас зна, да „Краљ тринаести Балакаха“, који је обећао свом народу „Јухахаха“, није нико други него кнез Михаило. У другој једној песми *Лушунска Народна Химна*, налазе се ови стихови као карактеристика Михаиловог режима:

Овај народ врло добро знаде,
 Да је створен само књаза ради,
 Да Му даје порезе и хвале,
 Да Га двори и понизно кади...
 Одузми нам и жеље и гласе,
 Одузми нам мудровања крета,
 Да Његову намеру не пречи,
 Да Његовој мудрости не смета.
 Дај Му с неба најсветије даре,
 Пољшије шпинуе, жандаре,
 Ако неће да душмана свади,
 Бар на своје нех срце изкали.

Према овом заграничном новинарству Влада има само једно средство одбране, а то је, забрана листа за Србију. И *Дневник*, и *Слобода*, и *Застава*, били су забрањени. Али, и поред забране, ти листови прелазе границу, захваљујући сталном кријумчарењу. Ако не у унутрашњости земље, а оно у Београду, сав образованији свет зна шта се пише у тим забрањеним новинама. Њихова се садржина разноси шапатом, и то тим ревностније што је за Владу неповољнија.

Ипак то кријумчарење опозиционих листова са стране не може да накнади оскудицу независне штампе у самој земљи. У главном, свет је у Србији необавештен. О државним пословима зна се само оно и само онолико што му Влада кроз своје званичне и полузваничне новине хоће да саопшти. Најзамашнија питања, каже Стојан Вељковић, решавају се код нас у источној тишини, а публика једва по буцајима чује што о томе... На тај начин, земља остаје без јавног мњења, и у јавни живот увлачи се нека апатичност.

1867 настаје промена. Влада допушта оснивање једног самосталног политичког листа: то је *Србија* Љубомира Калевевића, око које се искупља млада интелигенција: Стојан Бошковић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Кујунџић, Алимпије Васиљевић, Панта Срећковић, Јован Драгашевић, и други. Лист је био означен као економско-политички. О питањима унутрашње политике било му је забрањено писати. Већина чланака била је посвећена економским питањима, као напр. банкама, трговини, скеларини, шумама, свилоделству, превозу свиња, ит.д. Али, поред свих ограничења, *Србија* је обележила своје гледиште и у унутрашњој политици, којом се није смела бавити.

То је било гледиште начелне опозиције према влади кнеза Михаила. *Србија* пише, да има два основна начела по којима се унутрашња управа може уредити: једно је начело *реда*, — а друго, начело *слободе*. *Србија* не крије да она више верује у начело слободе; да се Михаилови министри држе начела реда, то зна сваки. У другој једној прилици, она отворено осуђује „туторску систему“, — систему коју је усвојио Михаило; та система, како историја показује, није могла ниједан народ усрећити, јер је имала за последицу успоравање развоја његове свести. *Србија* признаје да је главни задатак који стоји пред Михаилом, народно ослобођење и уједињење, али баш због тога треба пригрлити начела слободе. „Пијемонт није ујединио Италију конзервативним него либералним установама“. Исто тако, само једна либерална Србија може свој национални задатак извршити. „Дајте земљи, каже *Србија*, слободних установа, слободнијих но што их непријатељи наши имати могу, па сте јој онда осигурали будућност. Слобода је јача од крви. Буде ли Србија једном становиште праве слободе, онда ће Босна, Херцеговина и т.д. волети да је с нама у заједници, па баш кад народ у тим земљама не би српски био“. Даље од оваквих начелних изјава *Србија* не сме да иде. Ипак самом својом појавом она је оживела и раздрмала млађу интелигенцију, дала јој једно зборно место где ће се састајати и мењати мисли.

Остављајући *Србију* на страну, Михаилово је време било потпуно лишено слободне штампе. Као год што је Скупштина претворена у једно тело чији је сав посао да прима на знање и одобрава владине поступке, тако је и штампа имала искључиви циљ да објашњује и брани владину политику. У једном аустријском дипломатском извештају каже се, да Михаило пати од нервозне осетљивости према новинарским нападима, и да се због тога не може помирити са слободном штампом. Томе треба додати да слободна штампа није улазила ни у његов политички систем. Тај систем почивао је на идеји усредсређивања власти код владарца ради што потпунијег јединства управе. Али, кад су се једном све државне власти потчиниле владарцу, онда је требало да му се и јавно мњење потчини; само тако, његов би ауторитет постао у пуном смислу речи неоспоран, и јединство управе било оснажено јединством мишљења. Цела Србија требала

је да буде једна мисао под руководством једне усредсређене државне власти; очевидно у таквој Србији није било места ни за какво одвајање мњења, ни за какву критику и опозицију; штампа је могла постојати само полузванична и субвенционисана.

ГЛАВА IV.

МИХАИЛОВ РЕЖИМ.

Нове установе које је Михаило дао, имале су да служе оснивању личног режима. Владалац је, истина, био ограничен Саветом у законодавству, и морао један пут у три године саслушати Народну Скупштину, — али Савет је био састављен од његових чиновника, а Скупштина није имала право решавања ни о чему: у ствари, Кнез је држао сву власт у својим рукама. Тај лични режим за који су Михаилове установе створиле законску основу, како је у пракси изгледао?

Михаило је, од првога дана, дао на знање да он није један владалац који влада, али не управља. Он је хтео и да влада и да управља. У својој првој прокламацији и у својој првој престоној беседи, он се није ограничио на обичне фразе владалачких поздрава; он је као какав шеф владе изнео свој програм државне политике. Програм је тај био његово дело; он га је утврдио сам, без договора с министрима; они су имали само да га извршују под његовим надзором и по његовим упутствима. Шеф првог Михаиловог министарства, Филип Христић признавао је отворено да је сва политичка иницијатива код владаноца, и да су министри само извршиоци његове воље. Представљајући своје министарство Савету, Христић је говорио: „Попечитељи књаза Михаила какав би други барјак могли имати него барјак књаза Михаила? Каква би друга начела исповедати и у живот уводити имали, ако не мудра и узвишена начела објављена у племенитој прокламацији од 14 септембра?“ И упоређујући стари режим Карађорђевића са новим Михаиловим режимом, Филип Христић је настављао: „Попечитељи су до сада могли често бити не-известни у мерама и предузетцима својима. Они су лишени били јединства у делању, јер су остављени били само своме

собственом внушавању, без икакве опредељене цели, коју би им владалац њихов означио и рекао: „Тамо сви да тежите, са мношвом заједно!“ Другојачије је, господо, сада, на срећу нашу. И вама и нама, а и целој Србији рекао је кнез Михаил: „Ево пута који к добру води; ево правца, ког ћемо се држати да бољу срећу, да лепшу будућност Србији створимо...“ Другим речима: Кнежево је да каже шта има да се ради; на министрима после лежи дужност да то ураде. Раније, док су министри били остављени да сами раде како знају и умеју, снаки је вукао на своју страну; сада ће им владалац свима одредити један исти циљ, и јединство управе кога дотле није било, биће најзад постигнуто. Једнога летњег јутра, у дворској башти која је изилазила на улицу, Михаило је примао реферат свога председника министарства Илије Гарашанина. Гарашанин је важио као наш први државник, а и Михаило га је сам високо ценио. Ипак зато, за време реферисања, Михаило је седео, а Гарашанин, висок и већ прогрушан, стајао пред њиме гологлав. Један старији човек, који је пролазио улицом и видео овај приказ, скинуо је капу и рекао: „Хвала Богу, када Србија доби опет правленије!“ ... т. ј. Хвала Богу, када Србија доби једнога Кнеза који ће да заповеда министрима.

Такав Кнез који је посио на својим плећима целу државу, морао је имати један свечан изглед који ће уливати страхопоштовање. Михаило је први наш владалац који се назива Кнезом не само по вољи народној него и „по милости божјој“: пошто је државу оличио у својој личности, он својој личности даје мистично зрачну круну. Он почиње да ствара двор у правом смислу, кога није било ни под Милошем ни под Карађорђевићем. Под Милошем, кнежева кућа више је личила на папанин конак него на владалачки двор; под Карађорђевићем, кнежева кућа била је само нешто мало господскија него обичне саветничке и министарске куће. Михаилов двор, то је већ такав двор какав је постојао под Миланом и Александром Обреновићем, мала балканска копија страних краљевских палата. Са двором се јавља и дворски церемониал. Под Милошем, у конак се свраћало као у неку народну канцеларију; аудијенција се није тражила, и етикета није постојала. Под Михаилом, нико не може изаћи пред Кнеза, ако није добио аудијенцију; утврђује се један дворски ред о који се нико не сме да огрешни; једног дана враћају из двора самога Митро-

полита, јер је дошао на честитање, које није било наређено. Аустријски консул говори о шпанској етикети коју Михаило заводи, и која се ником не свиђа; наш је свет научио на патриархалан, незваничан саобраћај са владоцем. За свечане прилике Михаило је удесио себи нарочито одело: то је калпак и атила, сабља искићена драгим камењем, бриљанти у мамузама, — или то је ђенералска униформа: црвен мундир, беле панталоне, шешир на три рога, поклопљен огромном перјаницом.

Његови издасци у народ врло су парадни. Нема више оног Милошевог мешања са гомилом, нема оног његовог народског говора и сељачког поздрављања: „Крагујевчани, кошуљо моја!...“ Михаило, када се укаже народу, то је као икона, која не говори ништа, и пред којом треба повити главу у свечаном ћутању. Народ га дочекује по овом церемониалу. Сељаци и грађани поврстани су као војници у оној улици којом Кнез има да прође; наредба је да се не мичу с места и да стоје мирно докле се он не појави; тада сваки има да дигне десном руком фес с главе, и викне три пута: „Живео!“ Кнез, ћутећи, улази у цркву: његов се улазак оглашава звонима; за све време док је у цркви, напољу народ стоји мирно. По Кнежевом изласку из цркве, парада је свршена; свет може да се разилази, али без ларме. Разговор с народом Михаило избегава. Владика Гаврило каже за њега: „Готовог прела за одрешит разговор с народом нема;“ његов је говор „посан и збуњен.“ Ту, у његовом додиру с народом, види се да је најбоље године провео ван земље, у туђој аристократској средини. Његов став, то је хладан и укочен став једног племића који не уме с луком.

С овим уздизањем владоца у више сфере изнад обичних смртних, монархија добија један свечан изглед који раније није имала. Заводе се т. зв. народни празници, који су у ствари празници династијски и дворски: дан кнежевог рођења, Цвети, Св. Првозвани Андрија, као велики празници, — а као мали, кнежев имен дан, кнегињин рођен дан, кнежева слава ит.д. 1865 прославља се педесетогодишњица Таковског устанка: светковина од двојаког значаја, јер с једне стране диже народну самосвест према Турцима, а с друге јача осећања народне привржености према династији Обреновића. Том приликом установљава се и наш први орден: Таковски крст. Ве-

лики дворски балови уводе се у обичај: с њима настаје дворски луксуз и претварање двора у један велики салон. Све те параде и сав тај луксуз дају Михаиловом кнежевству један сјај према коме бледи господство Милошево и Карађорђевићево. Врх свега још Михаило је први наш владалац који је дарезљив. Он дели и капом и шаком, не само из своје цивилне листе, него и из своје приватне касе. Он чини позајмице и држави и београдској општини; једној даје 50.000 дуката, а другој 30.000. Када треба одредити пензије чиновницима који су под Милошем остали без службе, Михаило поклања из своје цивилне листе 4000 дуката; приликом свога путовања у Цариград 1867, половину трошкова репрезентације, око 200.000 гр. пор., узима на свој лични рачун. Поред тих поклона у повцу, чини такође поклоне у зградама и плацевима које уступа држави за јавне циљеве. Његова добротности и прилози на хумане ствари јесу без броја. ... Чак и поједини политичари добијају од њега повчане награде: Гарашанин 20.000 медедија; Ристић 1000 дуката. Око Михаила облећу са свију страна, и сваки гледа да откине шта за себе. Говори се: „Бог му је дао, а нема деце.“ Управитељ његових добара у Влашкој, др. Пацек љутио се на ово безочно просјачење. Али Михаилова дарезљивост у тако сиротињској земљи као што је била тадашња Србија, учинила је много да монархија добије онај углед који је Михаило желео да јој да.

Ван свечаних прилика, Михаило је један повучен човек, који воли ћутање и самоћу. Осим са својом најближом околином, он није ни с ким интиман. Не иде скоро никоме у посету; за прве четири године своје владе учинио је свега две посете. Остављајући аудијенције на страну, примао је у двор као своје госте само министре, председника Савета Мариновића, и два помоћника министарства, Милоја Лешјанина и Милана Петронијевића. Ручавао је понајчешће сам. Било је ађутаната који су годинама провели у дворској служби, а које он није ни једном ослободио. Увек озбиљан, замисљен, ћутљив, он се кретао само у уском кругу своје породице и својих министара: од осталог света био је као отсечен. Једна урођена затвореност и меланхоличност карактера, појачана са доста аристократске надмености, осудила је Михаила на овај живот осамљеног господства и загометне неприступачности. Чудновато је, каже један од његових великих поштовалаца,

како тако племенит владалац као Михаило има мало личних пријатеља. Одговор је на ово питање прост: он није имао пријатеља зато што није хтео да их има. У Србији, где су људи дружељубиви и говорљиви, Михаило је са својим немим достојанством био једна необична појава; нико у Србији, каже аустријски консул, не разуме Михаилов карактер.

Од забава Михаило је имао две: лов и јахање, али он се уздржавао од њих, да не би народ, видећи га често у лову и на коњу, помислио да он занемарује државне послове. Највећи део дана проводио је у соби за рад, седећи за столом сатима непомицно. Пред њиме су се гомилали акти које су му министри доносили: он је по наздан читао и писао; више писао него читао. Сви владоци који су хтели узети сву власт у своје руке, имали су исту судбину: постали су робови званичних аката, и проводили век у својој канцеларији као у ћелији.

Под Михаилом, министри, привидно, значе врло мало, јер их Кнез сматра само за своје директоре канцеларија. У ствари, они значе врло много, јер Кнез општи само са својим министрима, и ни с ким другим. Сви утисци споља долазе му кроз њихову средину, обојени њиховим схватањем и њиховим расположењем; гледајући на њихове очи и слушајући на њихове уши, њему је тешко да мисли друкчије него они. Од 1861 до 1867 није било министарске кризе; пуних шест година видела су се на министарским положајима једна иста лица: Гарашанин, Христић, Цукић, Лешјанин. Изгледало је да осим њих четворице нико други не може бити министар. Та сталност министара знатно је појачала њихов углед: никада „министар“ није био већма уважен него у Михаилово време.

У своме раду министри су узимали за образац Михаила. Као што он хоће да зна све шта бива у влади, сваки од њих хоће да зна све шта бива у његовој струци. После Карађорђевићеве бирократије, долази Михаилова централизација: свака стварница износи се пред министра; министри су претрипани послом и загњурени у акте исто онако као и сам Кнез. Како је у централи, тако је и у округу. Ту се сви послови стичу код окружног начелника, — не само послови полицијске него и послови економне управе, па чак и неки од судских послова. Он и његови капетани, окружени чопором пандура и жандарма, представљају једину и свенадлежну власт

у округу. Србија је, каже Венијамин Калај, највећма централисана земља у целој Европи.

Михаилови министри имају све бирократске врлине: вредни су и тачни у послу; пишу готово све сами; остављају иза себе више пројеката, президијала, упутстава, него икоји министри и пре и после њих. Неки од њих просто су маниаци канцеларијског рада, на пр. Коста Цукић, који држи два министарства, просвету и финансије, сâм преписује своје конценте, и сâм води коректуру хумручке тарифе.

Пред публику и широку јавност министри изилазе у три године један пут: то је онда када се састане Народна Скупштина. Тада они подносе доста опширне и доста прецизне извештаје, из којих се може видети шта су радили и урадили за последње три године. Дотле, публика зна о њиховом раду само онолико колико јој се саопштава кроз полузваничну штампу, — а то није много. Цела министарска радња обавијена је тајанственошћу.

Начело је у Михаиловој управи да се никоме ништа не говори. Ђутљивост Михаилова пренела се и на његову околину. Чак и помоћници министара, њихови најприснији сарадници, нису посвећени у владине намере. У једној прилици начелник полицајног одељења у министарству унутрашњих дела не зна да је у Влади решено да се држи Скупштина. Чиновници се жале да су због те необавештености у којој их Влада држи, паралисани у својој раду, не знају шта управо Влада хоће, и шта треба да раде. Министар Цукић одговара, да друкчије не може да буде: чиновници су проливени, одмах причају свакоме све што им министри повере. У ствари, Михаилов режим, као сви бирократски режими, сматра да у тајности лежи половина успеха. У томе режиму све је „поверљиво“ и „строго поверљиво“: то је доба када цветају „президијали“, — акти без нумере, под пет печата, који остају тајна између министра и његовога потчињенога.

Ти министри који не поверавају својим чиновницима ништа, и ограничавају се на просто издавање заповести, траже од својих чиновника безусловну послушност. Сваки, ма и најмањи, знак недисциплине одмах се кажњава са примерном строгишћу. 1864 министар просвете поставља на Великој Школи некаквога „надзиратеља младежи.“ Ђаци гуњају противу овога „надзиратеља“, у коме виде једног обичног шпиона. Профе-

сори су такође незадовољни, јер је „надзиратељ“ постављен без њихова питања. Они подносе министру једну представку, написану сасвим учтиво. Министар сматра ту представку као не знам какав буит; професори су позвани у његову канцеларију и испосовани као „неразборити, као нелојални, као незвалице.“ Писац представке бива премештен у поштанско одељење министарства унутрашњих дела, — и то није нико други него Ђура Даничић, прва научна снага на тадашњој Великој Школи, брат Милоша Поповића, уредника полузваничног *Видовдана*, поуздани присталица Михаиловог режима и Михаилов лични пријатељ. Ништа му од свега тога не помаже: он је учинио највећи чиновнички грех, учинио један акт који може бити и није акт недисциплине, али који његовом министру као такав изгледа... Што Влада тражи од чиновника, то је да сваку њену наредбу врше с аутоматском брзином и тачношћу; свако објашњавање и дискусија између чиновника и министра јесте строго забрањена, јер свако објашњавање и дискусија значи да чиновници не верују у памет својих министара. Да ли пак може бити добре управе тамо где млађи држе да су паметнији од старијих? Једном речи, Михаилов режим, то је потпуна тајанственост и непроницаљивост на врху управе; слепо поверење и безусловна покорност на њеном дну.

Михаилов режим није био никада врло успешан. Није био врло успешан поглавито с тога, што Михаило није био човек који се за тај режим тражио. Задатак који је сâм себи натоварио, премашао је његове снаге и његове способности. Он је хтео да буде деспот просветитељ као Фридрих велики. Он је говорио: „Ја нисам Књаз, него шулмајстер мојих министара.“ Када се замишљао као „шулмајстер“ према својим министрима, које је био изабрао међу најбољима, може се мислити како се тек замишљао према осталима... Он је, неоспорно, одскакао од тадашње српске средине: чак страни консули кажу, да је чинио утисак правога салонског човека и аристократа. По свом лепом образовању и понашању, по свом одмереном и достојанственом, правом владалачком држању, он је био најотменија појава у својој земљи. Био је прав, честит, племенит; имао високо осећање дужности, много начелности и постојанства, једно патриотско осећање које је прелазило у херојски занос, један карактер идеалиста и благородника, редак и међу обичним грађанима, а камо ли међу

владаоцима... По својим моралним својствима, Михаило је у пуној мери могао бити тај деспот просветитељ која је желео да буде. Али, поред моралних својстава, за ту су се улогу тражила и извесна интелектуална својства, која он није имао. У његовој интелигенцији није било ничега изузетнога; она је, као што Пироћанац тачно каже, била просечна. Његово тврдоглавство, његово претерано осећање личног достојанства, нешто апсолутно и круто што се осећало у његовим идејама, сведочило је о извесној оскудици политичког темперамента. У његовим плановима било је високог полета и широког захвата, али је било и доста магле и губљења у облацима. Он није имао осећање појединости, није имао вештину припремања, није умео да надзирава оне којима би поверио извршење својих планова. Он је проводио време више у планирању и у сањаријама, него у правом раду, — „све је хтео нешто из небеса као Јупитер“, вели за њега владика Гаврило. Он је по ваздуху нешто писао, али готово све што би написао, то би подерао; из његове собе за рад износиле су се свако јутро читаве корпе подеране хартије. То је био један идеалист који своје идеје никако не може да изрази и да оствари. Уз то је дошла и његова нерешивост, коју су опазили сви они који су га изближе проматрали, на првом месту његова жена, кнегиња Јулија, и његов дугогодишњи поузданик, др. Пацек, који га је може бити боље познавао него ико други. У главноме правцу који је себи одредио, он је имао много постојанства, али при тешкоћама извођења он је застајао, губио поуздање, није знао с које стране да узме ствар, и са тешком муком одлучивао се на једно или на друго. Та нерешивост није искључивала моменте велике плаховитости, када би се, напротив, решио и сувише брзо, и то обично наопако, упуњући се после, из јогулука и гордељивости, да у томе наопаком решењу истраје пошто пото. Та нерешивост од које је Михаило патио, значила је у ствари одсуство праве политичке енергије, брзе и неуморне.

Формално, сви су се послови стицали код Михаила; све му је подношено на увиђај, и он се давио у актима. Ипак, не види се да је он у ствари управљао. Он није био од оних великих администратора који за час виде у чему је питање, па га пресеку брзо и сигурно. Он је, понајчешће, примао предлоге својих министара, у којима је имао може бити и сувише

поверења; стало му је било да буде обавештен о свему, али није имао снаге и вештине да о свему сам одлучује. Он није улазио у техничке детаље, и на пр. ма колико да се интересовао за војне ствари, он не изгледа да је знао много о њима. Поред свега свога хвалисања он је био врло мало „шулмајстер“ својих министара. Он је сатима проводио у својој соби за рад, канајући над актима. На министре је без сумње благотворно утицало то што су знали да се Кнез интересира за њихове послове: они су, осећајући његово присуство, радили и ревносније и савесније него што би радили иначе, али ван тог благотворног утицаја друге користи није било од тога његовог канцеларијског бдења. Над државном управом он је више лебдео као добар дух патриотских намера и моралне исправности, него што је државну управу кретао и управљао као њен главни машинист.

Тиме се објашњава, зашто у државној управи, и ако су сви послови били прикупљени код Кнеза, није било довољно јединства. Михаило је хтео бити свој властити први министар; сви су министри општили непосредно с њиме, и њему непосредно реферисали; али баш због тога сваки је министар мислио да га се ван Кнеза нико други не тиче, а како је Кнез више или мање одобравао све што му министри предложе, то је сваки министар вукао на своју страну, без обзира на остале. Ову оскудицу јединства у Михаиловој управи није истицала само опозиција. Њу признају, бар у поверљивом разговору, и пријатељи Михаиловог режима, један Мариновић, један Црнобарац, један Крстић. Сви се они вајкају како Влада нема једнога правца и једне душе. Сам министар унутрашњих дела Никола Христић каже, да међу министрима нема јединства: једни мисле ово, а други мисле оно. И ако се то споља не види, министри нису у политичком погледу са свим сагласни. С једне стране, Гарашанин и Христић јесу потпуни и непопустљиви конзервативци. С друге стране, Цукић и Лешјанин налазе да би требало ублажавати Михаилов режим и чинити уступке либерализму; један умерен либерализам они би могли примити. О текућим пословима било је међу министрима мало договора: један министар не зна шта ради други, и они долазе један с другим у сукоб. На Скупштини од 1864, министар правде чита један извештај који раније није показао министру унутрашњих дела; напада у том извештају радњу

полицијских власти, и тиме доводи у незгодан положај министра унутрашњих дела, који у своме извештају није истакао никакве недостатке полицијских власти. 1865, министар војни, без предходног споразума са министром финансија, предлаже извештан број официра за унапређење; тек пошто је указ потписан, види се да нема буџета. 1866, опет министар војни, без знања министра иностраних дела, обећава поверљивом агенту Италијанске владе, генералу Тиру, да ће Србија ући у рат противу Аустрије са 50.000 људи. Министар иностраних дела налази на против да не треба улазити у рат, и то је читав посао објаснити Тиру шта управо мисли Српска влада.

Михаило, који је довео министре под своју непосредну управу, није у стању ни да свакога од њих посебно довољно надзирава, ни да све њих скупа држи у чврстој међусобној вези. Без сумње, Михаилов режим има једну своју „мисао“, на којој стално и с извесним планом ради, али у текућим административним и политичким пословима он не показује довољно јединства, и ако је јединство управе узео за своје врховно начело. То је најсигурнији доказ да Михаило није онај велики администратор који би желео и требао да буде.

Тај режим који нема довољно унутрашњег јединства и чврстине, нема скоро никаквог спољашњег ослоња. Режим се држи искључиво о ауторитету кнеза Михаила. За њега нису ни Карађорђевици, који би хтели да оборе Михаила, а ни Обреновићевци, који главне Михаилове министре, Гарашанина и Христића, сматрају за своје старе душмане из уставобранитељског доба. Либерали су сви у опозицији према режиму. Нигде се не види једна политичка група која би била готова да се заложу за Михаилов режим. Михаилови министри никоме не говоре своје намере: зато се нико и не одушевљава за њихове намере, и не показује воље да их брани. Никола Крстић, начелник полицијског одељења у министарству унутрашњих дела, дакле, режимски човек, — каже изреком: Слабост Владина према опозицији састоји се у томе, што опозиција има својих присталица, а Влада нема. Опозиција је једна странка, једва војска; она настула у густим редовима; према њој стоји четири-пет министара потпуно осамљених. У недостатку политичких једномишљеника, да ли министри могу рачунати бар на чиновнике као на своје верне присталице? Ни то не. Министри су сувише званични према својим мла-

ђима; поступају с њима строго; не допуштају им ни самосталност мишљења ни слободу иницијативе. Они траже од чиновника да раде као машине; чиновници су се и претворили у машине; немају никакве осећаје људске оданости према министрима; нека једна политичка олуја однесе Гарашанина и Христића, чиновници ће слушати нове министре исто онако као и старе. Влада је Михаила слаба с тога што се потпуно бирократисала и погосподила; пресекала све везе с јавним мњењем и политичким групама; прекинула сваку интимност са чиновништвом; затворила се у своје канцеларије и осамила у своме достојанству, покушавајући да влада искључиво „ауторитетом власти“, који је тога ради затегла до крајњих граница.

Постепено, Михаилов режим, који није ни споља ни изнутра врло јак, постаје непопуларан. Испрва, он није био непопуларан. 1860 Михаило је дочекан као спасилац. Његова прокламација обећавала је тачно оно што је свету требало. Она је обећавала законитост, а свет је био сит Милошевог деспотизма; обећавала мир међу странкама, а свет је био сит партијских гоњења Св. Андрејске Скупштине; обећавала јединство управе, а свет је био сит борбе Кнеза и Савета око превласти... После једне бурне периоде од четири године (1856—1860), у којој се доживела једна завера, један државни удар, једна Портини интервенција, једна скупштинска буна, једна династијска промена, и безброј мањих потреса и трзавица, — после свега тога, свет је био жељан мира, и, како мир претпоставља јаку власт, свет је њу тражио. Одговарајући општој потреби, Михаилов је режим био испрва популаран. Ако је доцније тај режим изгубио популарност, то је било с тога што се с њиме било отерало у крајност. Када се прегледају дукатовачки чланци, који су наговештавали Михаилов режим, и када се прегледају чланци који су тумачили и хвалили Михаилову прокламацију од 1860, видеће се да се у свима тим чланцима Михаилов режим замишљао нешто друкчије него што се после у пракси показао. У тим се чланцима препоручује усредсређивање власти код владатоца, али се у исто време тражи министарска одговорност и слобода штампе. Те се две установе сматрају као неопходно потребне предохране противу оних многобројних злоупотреба власти и погрешака управе које су неизбежне под сваким личним

режимом, чак и под оним који је надахнут најбољим намерама. Свет хоће да Кнез влада сам онако како га његов патриотизам учи, али свет неће да под Кнежевим заклоном поједини министри и чиновници терају свој бес и недове: зато је потребна слободна штампа, која ће износити на видело сва чиновничка недела, као што је потребна и одговорност министара пред Саветом и пред Скупштином за њихове незаконитости. Михаилов режим, напротив, јесте чист лични режим, неублажен министарском одговорношћу и слободном штампом. Министри не одговарају ни пред Саветом ни пред Скупштином већ само пред Кнезом: следствено, ако Кнез није вешт да уочи њихове злоупотребе, или, ако се навикао толико на ministre да им све гледа кроз прсте, или, ако због тврдоглавства подржава баш оне ministre на које се највише виче, — све те ствари дешавају се под Михаилом, — одговорност министара ишчезава потпуно. Што се тиче слободне штампе, ње нема ни у најскромнијем виду. За све време Михаилове владе, пуних осам година, чује се само једно, владино мишљење; сваки добар грађанин дужан је примати и понављати те формуле које је Влада преко своје штампе ставила у промет. Ко то не чини, ко у политичким стварима има своје самостално мишљење, тај се обележава као противник постојећег стања, односно, противник Кнежев, јер постојеће стање држи Кнез.

Непопуларност Михаиловог режима долази поглавито отуда, што Михаило држи годинама једне исте ministre, који су, као сви министри који дуго трају, досадили свету, и што не допушта у новинама никакву критику Владе. Незадовољство противу његовог режима купи се непрестано, а не може никако да одије. То незадовољство које остаје унутра, отровало је духове: они добијају горка осећања према Михаиловом режиму, и од прилике од 1864 почиње се осећати да за тај режим, после година популарности, долазе године непопуларности.

Оставимо на страну либералну опозицију, која од 1864, посредством своје емигрантске штампе, води отворену борбу противу Михаиловог режима, али ни иначе нико, осим министара и њихове најближе околине, није задовољан тим режимом. У Савету постоји једна притајана опозиција. Филип Христић и Димитрије Црнобарац налазе да је опасно владати

без министарске одговорности и слободне штампе. То би било лепо када би Михаило могао стићи да све ради сам, али у ствари он не влада, него владају министри. Његова фирма служи им само као заклон од одговорности пред Саветом и од критике штампе. Михаилов режим законитости претворило се у режим министарске тираније.

Како мисле незадовољни елементи у Савету, тако више или мање мисли сва интелигенција. Интелигенција, амбициозна и уображена, буни се противу једног стања у коме вреди само мишљење неколицине министара: ваљада нису сву политичку мудрост посркали Гарашанин, Мариновић, Никола Христић? Ваљада и други људи могу да мисле и говоре о политичким стварима?... 1865, налазе се као ђаци у Паризу Ђорђе Симић, Милаш Богичевић, Драгомир Рајовић, Милутин Гарашанин, синови саветника и министара, сви из великих чиновничких породица које држе Михаилов режим. Ти млади људи сви су одушевљени за кнеза Михаила и његову велику националну политику, али његов режим, његов начин управе, они нити разумеју нити одобравају. Њима не иде у главу да нико не сме ништа писати и говорити, да Влада удара одмах по кауку свакога ко би хтео нешто да каже. Ти млади људи траже слободну штампу; неки иду и даље, па траже закоподавну власт за Народну Скупштину. Међутим, ниједан од њих није либерал, и ниједан не одобрава писање Владимира Јовановића. 1868, министар Цукић бави се службеним послом у Бечу; ниједан од државних питомаца, којих је Беч пун, не долази да види министра: ту је омладина листом прешла у опозицију.

Незадовољство није ограничено на интелигенцију: оно се осећа и у народу. Узроци народног незадовољства друге су природе него узроци незадовољства интелигенције. Пре свега, за Михаилове владе народ страда од наизменичних суша и поплава, од рђавих и неродних година; то је већ довољно па да народ буде незадовољан и виче на Владу. За тим, одмах по Михаиловом доласку на владу, почиње се говорити о повећању пореза. За време своје прве владе, Михаило је повећао порез за један талир, и због тога једнога талира Вучић је дигао народ на њега. Сада, за своје друге владе, он доноси нов закон о порезу на имућност. Комисије, изаслане услед тога закона да изврше процену имања, изазивају

вреће у целој земљи, — и у смедеревској Јасеници избија један Карађорђевићки покрет, у коме Влада види почетак завере (Мајсторовићева завера). Поред повога закона о порезу, закон о народној војсци ствара такође незадовољство у народу. Противу установе народне војске сељак нема ништа; она годи његовим патриотским и ратничким осећајима, али, и ако је сељак, у свако доба, готов поћи на Турчина, њему су претходна војна вежбања и маневри прилично досадни. Те га ствари ремете у његовим редовним пољским пословима, и он их сматра као једну врсту кулука... Најзад, међу народним жалбама чује се и то, да народ није довољно заштићен од рђавих власти. Михаилов је режим, истина, строг; чиновник, ухваћен у кривци, кажњава се нештедице; ипак зато, народне жалбе на чиновнике тешко добијају задовољења. 1865 један је сељак казивао помоћнику министра правде, „да је по народу изашао глас, да министри пишу начелницима и председатељима президијално, и да се сад више верује начелнику или председатељу него целом окружију...“ Али није само то, да министри више верују својим подручним органима него народу. Код министара постоји још уверење да се брзи и лаким задовољавањем народних жалби руши углед власти, и да ће народ рђаво слушати чиновнике, ако буде могао да их за слаку ситницу тужака. Врло често, министри сумњају у основаност и искреност народних жалби; претпостављају да је народ подговорен од којекаквих бургијаша, којима није до правде и законитости него до политичких скандала и сејања незадовољства. 1862 Јован Бошковић долази у Београд с уредним пуномоћијем и пасошем, да се у име лозничке општине жали противу окружног начелника. У место да прими његову жалбу, министар унутрашњих дела тера га преко полиције натраг из Београда, и наређује да се над њиме отвори кривично ислеђење. Министар је уверен да је Бошковић један опасан агитатор, који подбуњује општину противу начелства; министар се може бити није ваљао, али код света остаје утисак да се у Београду народне жалбе одбацују и непрочитане. Најуспешнији начин за народ да изрази своје жалбе, била би Народна Скупштина; али Скупштина се састаје у три године један пут, траје врло кратко, и свака општрија критика чиновника сматра се као један акт опозиције, рђаво виђен не само од Владе него и од Кнеза. Уза све то долази

притисак власти који народ осећа у општини; власт насилно ствара велике општине; држи кметове које народ неће; ни код своје куће, у општинским пословима, сељак не може да дахне од полиције. Сви ти узроци скупа чине Михаилов режим непопуларним у народу. Као код интелигенције, тако и код народа, Михаило ужива глас Кнеза патриота, и о њему се говори с највећим поштовањем; али начин његове управе народ не одобрава исто тако као ни интелигенција.

Од Михаилових министара има двојица који Михаилов режим безусловно подржавају; који у опште не разумеју да се може друкчије владати, и који су с тога за тај режим одговорни у првом реду. Један је од тих министара Илија Гарашанин, председник министарског савета, а други Никола Христић, министар унутрашњих дела. На Гарашанина се мање више него на Христића, јер докле Христић управља полицијом, чији притисак осећа и сељак и интелигенција, докле Гарашанин води спољашњу политику на један патриотски начин, који цео свет одобрава. Христић важи као човек од пуног поверења Кнежевог; за Гарашанина се мисли да му Кнез, због његове уставобранитељске и Карађорђевићке прошлости, не верује много, и да га не пушта да се меша у унутрашњу политику. Из тих разлога, чак опозиција оставља Гарашанина на страну, па своје ударе усредсређује на Христићу. У ствари Гарашанин је исто тако убеђени поборник Михаиловог режима као и Христић. По његовом мишљењу, главно је имати „стално и патриотично правителство“: политичке слободе нису „тако потребне“. Они који говоре о слободи као о основном начелу државног уређења, изгледају му прости занешењаци, који не знају како у пракси стоје ствари. Политичку снагу народа Гарашанин није никада разумео ни ценио: при крају свога живота, седећи у своме полу-изгнанству у Гроцкој, он бележи као своје стечено искуство, „да никада није пробитачно макакво државно дело ентузијазмом светине подупирати, јер се то дело на један пут може без подпоре и компромитирати наћи.“ Народ је за њега „бесвесна гомила“, која се у политици само дере, вичући „живео“ и „доле“, не знајући ни коме ни зашто. Тешко свакоме ко се по тим њеним узвицима буде хтео управљати! Велики се државни послови свршавају ван ње и без ње, у канцеларијској тишини, умствовањем искусних великодостојника. Велики бирократ и кабинетски по-

литичар, Гарашанин је имао редак дар заповедања и наређивања, врло зрео и трезвен суд о државним пословима, једну комбинаторску вештину која му је, спојена са његовом моћи прикривања, врло добро служила у уставобранитељско време, када се политика водила без народа, као једна врло замршена игра између Кнеза и Савета, Порте и гарантних Сила. У то време мислило се да тај дугачки и мршави човек из Гараша, са својим проициљивим духом и сувом саркастичком природом, све у напред распоређује и удешава, служећи се сваким и изигравајући свакога. Тек покрет од 1858 открио је границе његове политичке мајсторије и вештине; тада се видело да Гарашанин не уме са томилом; утицај над Св. Андрејском Скупштином прелази са њега на либерале, и они дају догађајима један правац који он није хтео. Докле либерали и Милош воде демагошку политику, за Гарашанина нема места, али чим Михаило прекида са демагогијом и заводи строгу бирократску управу, Гарашаниново време наново долази. Он је опет уз Кнеза, кога утврђује у веровању да треба владати за народ али без народа, и да је она влада добра која има много патриотизма, а ни мало либерализма.

Никола Христић, кога је опозиција чинила много више одговорним за Михаилов режим, јавио се у нашој политичкој историји 1844; као деловођа прекога суда у Катанској буни. Под Карађорђевићем, служио је у суду и у полицији, опажен брзо са свога поштења (није узимао мито), тачности и ревности у послу; то је примеран чиновник који, на сам дан свога венчања, налази један слободан тренутак да сврати у канцеларију. После Кримског рата, о њему се говори као о једноме од оних млађих људи који могу бити министри. 1858 он је управитељ вароши Београда, и чека од Владе наредбу да жандармима растера побуњену Скупштину. Он ту наредбу не добија, и онда остаје пасивни гледалац једне револуције за чије угушење није добио од надлежне власти „наставленије“. Св. Андрејска Скупштина побеђује, и један је од њених првих аката да намести у управу вароши свога поузданог човека. Христић остаје без опредељења, али не за дуго. Милош га наново поставља за управитеља вароши; публика га дочекује са задовољством као строгог и енергичног старешину, који ће повратити ред поремећен револуционарним догађајима који су пратили промену династије. Он, доиста, повраћа ред, али

замера се јако либералним вођима, које његова полиција прати у корак и представља Кнезу као опасне превратне елементе. Од тада, либерали, који му дотле нису придавали парочиту важност, сматрају га за једнога од својих главних противника. Михаило га поставља за министра унутрашњих дела већ у својем првом кабинету. Он остаје на томе месту целе Михаилове владе; сви се остали министри мењају; он је један непроменљив. Његов избор за министра унутрашњих дела био је чисто Михаилово дело. При састављању свога првог кабинета, Михаило је имао пред собом две листе: једну коју су предлагали либерали; другу коју су предлагали конзервативци: ни на једној ни на другој није био Христић кандидован за министра унутрашњих дела. Михаило је хтео да има на томе месту једнога човека који неће припадати ниједној странци, него ће бити чисто његов. Таквога је човека нашао у Николи Христићу. Он га овако карактерише у једном писму из 1862: „поштен, строг, врло радан, непристрастан и мени више свега одан“... „Сушти граничар“, вели за њега Јован Суботић, „прост, али сав дужност.“ Христић је потпуно испуњавао Михаилов идеал министра: министар чиновник, а не министар политичар; тачан као какав апарат у извршавању кнежевих наредба, и лично веран Кнезу као његов телохранитељ. Са таквим министрима као што је Христић, говорио је Михаило усхићено, могао бих из Америке управљати Србијом.

Као шеф канцеларије, он је био врло вредан и опет претрпан. Он ради све послове, и мале и велике: од ситница не може да дигне главе. Понајвише ради сам; није од оних старешина који умеју да нађу и употребе људе; према својим млађима несаопшћив, неповерљив, по мало и бурљив; уопште, у службеном саобраћају необично хладан и затворен. Он је врло строг, строг као да би био војни старешина, а не грађански. Али та строгост не осећа се с истом јачином на свима ступњима чиновничке јерархије: према малим чиновницима Христић је неумољив; према великим показује се неки пут чудновато попустљив. Што је чиновник виши, све га је теже казнити, а да се у његовој личности не омаловажи власт коју он представља, — и Христић лази да његова строгост не иде на штету угледа власти. Без вишег образовања, без ширег хоризонта, без већих организаторских способности, Христић је јак поглавито у тачном одржавању утарженога поретка, у

будном мотрењу на сваку маленкост, у детаљној примени и разради. То је прави конзервативни министар који не ствара и не преуређује, него брани и учвршћује.

У министарству унутрашњих дела, он је пре и више свега један полицајац: своју енергију која је доста велика, показује на пољу криминалне и политичке полиције. Он затиче у земљи тешко стање. После 1858, убиства, насиља, крађе и утаје, хајдуковања и паљевине јако се шире; има читавих округа и срезова где су се ови злочини залегли као зараза. У целом срезу полицијску службу држи средњи старешина са својим писаром и са три пандура. На кметове, застрашене претњом освете, није много рачувати. Куће су по селима тако раштркане да је полицијски надзор немогућ. Казне нису више довољно строге; некадашње строге казне као бој, исељавање у други округ итд. биле су укинуте у једном настану превременог либерализма и хуманизма. Од казни остаје само затвор, који много мање застрашава него бој, и ако је у ствари за инкосног сељака много тежа казна, јер докле он лежи у затвору, његов домазлук пропада... Противу криминалитета, који под овим околностима не престаје да расте, и противу хајдучије, која се све више шири, Никола Христић показује се врло строг и енергичан. Даје окружним начелницима по 40 жандарма искључиво за гоњење хајдука; заводи тортуру за јатаке, који се батинама приморавају на признавање и одавање; заводи расељавање њихових породица и измештање кућа сумњивих људи. Што је главно, замењује казну затвора казном боја (чак и над људима преко педесет година), и установљава преке судове за хајдуковања, разбојништва, јавна насиља, преступне крађе, хотичне паљевине. Закон о преким судовима, донет 1863, обухвата шест округа, и у неким од њих остаје у важности дуже од три године. Христић сузбија хајдучију, али не и остале злочине. У извештају поднетом Скупштини од 1867, он се жали да се још увек догађају многа убиства, и да су се последњих година крађе и пожари чак и умножили. Још на Великој Скупштини од 1869 чуће се народне жалбе на разбојништва, опасне крађе и паљевине; отуда у уставу од 1869 један члан који установљава за те злочине поротно суђење... Никола Христић остао је запамћен као човек преких судова. Неоспорно је да је он, под Михаилом, чинио велику употребу од преких судова,

али ти судови нису имали да суде политичким кривцима него хајдучима. За Михаилове владе, политичким кривцима судили су редовни судови; на пр. Мајсторовић и други, оптужени за спремање преврата, били су суђени од првостепеног смеревског суда. У борби противу криминалитета и хајдучије, строгост Христићева била је сасвим оправдана; она није имала пуног успеха, али што год се успеха постигло, постигло се искључиво њоме.

На пољу криминалне полиције, Христић је имао да сузбија хајдучију. На пољу политичке полиције, он је сматрао да има да сузбија либералну опозицију. Унутра, у земљи, угушио је све опозиционе листове. Што се тиче оних који су излазили на страни, њима је забранио улазак. После тога настаје будна пажња на све што се пише и говори: хвата се свака реч, свака алузија која би се могла тумачити на штету постојећег стања. Стојан Бошковић, као директор гимназије зајечарске, држао је један Свето-Савски говор, који су неки његови одушевљени слушаоци узели у рукопису растурати. Тим поводом начелник округа књажевачког упућује 27 јануара 1862 овај извештај министру унутрашњих дела: „Дознавши ја за ово слово Бошковићево, да је овамо донешено и које коме читано, посумњам да не буде у њему што год замотано и алигоријски написано, које би се могло односити противу садањег правитељства Његове Књажевске Свјетлости, те пронађем и одузнем исто слово, и кад сам га прочитао, утврдио сам да је исто доста у духу републиканском написано, а то ми је онајвише пало у очи, што је таково онајвише управљено противу великаша, и што у њему нигди ни речице о труду и врлинама правитељства не стоји; него је у томе прећутао.“ Дакле, и ћутање је могло бити „подозрително“. Позната је она анегдота како је Урош Кнежевић узимао на одговор због фирме своје кафане. Фирмописац Чех ставио је на дну фирме ситним словима своје име „Свобода“. Власт је то протумачила као бунтовнички натпис, и одмах позвала Кнежевића на слушање... Опозиција је нападала Христића поглавито стога што је завео шпионажу; на пр. слуге и слушкиње обележених људи морали су свакодневно ићи у полицију на рапорт. Ово потврђује и аустријски консул Калај, који каже да је по целој земљи био раширен један вештачки шпионски систем, који

је одмах најситнију политичку изјаву доносио до ушију Кнезу и његовим министрима.

Сам Христић признавао је да он „радо сазнаје у потаји ствари,* али да шпионе не употребљава у томе смислу, „да би се хтео њима послужити као средством да опадне људе.“ Он се, дакле, служио шпионима за своје лично обавештавање, а никако за оптуживање појединих опозиционара. На основу доставе он никога није гонио судским путем. У опште, на њега никада није изношено да је стварао својим противницима кривице, нити му је стављано на душу какво политичко убиство, као што је стављано толиким доцнијим министрима унутрашњих дела, који, иначе, нису били ни у пола озлоглашени као он. Шпионажу Христић је вршио из уверења, да је полиција дужна знати шта ко ради и говори. Он није мотрио само на опозиционаре, него и на друге људе. 1867, када је Христић понуђен од Кнеза да уђе у владу, Христић је чак и тога свога будућег колегу дао „пратити“, и био тачно извештен с киме се он виђа и састаје. Опозиција је извикала Христића као једну злочесту тиранску природу; у ствари, то је био један педантан полицајац, доста налик на једног „граничара“, као што је Суботић рекао.

Основно начело Христићево било је, да се власт мора слушати. По једној његовој изреци, „они су само прави приврженици Књазу, који свога кмета слушају.“ Он није марио за слободу. Гарашанин је рекао за њега: „Никола воли све људе од власти, а не допадају му се људи слободе, јер му ови последњи кваре полицајни поредак“. Народну Скупштину сматрао је за велику кубуру: пред изборе, наређивао је начелницима да бирају људе који су у вољи Влади, — и када би се Скупштина састала, имао је само једну жељу, а то је, да је што пре пошаље кући. Што се тиче новина, највише је волео да их нема; један његов чиновник био му је поднео пројект закона о штампи: пре него је тај пројект и погледао, Христић је запитао: „Је ли доста строг*? Он није веровао у доброту народа. „Ја сам тако позивао свет, да оног, који има власт, поштује, док му је власт у рукама, а другог не ферма ништа. Просипајте нашим људима благо, па пропустите то само један једини пут учинити, камењем ће вас... Мене су извикали, да оћу апсолутизам, — и јесте, оћу, али нећу тиранство, во мудру строгост“... Христић је могао пре-

терати у свом правцу, али његов правац био је за њега ствар уверења. Он је имао оно мишљење о рђавству људи које имају дугогодишњи полицајци; Свето-Андрејска Скупштина, која је оставила на њ дубок утисак, само га је утврдила у том мишљењу. Она му је изгледала непобитан доказ о онштој злоћудности: како мало треба свету па да се узбуни и помами! — а када се једном помами, онда гоњењима и неправдама нема краја... Једна мудра строгост неопходно је потребна да људе укrotи, и тиме омогући државни поредак.

Шесетих година, код либералне опозиције, Никола Христић био је најомрзнутији човек. По њеном казивању, то је био зао дух Михаиловог режима; он није управљао земљом као државник него као жандармски каплар; између Србије под његовом владом и једног казног завода није било скоро никакве разлике. Тај човек тако страшног гласа није на изглед био ништа страшни. Омалец, дежмекаст, с рукама прекрштеним преда се, са погледом испод ока, и са једним хладним и глатким порцуланским лицем, он је изгледао миран и спокојан као какав мандарин.

Непопуларан код опозиције, Христић је стајао код Кнеза чвршће него иједан други министар. Изгледало је да га Кнез све већма мари што опозиција јаче на њега виче. Онда када је њена вика достигла врхунац, 1867, он му, у знак свога благоволења, даје као активном министру ранг државног саветника, што је онда било нешто сасвим необично. У велико се говорило, да ће Михаило пре пасти но што ће се одвојити од Христића.

Чиме се објашњује оволико Михаилово поверење према Христићу? Михаило је био горда, пркосна природа; није хтео попустати никоме, а најмање опозицији; „политика отпора“ била је за њега једно начело владе као и за францускога министра Гизоа, који му је у многоме служио за образац. Непопуларност Христићева била је за Михаила само један разлог више да Христића држи на влади. Осим тога, од свих министара, Христић је био према њему најлојалнији. Остали министри, не изузимајући ни Гарашанина, волели су у потаји да оговарају Кнеза, и да одговорност преваљују са себе на њега. Христић то није чинио никада; он је примао сву одговорност на себе, и мирно подносио ударе и за себе и за Кнеза. Лојалан, Михаило је ценио лојалност и код других;

он није хтео да се одваја од једнога министра који је постао непопуларан поглавито стога што је њега заклањао. Што је може бити најглавније, и Кнез и његова породица били су уверени да му само Христић „држи живот“, т. ј. да га само Христић са својом полицијом држи на престолу. Михаило није ни хтео ни умео да се држи на престолу, као његов отац, демагогијом; стога је покушао да се држи полицијом, а када је једном изабрао тај начин, он није могао наћи подеснијега министра од Николе Христића. Као врло млад човек, 1842, он је свргнут с престола и отеран из земље: то је оставило на њега трајан утисак, и, поред све своје велике личне куражи, он никада више на српском престолу није могао имати осећање сигурности. Србија је била и остала за њега земља буна и преврата, у којој га само једна гвоздена рука може обезбедити од нове 1842.

Узевши у целини Михаилов режим, човек осећа у њему нешто претерано и сувише затегнуто. У својој прокламацији од 1860 Михаило је говорио о јакој владалачкој власти као о најбољем јемству законитости. Та мисао да без јаке власти нема ни законитости, била је у многоме тачна. Али појам јаке власти Михаило је схватио сувише апсолутно. По њему, јака власт искључивала је сваку, и најмању политичку слободу; власт је била јака само онда када је народ био доведен у стање безграничне послушности, и начињен машином за вршење владиних наредаба. Услед тога Михаилов режим, објављен као режим законитости, претварао се све више у режим полицијске стеге; министри и њихови чиновници уздизали су се над народом као једна господарска класа; Србија постајала налик на једну бирократску деспотију немачку из XVIII века, или на једну царистичку Русију у маломе.

ГЛАВА V.

ПЛОДОВИ РЕЖИМА.

Заснивање личног режима Михаило је правдао тиме што наш народ није ни довољно просвећен ни довољно имућан да би му се могле дати политичке слободе. Политичке слободе, дане пре времена, само би изазвале партијске свађе у којима би нестала свака свест о општим државним интересима. Потребан је стога један период просвећеног апсолутизма, када ће један родољубиви владалац, смишљеним радом, уредити државу онако како је један сиромашан и непросвећен народ, остављен сам себи, не би могао никада уредити. Ту диктатуру коју је тражио за добро свога народа, Михаило је добио. Скоро осам година он је био неограничени господар земље. Како је употребу учинио он од ове своје велике власти? Какве је плодове његов лични режим донео?

I. НАРОДНА ВОЈСКА.

Као главни задатак своје владе Михаило је сматрао рат с Турцима. Према томе он је нарочиту пажњу обратио на војску. Војска је била код нас једна установа коју је требало из почетка стварати. Под Карађорђевићем, министарство војно није постојало као самостално министарство; оно је чинило једно одељење министарства унутрашњих дела. Имали смо једну официрску школу у Београду, једну тополивницу у Крагујевцу, и под називом „гарнизонског војводства“ један зачетак стајаће војске. Та се стајаћа војска састојала из два батаљона пешака, једне батерије топова и једног ескадрона коњаника. Свега укупно, она је бројала 2529 људи. Рекрути су узимани само из задружних кућа; рок службе трајао је четири године; у ствари, рекрути су остајали у касарни само шест месеца годишње; других шест месеца пуштани су кући на одмор.

Под Милошем приступа се преуређењу војске. Војни се послови издвајају из министарства унутрашњих дела и повећавају нарочитој војној управи, која ће се доцније, приликом преустројства централне управе од 1862, претворити у министарство војно. „Гарнизонско војводство“ повећава се на 3529 људи. Стварају се четири батаљона пешадије (један пук), два ескадрона коњице (један дивизион), две батерије артиљерије, једна пионирска рота.

Ово Милошево преуређење не значи много. Али Михаило, по своје доласку на владу, чини један одсудан удар. Поред стајаће војске он заводи, 17 августа 1861, народну војску.

Народну војску састављају сви Срби од двадесете до педесете. Она се дели на две класе: једна одмах „готова за кретање“, која се образује „из броја људи равнио четвртој части пореских глава“; друга, која се држи у резерви. У прву се класу уписују они који су навршили двадесет година, а исписују они који су прешли тридесет пет. Народна војска има све родове оружја као и редовна: пешаке, коњанике, топџије, пионири. Пешадија се дели на роте (састављене од обвезника исте општине); на батаљоне (састављене од обвезника истог среза); на пукове (састављене од обвезника истог округа). Коњица се дели на среске роте и на окружне ескадроне; пионири на окружна одељења. У топџије се узимају само обвезници из вароши Београда и Крагујевца, и из срезова врачарског и крагујевачког. Целокупна народна војска има 17 пукова пешадије, 17 ескадрона коњице, 17 одељења пионира и 6 батерија. Установљава се пет великих команди: у главном месту сваке команде постоји један штаб, који треба да има једног „штабс-официра“ као шефа, и онолико капетана колико окружија улази у састав које команде. Задатак је тога штаба да руководи рекрутovanje, снабдевање, наоружавање и вежбање народне војске. У народној војсци, подофицире и официре до чина капетана предлаже срески, а поставља окружни начелник; баталионе командире и командире ескадрона предлаже окружни начелник, а поставља министар војни; полководце поставља сам Кнез по предлогу министра војног и министра унутрашњих дела.

Главна је ствар код народне војске обука. Наставници се узимају из реда ислужених војника: у први се мах држало да ће требати око 500 таквих наставника, рачунајући по једног

на сваких 100 рекрута. Ти наставници добивају претходна упуства од једног капетана, који се ради тога посла налази са још два наредника у сваком окружном месту. Обука пешака по ротама врши се у свакој општини недељом и празником. Када се дође до баталионске обуке, онда се обука врши сваке друге недеље по срезovima: ради тога обвезници истог среза скупљају се у најсредсреднијем месту на дан два. Обука коњаничка врши се само по срезovima; обука топџија само у Београду и Крагујевцу, једина два места где се налази потребан материјал и потребно особље. Пионири се обучавају заједно са пешацима; у колико потребују нарочиту обуку, они се позивају у одређено време у главно окружно место, где их обучава један нарочито одређени инжењер. Један пут годишње, у јесен, по свршетку пољских радова, предвиђени су окружни маневри са целим пуком. Поред тога предвиђени су, у главним местима великих команди, и маневри са више пукова.

То је у главним цртама прво Михаилово устројство народне војске. Једна сасвим нова установа у нас, народна је војска одмах поздрављена као оно решење војног питања које најбоље одговара потребама нашег земљорадничког народа. У место да се сељак одваја од пољских радова и затвара у варошке касарне, њему се војна настава доносила тако рећи на ноге, у његову општину, његов срез, његов округ. Цео је народ био војник, а опет зато нико није служио у касарни. Ово уређење сматрало се као врло економично за државу; она је давала само обуку; све остало, одело, храну, чак и оружје, имао је сељак сам да набави.

У првом одушевљењу за народну војску, ми смо мислили да смо добили војску, чим су рекрутни спискови начињени и народ пописан. У ствари, то је био сиров материјал који је ваљало тек обучити за војника. С обуком је ишло доста тешко. У прво време, при вежбањима осећала се велика оскудица у пушкама и коњима; по аустријским извештајима од 1862, ни половина народне војске није била снабдевена употребљивим пушкама. Вежбања се нису вршила по правилима стајаће војске, него по неким прастарим егзерцирним правилима. Практична вредност појединих еволуција није се објашњавала; о некој ратној настави није било ни помена. При вежбањима старешине гледале су само да истерају потребан

број часова. Школованих официра било је тако мало, да се нису могла попунити ни сва места у вишим командама и штабовима. У великим командама народне војске, на челу штаба требао је да буде један мајор, али, у оскудици мајора, узимани су и капетани. За старешине народне војске постављани су људи из саме народне војске који би били нешто бољи од осталих.

1863 врши се наоружање народне војске: народна војска, која је дотле сама себе наоружавала, добија сада од државе пушке и муницију.

1864 мења се њено устројство, али, како изгледа, не на боље него на горе. Ако да тога времена народна војска није имала своје официре, имала је бар своје штабове код пет великих команди. 1864 штабови се укидају. У пракси се нашло да између војних власти и полицијских постоје вечита трења; да је наш сељак научио да се за све обраћа на полицију, и да стога и управу над народном војском треба предати полицији. На место штабова, установљавају се при сваком окружном начелству војна одељења, са два три официра и потребним бројем подофицира. Над свима њима стоји једна инспекција код министарства војног. Преписку о војним стварима води окружни начелник; официр који му је придодан, само премапотписује његове акте. Постављања у народној војсци бивају као и дотле: подофицире и официре до чина капетана поставља полицијска власт; тек од баталионог командира па на више поставља министар војни, — односно, сам Кнез. Ова промена у устројству народне војске била је јако критикована. Опозиција је тврдила да је војска стављена под власт полиције, да је моћ полиције страховито појачана, када су полицијски органи постали истовремено и војне старешине, — и да је, у ствари, народна војска претворена у оружану силу полиције: од војске начињена жандармерија.

Године 1866 има извесних покушаја да се у народну војску унесе више војничког духа. Уводе се егзерцирна правила стајаће војске, на место оних старих правила по којима се дотле народна војска вежбала. У Београду и у Крагујевцу отварају се нарочите школе за старешине народне војске. Они се по групама доводе у ова места, да слушају предавања из тактике, фортификације, четовања, топографије итд. Тим допуским образовањем старешине народне војске треба

да се, ако икако могуће, оспособе за своје официрске послове. Најзад, приређује се један велики маневар у округу пожаревачком, у коме учествује сва народна војска тога округа, са девет батаљона пешадије и четири ескадрона кавалерије; осим тога ту је још и сва артиљерија редовне војске. Годину дана доцније, приступа се униформисању народне војске.

Упоредо са обучавањем народне војске, Михаило је радио и на наоружању. Наше наоружање у већим размерама настаје тек од њега. Пре њега, имало се оружја само за оно мало гарнизонског поинства што је постојало. Михаило гледа да набави оружје још и за народну војску, и ако је она тако велика. Још 1863 у нашим арсеналима није било више од 7000 пушака. Набавка оружја ишла је испрва тешко, јер ни Аустрија и Турска нису пропуштале оружје за нашу земљу. 1863 Русија нам поклања 70.000 пушака, али ми преносимо свега 31.000, и то с великим тешкоћама, готово кријумчарски. После 1866 Аустрија не чини више сметње нашим набавкама оружја; тада се набавља око 55.000 пушака. У главном, пушака се има за обе класе народне војске. Незгода је само у томе, што се све те пушке морају преправљати у нашој војној фабрици, и што ово преправљање иде доста споро: годишње не свршава се више од 4000 комада. Што се тиче артиљерије, редовна војска има осам пољских и пет брдских батерија потпуно опремљених, које чине најбољи део нашег наоружања. У једном аустријском извештају од 1863 говори се о једној нашој батерији која не уступа ни којој европској. У арсеналу је било доста изливених топова, али без лафета; исто тако, није било ни муниције ни запреге ни послуге за све изливене топове.

Велики недостатак Михаилове војне организације били су официри. Војна академија, основана 1850, давала је годишње око десетак официра. Да би се што брже попунио недостатак у официрима, доноси се 1867 закон о примању страних официра у нашу војску. У првом реду рачунало се на српске официре у аустријској војсци. Неки су од њих доиста прешли у нашу војску, али у недовољном броју.

1867, на захтев самога Михаила, Русија је послала три своја официра, међу којима је био и познати ђенералштабни пуковник Лер, да виде како стоји с нашом војском и нашом ратном спремом. Они су нашли да је требало радити „у ужим

размерима, компактније и технички потпуније“. Било је изливено више топова него што се могло за рат опремити. Било је рекрутовано више војника него што се могло обучити. Војна организација била је врло непотпуна. Санитет је био у повоју. Интендантура није постојала; и ако се хтело ратовати преко границе, о исхрани војске није се бринуло. Што је нашој војсци највећма недостајало, то су били позивни официри. Народна се војска није смела оставити на народним старешинама. Сву је команду ваљало дати позивним официрима.

Ова руска оцена била је потврђена оним што се видело на маневрима народне војске, нарочито у Пожаревцу 1866 и на Топчидерском брду 1868. Народна је војска изгледала изврстан војнички материјал, али само материјал, и ништа више. Обучавана ван касарне, командована од старешина узетих из народа, она је више личила на грађанску гарду него на праву војску. Аустријски војни стручњаци јако су сумњали у њену дисциплинованост. За време бомбардовања Београда, народна војска округа београдског била је доведена да чува варош од Турака. После неколико недеља, три су се батаљона побунила: тражила су да их воде на Турке, или да их пусте кући. Морао се јавити командант целокупне народне војске, с њим господар Стенча, па да се они смире. Приликом пожаревачког маневра, неколико незадовољних официра дошло је на мисао да побуни народну војску противу Кнеза. Они су после од овога одустали, али је врло карактеристично да су официри држали да се народна војска може побунити. Она је морала опомињати на оне „армије“ с којима је Вучић правно своје буне: једна гомила оружаних сељака без правог војничког духа, која се за час даје обрнути противу Кнеза и Владе... Без дисциплине, народна војска није могла јемчити ни за своје држање у ратним борбама. Ма колика била храброст нашег сељака, њу је само дисциплина могла начинити непоколебљивом у свима опасностима. Једва војска којој послушност према команди није прешла у крв, била је непројачуљива вредност; њено је држање зависило од тренутних околности; у једном тренутку врло храбра; у другом, лишена сваке храбрости. Приликом једног проласка кроз Београд, Омер паша видео је вежбања наше народне војске. Он је рекао: „Шта ће кнез Михаилу оваки војници? Он није мили-

тарац, па не зна шта је добра војска. Ово ће се све разбећи...“ Оцена Омер паше била је без сумње одвећ строга, али не сасвим нетачна. Први дани српско-турског рата од 1876 били су горко разочарење за оне који су веровали у народну војску. Тада је било примера да су читаве бригаде ватеране у бегство обичном топовском ватром са турске стране.

Али, и поред својих недостатака, народна је војска чинила јак утисак на страни. Ако ништа више, она је представљала једну бројну снагу. По аустријском рачуну, прва класа народне војске, која је обухватала људство од 20 до 35 године, износила је 50.000 људи; друга класа, која је обухватала људство од 35 до 50 године, износила је 40.000 људи, — што је чинило свега 90.000. У случају рата, Аустријанци су узимали да бисмо могли дићи на оружје још и више, — од прилике до 150.000. Исти овај број дају и наше оновремене новине, како полуваничне тако и опозиционе. Ово је била знатна снага, не само за наш народ, који је тада бројао око 1,250.000 становника, него у опште за балканске прилике. Од хришћанских држава на Балкану, ниједна друга, ни Грчка ни Румунија, није била у стању показати ништа ни малик на нашу народну војску. Страва штампа, на пр. тада на гласу лист *Independance belge*, говори 1867 како је извесно да би Србија са својом „крепком и одушевљеном народном војском“ победила Турску. Исте године, у енглеском парламенту, министар иностраних дела, лорд Стенли, изјављује да би напад Србије био највећа несрећа за Турску. И Аустријанци и Турци, поред свих појединачних замерака, узимају нашу војну снагу врло озбиљно. Али паша рекао је Гарашанину отворено, да на Балкану Турска рачуна само са српском војском. Велики престиж који је у међународној политици Србија уживала под Михаилом, објашњује се на првом месту тим великим војним напорима које је била учинила. У једној здравици старешинама народне војске Михаило је рекао врло тачно, „да је заслуга српске војске, што се српско име тако рећи до јуче непознато, са штовањем изриче“.

Унутра, у самој земљи, установа народне војске начинила је још јачи утисак. У нашем народу она је наново разбудила стари ратнички дух. После 1815, престало се мислити на ново војевање с Турцима; сваки се бацио, у једва задобиеном стању мира и сигурности, на подизање свога домазлука.

и обрађивање свога имања. Сада, у један пут, Кнез наново помиње људе на њихове војне дужности, скупља их у чете, батаљоне, пукове, тера их на војна вежбања са пушком у руци. Чим су та вежбања почела, народ је помислио да је рат ту; да је опет дошло време „крваве крајине“, — и само се питао, хоће ли се војна приметити ове године или идуће. Једна ратна грозница почиње трести људе. И ако су војна вежбања сељаку теретна и досадна, он се, на тим вежбањима, показује исто тако оран за борбу као у доба Карађорђа и Милоша. На маневрима народне војске од 1866 и од 1868, поред све њене необучености и недисциплине, пада у очи њен војнички полет. На маневру од 1866, како се каже у једном службеном извештају, „с великом муком обустављена је ватра између неки батаљона, кои су до на сам бајонет дошли не одступајући“. Али, ако је ратна грозница ухватила сељака, она је још јаче ухватила варошку интелигенцију. Када су стали маршовати прва батаљони народне војске са својим командирима и заставама, када се чуо тресак топовских батерија, — и на челу тог оружаног народа појавио кнез Михаило, у ђенералској униформи, на своје белом коњу, варошка интелигенција дошла је у једно скоро махнито одушевљење. Тај свет који дотле није имао војску и није знао шта је војска, уобразио је, пред појавом првог зачетка војне силе, да је добио праву, велику војску, и да је с Михаилом ускрсла ратна моћ наше негдашње царевине. Раније, ми нисмо ратовали само стога што нисмо имали војске; али сада, када смо је добили, немамо шта да чекамо; треба прелазити одмах границу. Одушевљена гомила тискала се око батаљона народне војске при њиховом пролазу, као да их је хтела тога истога часа повући собом преко Дрине, да ослобађају Босну и руше Отоманску царевину. Тада је постала она песма која је, поред свега свог рђавог текста, била наша *Марселеза* за читаве нараштаје: „Дрино водо хладна, ти разбацуј ток, — јер је Српска слава обновила скок!“ У тој се песми Михаилу певало: „Михаилу слави, цар Душану равни!“ На челу своје тек зачете сељачке армије, он је изгледао свету неодољиви ратник и велики балкански освајач као цар Душан.

Стварање народне војске било је главно дело Михаиловог режима. Михаило је хтео створити нашу војску која дотле није постојала, и веровао је тврдо да ју је са уста-

новом народне војске и створио. Михаило није био војник; војне послове није могао сам руководити; све што је могао, то је да непрестано подстиче и тера на рад свога министра војног, — и у томе је био врло ревностан. Његов први министар војни био је француски мајор Иполит Монден, који је у српској војсци добио чин пуковника. Више инжењер него војник, Монден није важио за особито способног. Постављен за министра септембра 1861, он је априла 1865 уступио место пуковнику Миливоју Петровићу Блазнавцу, који је и под Монденом био главни чинилац у министарству војном. О Блазнавцу мишљења су била јако подељена; он је имао доста противника, који су га приказивали као једног дилетанта у војним стварима, који више диже ларме но што свршава посла. Аустријски војни стручњаци сматрали су да Блазнавац није може бити саздан за великог војсковођу, али да је изврстан артиљеријски официр и техничар. Као министар војни, он се показивао вредан и педантан, али главна његова пажња била је усредсређена на крагујевачку тополивницу. По својим особинама, он је, изгледа, био подеснији за старешину једног војно-техничког завода него за министра војног у време стварања војске. Поред Блазнавца заслужује помена Франа Зах, управник Војне Академије, један Чех образован на аустријским војним школама. Он је важио као један европски спреман официр; први нараштаји официра који су водили нашу војску у турским ратовима од 1876 до 1878 били су, у главnome, његови ђаци.

Војна политика Михаилова била је руковођена идејом, да стајаћу војску не треба даље развијати, да се она може оставити у оном рудиментарном стању у коме се налазила, и да тежиште наше војне организације мора лежати у народној војсци. Мислило се да је главно доћи до што многобројније војске, — а да се, у једној сељачкој земљи као наша, може држати само велика народна војска а не и велики стални кадар. Осим тога постојало је и једно наивно уверење да је Србин од рођења војник, и да се он, и без дуже касарнске обуке, простим вежбањима у празничне дане код своје куће, може спремити колико треба за ратну службу. Узимало се да нашем ратоборном сељаку недостаје само једно, а то је савремено оружје; са старим оружјем из првог и другог устанка, очевидно, није се више могло ратовати:

отуда велики напор наше војне управе да се дође до нових пушака и до нових топова. На стварање официрског кадра није се много мислило; још и на последњем маневру Михаиловом, 1868, Блазнавац је тврдио да међу командирима народне војске има њих доста који су потпуно дорасли свом официрском позиву. Изгледа да смо ми још увек живели у идејама из Кримскога рата, када је Савет држао да може бранити земљу од аустријског упада помоћу на брзу руку испуљених сељака, које би предводили полицијски чиновници. Без сумње, то је била заблуда мислити, да је довољно научити сељака „десно, лево“, и дати му пушку у руку, па добити војника, — и да војска није у ствари ништа друго него наоружан народ који зна егзерцир. Али та заблуда била је ухватила корена још пре Михаила, као успомена на наше уставке противу Турака, на је трајала и после Михаила, све до краља Милана, који је, поучен својим турским ратовима, разумео да се права војска може створити само вишегодишњом службом у касарни и под командом позивних официра. Али, поред све те основне заблуде од које је патила, поред свега тога потцењивања касарне и официрске команде, војна политика Михаилова била је врло знаменита. Она је навикла свет на идеју опште војне обавезе, почела систематски рад на наоружању, наново пробудила милитаристички дух, који се био успавао. Наше војно уређење, без сумње, није било извршено у пуном смислу речи, али му је бар био ударен темељ.

II. ФИНАНСИЈЕ.

Свака влада која се баци на наоружање војске и на ратну спрему мора имати доста новаца. Како је стајало са финансијама у Михаилово време?

За прву буџетску годну његове владе, 1861, приходи су износили 20,186.240 гр. пор., а расходи 21,562.284. Почело се дакле одмах дефицитом од 1,376.044, и то због трошкова новог устројства војске које је оптеретило буџет за 1,615.550.

У буџету за 1862, приходи су износили 19,498.910, а расходи 26,040.440 гр. пор. Дефицит од 6,541.529 изазван је поглавито „изванредним догађајима“. Услед бомбардовања Београда, морала се испушити и издржавати војска ради одбране вароши од Турака. Само ти трошкови изнели су 6,178.828. Дефицит је покривен из државне готовине.

У буџету за 1863, приходи се одједном дижу на 32,241.270 гр. пор., услед ванредног приреза, који је дао 11,901.527. Расходи износе 25,347.460. Постоји, дакле, један вишак од 5,893.810, који би се, без ванредног приреза, био претворио у мањак од преко 6,000.000. Ванредни прирез, установљен законом од 18 октобра 1862, износио је с главе на главу два дуката, и обухватио цео свет, чак и удовице, један део калуђера, лица која су плаћала цигански данак, итд. Само установом тако општег народног пореза могла се истерати она сума од близу 12,000.000.

У буџету за 1864, приходи су износили 23,137.161 гр. пор., а расходи 24,487.248. Јавно се, дакле, опет дефицит, — од 1,350.087, — који је подмирен из државне готовине.

У буџету за 1865, приходи се у главном поклапају са расходима. Приходи износе 25,520.898 гр. пор., а расходи 25,524.612. Незнатни дефицит од 3,714 баца се, по обичају, на терет државне готовине.

У буџету за 1866, приходи су износили 27,507.295 гр. пор., а расходи 27,785.166. И овога пута дефицит од 277.871 покрива се из државне готовине.

У буџету за 1867, приходи су предвиђени на 29,033.000 гр. пор., а расходи на 28,385.426, што је давало вишак од 647.573.

У последњем буџету Михаиловом, за 1868, приходи су предвиђени на 28,879.000 гр. пор., а расходи на 28,831.414, и према томе се рачувало на један мали вишак од 47,585.

Под Михаилом расходи су стално расли; 1858, они су износили 17,892.360 гр. пор., а 1868, — 28,831.411, — што представља један пораст од 61%. Главни узроци овога пораста били су:

1) Војни расходи. У последњем буџету Карађорђевића, војни су расходи износили 3,690.504 гр. пор. Под Милошем, они се дижу на 4,459.507. Под Михаилом, они непрестано расту. 1861 износе 6,074.759; 1862: 5,478.614; 1863: 8,824.827; 1864: 6,908.395; 1865: 7,200.551; 1866: 7,471.651; 1867: 8,046.534; 1868: 7,839.638. У року од десет година, војни се буџет више него удвојио, и чини више од четвртине целокупног државног буџета. Либерална опозиција у *Слободи* и у *Србији* јада се, како се на војску троши три пута више него на просвету.

2) Ванредни расходи. Оставимо изузетну 1862 годину, када ванредни расходи због бомбардовања Београда износе преко 6,000.000 гр. пор. Али та врста расхода јавља се и у доцнијим годинама. Обично се на изванредне потребе предвиђа округла сума од 900.000 гр. пор., али она скоро никада није довољна, него се у току буџетске године, накнадним саветским решењима, повећава за још 300—400.000. У изванредне потребе долазе на првом месту трошкови дипломатије, како јавне (мисије и путовања), тако и тајне (издаци пропаганде и награде разних повереника у Босни, Бугарској, итд.). Војска и дипломатија, то су главни узроци пораста расхода у Михаиловим буџетима.

Непрестано растење расхода изискивало је стварање нових прихода. Дефицит се није могао вечито покривати из државне готовине или патриотским прирезима. Министар финансија Коста Цукић помишљао је у први мах на једну корениту пореску реформу. По тадашњем пореском систему, општина је договала држави с главе на главу по пет талира (т. зв. главница); укупна сума пореза могла се повећати само онда, ако би се умножио број пореских обвезника; иначе, ма колико расла њихова имућност, држава би, при истом броју пореских обвезника, добијала увек исту суму на име пореза. Разрез пореза вршила је општинска а не државна власт; на своје сиромашније чланове она је разрезивала мање, а на своје богатије чланове више; колико ће од кога узети, то је била њена ствар; држави је било главно, да на сваког пореског обвезника дође просечно по пет талира. При овом општинском разрезивању, које се вршило од ока, нијачија имућност није била тачно процењена; говорило се, нарочито, да су велике сеоске газде слабо порезиване, већ и зато што је њихов утицај у општинској управи био велики. Овакав један нееластичан порески систем, који није чинио могућим растење пореских прихода упоредо са растењем имућности пореских обвезника, и који није давао начина да се порески терет распореди на пореске обвезнике сразмерно њиховој имућности, — овакав један систем није ваљао ни за државу ни за народ. У колико су се државне потребе повећавале, и у колико су се имовинске разлике у народу појачавале, тај порески систем бивао је све мање савремен. На Преображенској Скупштини (1861), Цукић је добио пристанак народа на један нов

порески систем, који се звао „порез на имућност“, а садржавао у себи, с једне стране, порез на имање, а с друге, порез на приход од радње. Порез на имућност плаћали су сви они који су имали каквог имања или какву радњу, „без разлике пола, реда, достојинства“, — дакле, и она лица која стари порез од пет талира нису плаћали, на пр. чиновници, кметови, свештеници, бећари. Према својој имућности порески су се обвезници делили на шест класа и једну изванредну категорију. Деобу на класе вршила је нарочита комисија, састављена од општинских проценитеља и од два званичника одређена министарством финансија. Жалба на разрез ишла је од проценитељске комисије на надзорну државну власт, а од ове на министарство финансија. Разрез пореза није више био чисто општинска ствар; у њему је учествовала и државна власт, и то као последња надлежност. Предвиђена је била и принудна наплата пореза по правилима грађанско-судског поступка. Тиме се уводила „егzekуција“, која дотле није била код нас позната.

Овај закон није се могао увести у живот. Он је наишао на врло јак отпор у народу, нарочито у богатијим окружњима. Местимиче, на пр. у Грузи, где је у своје време и Вучић дизао буну због пореза, народни је отпор узео тако озбиљан вид, да је министар унутрашњих дела Никола Христић хтео да заведе преки суд. Већ приликом процене имања закон се ства изигравати. За основу процене требала је да служи пријава самих пореских обвезника, али сељаци су прикривали своју имовину на бестидан начин: ко је имао преко стотину свиња, пријављивао је само 20; ко је имао 20, није пријављивао ништа. Општински проценитељи ишли су на руку овом прикривању имовине; између свих чланова исте општине постојао је прећутни договор да омету примену новог пореза. Све комисије, како је тврдио Цукић, извршиле су процену имања испод праве вредности. Обесхрабрен и разочаран, Цукић је дигао руке од велике реформе коју је намеравао. Он се после тога ограничава на мале мере, које му само помажу да састави крај с крајем. Те су мере:

1) Закон о порезу од 2 октобра 1864, који у ствари задржава дотадашњу главницу, али је повећава од пет талира на шест. Ради равномернијег разреза, порез се дели на три талира личног пореза и на три талира пореза по имућности.

Лични порез плаћају сви порески обвезници, а порез по имућности само они који имају „приличног“ имања или прихода. Личном порезу подвргнути су сада и чиновници, који раније нису плаћали порез на личност него само на имање. Разрез пореза врши се и даље у општини. За сваку главу која подлежи личном порезу, општина дугује држави по три талира, а за сваку главу која подлежи порезу по имућности, још по три. Али, као и дотле, она може разрезивати на сиромашније мање, а на имућније више, под условом само, да на сваког пореског обвезника дође просечно онолико колико је законом предвиђено. Било је прописано да ни на једнога пореског обвезника не може доћи, у селима више од 15 талира, у варошима више од 30, у Београду више од 60. Дотле, главница, заједно са чиновничким порезом на имање, давала је 12,761.897 гр. пор.; после ове реформе, она даје, одмах прве године, 15,866.304. У последњем Михаиловом нацрту буџета, за 1868, приход је од ње предвиђен на 16,480.000. Цео пораст износио је нешто мање од 4,000.000.

2) Регални данак на увезени дуван (закон од 14 априла од 1864) и на увезену со (закон од 2 јула 1864). Оба данка наплаћивала су се уз увозну царину. Данак на со био је критикован у Савету; Савет се бојао поскупљивања соли, и предлагао данак на какву другу врсту намирнице мање потребну од соли. Од оба регална данка Цукић је очекивао милион гроша пореских. Испочетка, приход је био само око 750.000, али је из године у годину растао, и све се више приближавао Цукићевој цифри.

3) Повећавање царинских прихода. Ово је повећавање извршено заобилазним путем. Ферман од 1845 о „Ђумручким односима Србије“ утврдио је да и за нас важе царински уговори које је Порта закључила са страним државама. Према тим уговорима, ми смо на увоз из Аустрије могли на име увозне царине наплаћивати само 3% од вредности. Немајући право слободног прописивања увозних царина, ми смо били лишени могућности да своје царинске приходе повећавамо. Не могући да се ослободи турско-аустријског уговора, Цукић је покушао да га изигра. Законом о устројству ђумрука од 12 децембра 1863, он је, код неких врста луксузне робе, утврдио средњу вредност већом него што је била у ствари: када није могао повећати процент који се наплаћивао од

вредности, он је гледао да повећа саму вредност од које се процент узимао. Тим начином он је постигао извесно повећање увозне царине. С друге стране, он је морао укинути провозне царине, јер је београдска чаршија налазила да се због тих царина провозна трговина одбила од Србије. (Приход од тих царина, који је 1846 износио 1,075.779 гр. чар., пао је 1862 на 497.343 гр. чар.). Ипак, узимајући све укупно, приходи царински порасли су за Михаилово време од 2,806.753 гр. пор., колико су износили 1862, на 4,649.285, колико су износили 1867.

4) Уношење прихода школског фонда у државни буџет. До 1864 из прихода школског фонда покривали су се издаци основних школа; знатна сума која је после покрила тих издатака преостајала, ишла је на умножење капитала фонда. 1864 Цукић ставља на терет државног буџета све издатке основних школа, али у исто време присваја и све приходе школског фонда, — како онај део прихода који се трошио на основне школе, тако и онај вишак који је преостајао. Из овога вишка имало је у будуће да се троши на „друга виша учебна заведенија“. Тиме је држава олакшала своје издатке просветне струке од прилике за 500.000 гр. пор.

Све ове мере, и ако вешто смишљене, биле су мале мере. Оне су једва омогућавале постигнуће буџетске равнотеже, и нису пружале средстава за велике ванредне издатке. Пошто је пропао покушај корених пореских реформи, остало је да се расходи подешавају према приходима, а не приходи према расходима, и да се води политика ситне цепидлачке штедње, за коју је Савет имао и иначе много склоности. Ова политика никако није одговарала великим војним и дипломатским плановима Михаиловим. Ти су планови сваки час изазивали ванредне издатке, који су кварили буџетску равнотежу, и већина Михаилових буџета била је склопљена са дефицитом. За покривање дефицита имала су се свега два начина: ванредни прирез, или умањивање државне готовине. Ванредни прирез био је сасвим изузетна мера, која се могла употребити само у особито важним приликама, као што је било бомбардовање Београда; па и тада сакупљењем ванредног приреза није ишло лако. Остајало је, према томе, да се дефицит покрива из државне готовине. Питање је било само, докле ће се на тај начин дефицит моћи покривати. Готовина се била пре-

стала обнављати; из ње се узимало, а није уносило, — и она је постепено нестајала. После Михаилове смрти, износ државне готовине утврђен је на 15,161.273 гр. пор. Али од ове суме било је у готовом новцу само 3,090.053. Све је остало лежало на дугу, и то код јавних надлештава 10,429.643, а код приватних лица (с интересом или без интереса) 1,067.145. У опарниченим дуговима налазила се једна сума од 574.431, коју је, по мишљењу комисије за утврђивање државне готовине, ваљало отписати као провалу вересију. Али ни овај рачун не даје право стање ствари. Када се узму у обзир буџетска прекорачења (која су још за живота Михаилова износила 4,715.000) и разне подужице државне касе, онда излази да је државна готовина била оптерећена једним дугом од 13,078.842. Следствено, чиста готовина није била већа од 1,307.842 гр. пор., а то је нешто јаче од 47.000 дуката. Каса је била већ близу свога краја.

Питање се поставља, да ли је велика спољашња политика Михаилова била финансијски могућна? Српски народ био је готов узети пушку и поћи опет на Турчина, али да ли је српска држава могла издржати трошкове модерног наоружања и трошкове једнога продуженог рата? 1868 има песимиста који мисле да је Михаило преценио нашу финансијску снагу, и да ће нас новчано исцрпити пре него што стигне да нас за рат спреми. У владиним круговима узимало се, да је једини излаз у једном великом страном зајму. Један ратни зајам био је код Руса закључен; Аустријанци су мислили да смо од Руса добили милион дуката; у ствари, Руси су нам код фабрика одакле смо узимали оружје, отворили кредит од 200.000 дуката. Ова руска помоћ није била довољна, и Михаило је помишљао на закључење једнога зајма у Лондону, коме би као залога служили приходи његових приватних имања. Он је увек говорио да ће цело своје имање жртвовати за народно ослобођење; ово залагање његових приватних прихода за један државни зајам требало је да буде почетак тога жртвовања.

III. ЕКОНОМНА ПОЛИТИКА.

У својој престоној беседи на Преображенској Скупштини, Михаило је обележио као своје главне задатке: организовање војне снаге и подизање материјалног благостања. Показано је

шта је урадио на испуњењу свога првог задатка. Остаје да се види шта је урадио на испуњењу свога другог задатка.

I. — На пољу економне политике, Михаилова је влада, као и раније владе, имала да се бави питањем зеленашких дугова. Милош је хтео ослободити сељака зеленашких дугова на тај начин, што је допустио дужнику да заклетвом у цркви обара доказну снагу облигације. Али ову његову меру, која је претила да кредит потпуно разори, Михаило је морао одмах укинути. Тражећи друго решење зеленашког питања, он је изишао на оно што су предлагали либерали у одбору Св. Андрејске Скупштине. Сељаку, говорили су либерали, кредит је постао неопходно потребан; ако смо ради спречити његово задуживање код зеленаша, морамо му створити могућности да дође до зајма под незеленашким условима: зеленашки кредит може бити сузбијен само незеленашким кредитом. Да организује незеленашки кредит, Михаило је покушао законом о Управи Фондова од 24 августа 1862. Под именом Управе Фондова створен је један нарочити завод, код кога су се ујединили сви дотадашњи фондови, — главни фонд школски, фонд чиновничких удовица, фондови црквени, манастирски и болнички. Осим тога Управи Фондова дани су на руковање нупилски и депозитни судски новци. Најзад, она је примала на приплод општинске и приватне капитале. Држава је водила надзор над овим заводом, и јамчила за новац који би му био поверен.

Управа Фондова давала је зајмове на залог земљишта, по 6%. Њени творци су се надали да ће таквим хипотекарним заводом „отворити задуженом народу пут да се лакше одужити може“. Скоро је сваки сељак имао нешто земљишта, имао, дакле, ту непокретну залогу на основу које су се добијали зајмови код Управе Фондова. Шта је било за њега простије него да дигне код Управе Фондова по 6% ову суму која му је била потребна ради исплате његових зеленашких дугова...

Управа Фондова, која и данас постоји, показала се без сумње врло користан и важан хипотекарни завод, али као средство за сузбијање зеленаштва она се није показала врло успешна. Већ 1866 Влада признаје да Управа Фондова није била од велике користи онима којима је у првом реду била намењена, а то је сиромашнијим земљорадницима. Код ње се

није могао добити зајам испод 1000 гр.; ту је суму ваљало спустити, ако се хтело помоћи сиромашнијим земљорадницима, који су за много мање суме падали у руке зеленашима; зато се 1866 најмањи износ зајма код Управе Фондова спушта од 1000 гроша на 500. У току времена опајају се и друге не-згоде Управе Фондова. Она није имала филбала у земљи; ко је хтео добити код ње зајам, морао је доћи у Београд, где због великих формалности и дугог поступка није могао свршити посао брзо. Све је то одбијало од Управе Фондова сиромашније земљораднике, који нису могли поднети те предходне трошкове и који нису могли тако дуго чекати на одобрење зајма. Ти су се људи морали и даље задуживати код зеленаша; кредит је овде био, истина, скупљи, али се до њега долазило лакше.

Управа Фондова, у првом реду, била је корисна великим сеоским и варошким газдама. Чак се говорило да су они узимали код ње новац по 6%, па после давали другима по зеленашки интерес. Али, поред свих замерака које су се чиниле Управи Фондова, остаје да се са том установом нашло, ако не само решење зеленашког питања, а оно бар пут који је томе решењу водио. Милошево смањивање зеленашких дугова уништавало је са зеленаштвом и сам кредит. Исто тако и они који су препоручивали да се ограничи сељакова способност задуживања, спасавали су сељака од зеленаша на тај начин што су га у великој мери лишавали кредита. Требало је пак зеленаштво сузбијати без смањивања или уништавања сељакове могућности да се користи кредитом, без кога његов привредни напредак није био могућан. Управа Фондова била је један покушај да се зеленаштво сузбије, дајући сељаку солиднији и јевтинији кредит него што је био зеленашки; такав начин решавања зеленашког питања био је, без сумње, за сељака најповољнији. Истина, такав један велики хипотекарни завод у престоници као Управа Фондова био је слабо доступан сиромашнијем земљораднику; њему би био кориснији лични земљораднички кредит са установама као Шулице-Делићеве зајмодавнице и Рајфајзенове касе. Али, када се с Управом Фондова почео стварати кредит за земљорадника, било је сигурно да ће се после првих мање практичних установа ваћи установе веома практичне.

II. — Осим закона о Управи Фондова, Михаилов режим нема да покаже ни један други важнији закон на пољу економне политике. После зеленаштва, Влади је највише бриге задавало питање о шумама. Пре ослобођења, Србија је била сва под шумом; после ослобођења, услед множења становништва и развијања земљорада настаје и утамањивање шуме. Оно узима маха нарочито после устава од 1838, који је прогласио начела личне слободе и правне сигурности. Та начела народ је схватио тако, да сваки сме сечи шуму и захватити општинску, одн. државну земљу. Власт, која је због честих династијских промена била ослабила и морала тражити популарности, пуштала је да се шума сатире. Тек последњих година Карађорђевићеве владе, заводе се шумске таксе да би се сатирање шуме колико толико зауставило. Али Милош, да би се удобрио народу, укида шумске таксе. Под Михаилом, за време бомбардовања Београда, настаје опет грабеж државних и општинских шума. За време бомбардовања, власт је била обратила сву пажњу на организовање војне одбране и на одржавање реда и сигурности; на свима другим стравима њена је пажња попустила, — и народ се тиме користио да дође до мало захватине. Најгоре је било то, што је чување шума било поверено општинској власти. Почевши од кмета па до последњег сељака, сви су у општини били лакоми на шуму, и у њеном грабежу ишли један другом на руку. Докле га државна власт не би натерала, кмет не би чинио ништа ради одбране шуме. Када би дошло до судскога спора са једним заузимачем шуме, цело би село сведочило да је узета шума његова старина; данас ће сведочити они за њега, сутра он за њих; то је било читаво удружење за узајамно потпомагање лажним сведоцима. Сељаци су секли шуму, па продавали трговцима за извоз; било је читавих села која су живела од овакве сече шуме. Општинске и државне шуме свугде су се од јавних добара претварале у приватна; свугде су се грабиле и сатирале. Услед сатирања шума, земља је местимиче постајала пустош, и велике су поплаве учестале; ако овако продужи, говорио је Цукић, наша ће земља за двадесет година, постати „руина у економном погледу“. Незадовољан једном шумском уредбом изданом на почетку Михаилове владе 1861, која је завела опет шумске таксе, али мале, Цукић је сматрао да је неопходно потребно, не само

повећати таксе, него још и ставити сечу шуме потпуно под надзор државне власти, пошто се општинска власт показала одвећ слаба у чувању шуме. У овом смислу Цукић саставља један предлог закона, али тај предлог не добија снагу закона. У нашем законодавству о шумама, под Михаилом, остаје све по староме, и сатирање шуме продужује се и даље.

III. — Михаилова влада пројектовала је неколико великих реформи, али оне су, као и овај предлог закона о шумама, остале неостварене. Влада је била тврдо уверена да се „народна радност не може развити без уређења речне пловидбе и железница“. Она се нарочито бавила тим питањима, али није дошла ни до чега. 1859 она преговара са једним француским, а 1862 са једним енглеским друштвом, о пловидбеном уговору, али ни с једним ни с другим не закључује уговор. Регулисање Мораве, пред којим је Карађорђевићева влада годинама стајала немоћна, представља и за Михаилову владу једну несавладљиву тешкоћу. У питању железничком, после многих студија, Влада долази до закључка да пројектовану пругу Београд—Алексинац не треба узимати у посао, док се не обезбеди њено продужење од Алексинца даље кроз Турско земљиште, до Солуна и до Цариграда. По мишљењу једног француског инжењера, које наша Влада усваја, једна пруга која би ишла само кроз Србију, не би се исплаћивала. Железничку везу с Турском Михаилова влада вије у стању добити; она води ратоборну националистичку политику према Турској, и ова јој зато не даје железничку везу. Као питање речне пловидбе, тако и питање железница остаје у фази проучавања и покушаја. Исто се то може рећи и за питање Народне Банке, које покреће Трговачки одбор. Одбор се бави тим питањем још од 1859, али до 1864 не ради у ствари ништа, осим што одбија понуду оснивања једне француско-српске банке. 1864 одбор решава да отвори упис акција, 1867 одређује лица која ће написати статуте банчине, — и ствар, за Михаилове владе, остаје на томе.

IV. — Михаилова се влада хвалила да су „велики кораци“ били учињени на пољу рударства. У ствари, неког успеха било је само у Мајдан Пеку. На свима другим странама остало је све на претходним проучавањима; два при-

ватна предузећа, покушана једно у ваљевском, а друго у пожаревачком округу, прогутала су много новаца, и опет пропала. Што се тиче Мајдан Пека, он је под Карађорђевићем био у државној режији. Пошто се државна режија посведочила као по све неуспешна, Мајдан Пек се, 1859, предао једном француском друштву. Под француском управом Мајдан Пек је опадао стално; друштво није копало руду, и његова се „експлоатација“ састојала у давања зграда под кирију и у сечи шуме. 1866 ми раскидамо уговор са француским друштвом: Мајдан Пек се ставља под војну управу, и отада крећу ствари на боље. У лето 1866 почиње радња на бакру, која се врло добро исплаћује; сви се трошкови покривају, па још има и чисте добите. Радња на гвожђу, напротив, не исплаћује се: због великих подвозних трошкова, гвожђе ливено у Мајдан Пеку могло би се продавати само изнад тржишне цене. Рударски успеси Михаилове владе свде се на ту радњу на бакру започету под војном управом у Мајдан Пеку.

V. — Извештаје које Влада подноси Скупштини о својој раду на економном пољу, не сведоче о њеној великој активности. У тим се извештајима стално кука на наше зло економно стање; говори се доста разборито о томе шта би ради његове поправке ваљало радити, али се не ради ништа, или врло мало. Изгледа, да је Влада још највише радила на ширењу производње свилене бубе; у њеним извештајима, свилена буба једнако се истиче као знатан успех наше економне политике. Колико је год економна политика владина слаба, толико су велике оне економне невоље у којима се народ налази. За Михаилове владе, било је неколико врло рђавих година: 1861 била је скоро у свему неродна година; 1863, због „чрезвичайне суше и жестоке врућине,“ такође је неплодна година, нарочито у Посавини и у Подунављу. С исхраном и стоке и људи иде тешко; дели се храна из општинских кошера, и дају зајмови из државне касе. 1864, од поплаве, страда осам округа. Услед кише, која је неколико дана лила без престанка, надохле су многе реке, потрле усеве, однеле стоку, порушиле куће, потопиле читава села; чак и поједине вароши биле су у води. Свет је бежао на дрва и на кровове; кукњава се разлегала на све стране; број

пострадалих породица ценио се преко 1500; несрећа је била највећа у Моравској долини. 1866 неплодна је опет због суше; хрва је оманула у пет округа. Ретко су се кад у економном животу нашег народа тако сустизали несрећни случајеви као за време Михаилове владе; међутим, баш економна политика била је слаба тачка те владе. Управа Фондова, топионице бакра у Мајдан Пеку, свилена буба, — то су једини њени успеси на пољу економне политике. Ово долази тим чудније, што је Михаило у свој државни програм унео рад на материјалном благостању народа као једну од најглавнијих тачака. Он је хтео бити један од оних просвећених деспота који извлаче свој народ из сиротиње и доводе његову радност у цветно стање. Михаилу, за цело, није оскудевала добра воља; нико више од њега није осећао привредну назадноост наше земље; али ни он сам ни његови министри нису имали способности великих економских управљача и поправљача. Његов министар финансија Коста Цукић, пошто је био добар професор, постао је добар бирократ, али он није имао ни практичног духа ни организаторског дара; у свима економним питањима он је говорио као човек од катедре и од канцеларије. Али баш и да су његове способности биле друкчије, он би само с највећом муком могао шта учинити. Свака економна политика већег замаха тражила је новаца; међутим, што год се имало новаца, давано је на војску и дипломатију; за друге ствари није остајало скоро ништа. И не само сав новац, него и све мисли и сва пажња била је упућена у том правцу. Мислило се и говорило само о питањима спољашње политике и о будућем рату. Економна питања остављала су се за доцније, када будемо извршили народно уједињење, и када не будемо имали друге бриге него само ту, како ћемо нашу земљу што боље уредити и унапредити. У овако малој држави, с овако скученим средствима, није вредило ништа ни почињати. Ово је било присно уверење, ако не самога Михаила, а оно његове околине. Карађорђевићевом режиму замерано је да није имао економног програма, и да није довољно радио на материјалном благостању народа. То би се исто могло рећи и за Михаилов режим. Као год што је Карађорђевићевом режиму главна брига била уређење чиновништва, суда, и школе; тако је

Михаиловом режиму главна брига била војска и дипломатија. Судбина сељачке масе, која је имала да носи на својим леђима то чиновништво, тај суд, ту војску и ту дипломатију, тичала се оба та режима тек у другом реду. Та два режима, заједно, створила су ону бирократско-војничку државу која је код нас, с малим изменама и поправкама, трајала кроз цео XIX век.

ГЛАВА VI.

ПРОПАСТ ВЕЛИКОГ СУДА.

Михаилов режим, који је био аутократски режим, достигао је свој врхунац 1864, у пропасти Великога суда. Пропаст Великога суда везује се за т.зв. Мајсторовићеву заверу. Помирљива политика Михаилова према Карађорђевицима није стишала династијске страсти: Карађорђевици су били исто тако одлучни противници Михаила, који их није гонио, као што су били одлучни противници Милоша, који их је гонио, — и Мајсторовићева завера била је први њихов покушај да, после своје пропасти од 1858, наново ступе у борбу. За време узрујаности која је настала у целој Србији услед бомбардовања Београда, Александар Карађорђевић, или тачније рећи његова жена Персида, много енергичнија од њега, и препуна женске осветљивости, сматра да је дошао тренутак да се нешто предузме противу кнеза Михаила. Персида узима за главног агента Филипа Станковића, трговца из Смедерева, — оног истог газда Филипа, који је био и Милошев агент у догађајима од 1858. Припремач завере и преврата „по позиву“ и за готов новац; вољан, као какав најамник, да служи Карађорђевићу као и Обреновићу, газда Филип изманико је од Персиде 2000 дуката. После тога он штампа у Панчеву један проглас на народ, у коме разлаже како је под Карађорђевићем било боље него под Обреновићима, и предлаже нов династијски преврат, који би вратио Карађорђевића на престо. Ту прокламацију Филип покушава растурити по окрузима смедеревском и по жаревачком, али полиција улази у траг целој ствари, и узапљује већи број примерака. Филип бежи преко границе; станује, 1863, у Бечкерек; 1864 прелази у Пешту, где живи Александар Карађорђевић; како из Бечкерек тако и из Пеште, он управља Карађорђевићеве припреме преврата у Србији.

У зиму 1863 полиција открива једну заверу којој је седиште у Смедереву, старом месту становања Филиповом. Полиција притвара тридесет до четрдесет лица; у смедеревском затвору нема за све њих места, и узима се под закуп једна кафана. Жандарми одређени за чување притвореника појачавају се жандармима нарочито донеденим из Београда. Све то чини утисак да се открила једна велика и врло опасна завера.

Међу притвореницима виде се два саветника из доба Карађорђевића, два активна среска начелника, један срески начелник у пензији, три спештеника; остали су свињарски трговци, сеоске газде и сеоске дућаније. Притвореници су махом из смедеревске Јасенице, где је увек било доста Карађорђеваца. Као вођ завере означава се Антоније Мајсторовић, бивши саветник, који и по свом друштвеном положају и по својим политичким способностима знатно отскаче од осталих притвореника. Цела завера носи обележје Карађорђевићско: међу притвореницима има свега један који није Карађорђевац: то је либерални првак Милован Јанковић. Родом из села Влашке, које се налази у непосредној близини смедеревске Јасенице, Јанковић је био добро познат са неким Мајсторовићевим рођацима из тога краја: та околност учинила се полицији довољна да и на Јанковића посумња. У владиним се круговима мислило да је Јанковић био сагласан са Мајсторовићем само у толико што су обојица хтели буну; у крајњим циљевима они су се разликали; Мајсторовић је желео воспостављање Карађорђевића, а Јанковић проглашавање републике.

Према актима ислеђења, изгледа да је са завером овако стајало. Завереници су налазили да су прилике врло повољне за буну. Народ је био незадовољан. Због новог пореза на имућност била је наређена процена земљишта, која је јако узбунила људе; нови порез још није био ни разрезан, а људи су се већ жалили на његову величину, и доказивали да га не могу платити. Поред пореза на имућност дошла је још и народна војска са својим честим позивима на „егзерцир“, који је сељацима био ако не одвећ тежак, а оно одвећ досадан. Народно незадовољство, изазвано овим стварним узроцима, одржавано је лажним гласовима које су разни букачи пуштали у народ. Говорило се напр. да је кнез Михаило испразнио државну касу и увалио земљу у дугове (један зајам био је заиста за-

кључен за време бомбардовања, али је убрзо враћен); говорило се да је кнегиња Јулија потрошила у Лондону 20.000 дуката ни за шта; говорило се да рат с Турцима тек што није плануо... Све је то стварало извесно врење бар у тим крајевима Србије где су Карађорђево традиције биле јаке.

У току 1863 међу завереницима било је доста састајања и разговарања. По српском обичају, чим би се два незадовољника састала, одмах би почели говор о томе, да овако више не иде... На речи, сви су били за енергичне мере. Једни су препоручивали Вучићеву методу: Филип Станковић или Антоније Мајсторовић узео би Крагујевац, где је још било официра преданих старој династији. Околни срески начелници, међу којима су се налазила два три поуздана Карађорђевоца, побунили би народну војску сваки у своје срезу. У срцу Шумадије планула би народна буна, — и, као 1842, Крагујевац би опет пошао на Београд... Други су мислили да је боље чекати идућу Скупштину, која је требала да се држи 1864: на тој Скупштини, Карађорђевоци би употребили противу кнеза Михаила ону исту методу коју су 1858. Обреновићевци употребили противу кнеза Александра: Скупштина би узела сву власт у своје руке и збацила Кнеза. Трећи су пазали да су и Вучићевске „ребелије“ и скупштински преврати опасне ствари, и да се Михаило, који има војску и жандарме, не може отвореном буном оборити. Њега треба убити „у дочецима“, — т. ј. приликом његових путовања по земљи. Један човек из заседе имао би да сврши с њиме кратким путем.

Све су то били само разговори. Да ли се после тога прешло на какве припреме? Завереници су држали да не могу ништа започети без новца. Прошла су она времена, говорили су они, када је Вучић дизао буне са 150 дуката; сада се за таква предузећа тражио капитал, а капитал је могао дати само Александар Карађорђевић. На једном састанку у селу Ковачевцу, где је било двадесет до тридесет завереника, написано је једно писмо Карађорђевићу: он се позивао натраг у име четири округа, — београдског, смедеревског, крагујевачког, рудничког; у исто време тражило се од њега 6000 дуката за трошкове преврата. Овај се новац имао првенствено поделити међу командире и четовође народне војске. Писмо су требала однети Карађорђевићу у

Пешту два завереника, који су и иначе својим послом, као свињарски трговци, одлазили у ту варош. Али они нису могли добити пасош, и тако писмо није било достављено Карађорђевићу. У томе се стању налазила завера, када је полиција затворила Мајсторовића и другове.

После свршеног ислеђења, Влада је, 27 марта 1864, објавила званично саопштење, да се ушло у траг сасвим озбиљним припремама за преврат. Из тога саопштења излазило је јасно, да је Влада била уверена о доказаности завере и да се поуздано надала строгој казни завереника. Првостепени суд смедеревски, код кога су суђени Мајсторовић и другови, пустио је четворицу испод суђења, а четворицу ослободио из недостатка доказа. Међу овим последњима налазио се и Милован Јанковић. Остали завереници осуђени су за дело припреме издајничког предузећа и за дело увреде Кнеза. Ниједан од њих није био осуђен на већу казну од две године затвора. Када је ствар дошла до Великог суда, он је нашао да не постоји ни дело припреме издајничког предузећа ни дело увреде Кнеза. Од дела припреме постојао је само покушај, а, по закону, покушај у овом случају није био кажњив. Што се тиче дела увреде Кнеза, оно није постојало зато што оптужени нису долазили у лични додир с Кнезом, него су говорили о њему између себе, у четири ока, па ни тада нису ружили његову приватну личност, него су само пападали његову јавну радњу. Велики је суд решио да се сви оптужени „ослободе од суђења“. Тамо где је Влада држала да постоје сасвим озбиљне припреме преврата, суд је нашао да постоје самд поверљиви политички разговори са једним некажњивим покушајем припреме.

Ово нахођење Великог суда запрепастило је Владу. Она је остала при свом уверењу да је кривица завереника потпуно доказана, и да их суд није осудио само с тога што није хтео да их осуди. У Мајсторовићеву заверу био је уплетен и либерал Милован Јанковић; у Великом суду заседавао је Јеврем Грујић, начелни и лични пријатељ Јанковићев, познати противник Гарашић-Христићеве владе. Према казивању Николе Христића, Јанковић није био једини либерал уплетен у заверу; били су уплетени још и Стевча Михаиловић и Владислав Вујовић. Али противу њих двојице није се имало онолико доказа колико противу Јанковића; осим тога био би

велики скандал кад би се обелоданило, да су у завери противу кнеза Михаила ухваћена и два тако чувена Обреновићевца као Стевча и Вујовић; с тога су њих двојица остављена на миру. По Владином мишљењу, Мајсторовићева завера била је Карађорђево-либерална: то је и објашњавало зашто је Грујић, у Великом суду, толико настојавао да се завереници пусте испод суђења. Влада је гледала на чланове Великог суда као на једномишљенике завереника; пуштајући заверенике испод суђења, чланови Великог суда хтели су да им даду могућности да кују нове завере противу Кнеза и његове Владе. Да ли се смео трпети такав један суд који држи страну завереницима? Зар има опстанка једној држави у којој највиши суд објављује да је слободно правити завере противу њене законите Владе? Јеврем Грујић, који је 1858 успео побунити Скупштину противу Кнеза, покушава сада да побуни највиши суд. Али Влада не треба да га пусти да и у суду тера свој бундијски занат. Кад је бунтовник, с њиме ваља поступити као с бунтовником, — и зато под суд и он и све друге судије, које су заједно с њиме решиле, да противу Кнеза сме радити што год ко хоће, јер Кнез, као какав хајдук, стоји ван заштите закона.

То је било гледиште на које су се одмах ставили Гарашанин и Христић: држање Великог суда значило је за њих одрицање суда да пружи Кнезу и државној безбедности ону заштиту коју им по закону дугује; ако се Велики суд остави некажњен, настаће потпуно безвлашће. Ипак зато Гарашанин и Христић нису хтели предузимати ништа, док прво не чују мишљење стручних правника. Министар правде Рајко Лешјанин, који је у исто време важио као један од најбољих криминалиста, био је у првоме реду позван дати своје мишљење. Његово је мишљење било, да је Велики суд пустио испод суђења људе који су учинили дела за која Казнени Законик прописује казну до двадесет година робије. Мајсторовић и његови другови договарали су се о преврату, били су решили да ради преврата траже новаца од Александра Карађорђевића, врбовали су друге људе у заверу, и лажним гласовима о Кнезу изазивали у народу ону мржњу на њега која претходи преврату. Лешјанин је налазио да у свима тим радовима постоји дело велеиздајничког договора и велеиздајничких припрема. Ако Велики суд није хтео врбовање при-

сталица и ширење лажних гласова о Кнезу сматрати као припремне радње, он је могао да их сматра као специалне кривиде, јер је Казнени Законик предвиђао казне за оба та дела. Што се тиче тражње новца од Карађорђевића, то је, по мишљењу Лешјаниновом, неоспорно улазило у појам припреме.

У радњи Великог суда Лешјанин је запазио ове погрешке: 1) Велики суд није исправио пресуду првостепеног суда, у којој није за свакога оптуженога посебице наведено која су кривична дела код њега доказана. 2) Велики је суд узео да је првостепени суд ослободио оптужене за сва она дела за која их није осудио. Према томе, када је нашао да не постоје она дела за која је првостепени суд осудио оптужене, Велики се суд није упуштао у питање да не постоје каква друга дела. Нема сумње, примећувао је Лешјанин, да Велики суд не може осудити онога кога је првостепени суд ослободио као невиног, — али то не значи да Велики суд не може мењати квалификацију дела утврђену од првостепеног суда. Ако по мишљењу Великог суда нису постојала она дела за која је првостепени суд осудио оптужене, Велики је суд имао да испита да не постоје каква друга дела. 3) Велики је суд схватио појам припремне радње сувише уско: по њему припремна радња морала је бити материјална. На тај начин, он је избацио из појма припреме „тајно договарање и позивање на издајство, изопачавање и тајно проношење неистинитих вести, којима се незадовољство противу владатеља порађа“, дакле, сва најсигурнија средства припремања буне. 4) Велики је суд погрешно када је говорио о некажњивости покушаја припреме: припрема не може уопште имати покушаја, јер је већ по својој дефиницији нешто мање од покушаја. 5) Велики је суд, на супрот јасним прописима Казненог Законика, узео да увреде владатеља има само онда, када се дира у његова лична својства и у његов приватни живот. Казнени Законик, међутим, забрањује све оно што изазива мрзост на владатеља, без обзира на то да ли се тиме напада његов приватни живот или његов јавни рад. За дизање буне, у осталоме, много је целисходније нападати његов јавни рад него његов приватни живот.

Са правног гледишта, ова критика министра правде могла је бити савршено тачна; ипак зато, она није одговарала на главно питање, да ли се може шта предузети противу чланова

Великога суда. Узмимо баш да су чланови Великога суда погрешно разумели закон, они опет зато нису могли бити узети на одговор; судије суде по свом слободном разумевању закона за које ником нису дужни давати рачуна. Утврђујући да су чланови Великог суда погрешно разумели закон, министар правде још није био доказао да се они могу узети на одговор.

Преко ове тешкоће министар је правде прелазио олако. Чим је утврдио да су чланови Великога суда погрешно разумели закон, — тачније речено, нису га разумели овако како је он мислио да га треба разумети, — министар је правде закључио да се они могу ставити под суд за кривицу учињену у суђењу. Ту се сада наилазило на једну другу тешкоћу. Тадашњи закон о чиновницима предвиђао је, истина, да судије, како окружних судова тако и Великог суда, одговарају „за злочинства и преступљена учињена у суђењу“, али је одмах додавао да се они не могу као остали чиновници „подчињавати суђењу дисциплинарног суда, него подпадају под суђење редовних судова, о чему ће изићи особити закон.“ Тај особити закон није био издан, — и у тренутку када је чланове Великога суда ваљало дати под суд, није било закона по коме ће им се судити.

Министар правде прелази олако и преко ове тешкоће. 11 јуна 1864 издаје се на брзу руку један закон о „стављању судија под суд.“ Према закону о чиновницама, судијама су имали да суде редовни судови; члановима Великога суда, као члановима највише судске надлежности, могли су да суде само њихови другови. О Мајсторовићевој ствари судило је пет чланова Великога суда; у томе је телу било још десет чланова; из њих је требало саставити суд за окривљене чланове Великога суда. Али закон од 11 јуна наређивао је друкчије. Он је за суђење чланова Великога суда образовао један нарочити суд, састављен од четири саветника и три члана Великог суда: већину су, дакле, чиниле несудије. Тај суд, који се постављао од случаја до случаја, судио је као преки суд у првом и последњем степену. Сведоке и окривљене саслушавао је само тада ако би сматрао за потребно; иначе, изрицао је пресуду на основу ислеђења једне комисије постављене од министра правде. На тај начин, чланови Великога суда нису одговарали пред редовним судовима, него пред једним судом

постављеним ad hoc, који се разликовао од редовних судова и по своме саставу и по своме поступку.

На основу закона од 11 јуна наименована је једна иследна комисија од три члана: један је од њих био помоћник министра правде, други начелник округа београдског, а трећи председник варошког суда београдског, — што значи, да су у тој комисији административни чиновници стајали према судијама као 2:1. Пред ту комисију позване су велике судије које су судиле у Мајсторовићевој завери: Јеврем Грујић, Јован Мићић, Јован Николић, Јован Филиповић, Маринко Радовановић, и секретар заступник судије Стојче Ивановић. Судије су одговарали сви једно исто, — да су они судили онако како су разумели закон, а да за своје разумевање закона нису никоме дужни давати рачуна. Грујић није одговарао ништа. Сматрајући закон од 11 јуна као неправилан, он се није хтео подврћи његовим прописима. И ако је знао да ће му се, на крају крајева, судити по актима иследне комисије, он је ћутао пред њоме као нем човек. На сва њена наваљивања, он је отварао уста само толико да каже деловођи: „Пишите, Грујић ћути.“

По свршеном ислеђењу, постављени су, 23 јуна, чланови тога нарочитога суда који је имао да суди великим судијама. То су били, од стране Државног Савета, Гаврило Јеремић, Ђорђе Миловановић, Ђорђе Ценић, и Јевтимије Угричић, а од стране Великог суда, Алекса Романовић, Ђорђе Петровић, и Никола Х. Поповић. Нарочити суд није саслушавао оптужене судије, и своју пресуду донео је на основу оптужбе министра правде и на основу извештаја иследне комисије. Он је нашао, да се у Мајсторовићевој завери велике судије нису држали закона; закон је требало разумети онако како је мислио министар правде, а не онако како су мислиле велике судије. Нарочити је суд утврдио код њих дело „хотимичног изопачавања закона и кривог суђења.“ Он је осудио велике судије на три године затвора и лишење грађанске части, а секретара Ивановића на две године затвора и лишење грађанске части. Један од чланова нарочитог суда, Романовић, одвојио је мишљење. Он је истакао да код оптужених није доказана намера. „Из дела које се овде суди не да се извести да су обавињавани при суђењу руковођени сопственом коришћу, не да се извести пакост противу јавних интереса, не да се ни

из одоношења њених према онима за издају обвинјаванима закључити, да су састрадањем руковођени." По Романовићевом мишљењу, код великих судија није постојала намера, него само нехат: он је предлагао за судије казну лишења звања, а за секретара сто талира повчане казне.

Осуђене судије спроведене су у Карановац (садашње Краљево) на издржавање казне. Затворени почетком јула 1864, они су пуштени на слободу почетком септембра 1865, када им је Кнез дао помиловање. Мајсторовићева завера свршила се тиме, да завереници остану без казне, а да место њих оду у затвор њихове судије. То је што се, у оно време, називало у провинцима „Пропаст Великог суда“.

Какав је утисак пропаст Великог суда учинила? Те исте године држана је Народна Скупштина. По њеним изјавама могло је изгледати, да народ одобрава све што је Влада учинила. Скупштинска ардеса поднета Кнезу, почињала је овако: „Господару! Твој је ум опширан, твоја је душа велика, твоје је срце пространо...“ Народно гушање било је изречено како над завереницима, тако и над судијама које их поред јасних законских прописа оставише без икакве казне. „Хвала вам, господару, што бар њима (т. ј. судијама) не дадoste, да се некажњено титрају законима земаљским и тиме спасoste народ од најубитачнијих последица, које би га снашле да безаконе суђаје оставше без казне законите.“ После ове адресе чуле су се са свих страна жеље, да се Мајсторовић и другови наново даду под суд, како би добили казну која им по закону припада. Али овако далеко нису смели ни ни Гарашанин ни Христић: они су успели да увере Скупштину да се никоме не може за исто дело два пута судити. Скупштина је, опда, донела друго једно решење, — а то је, да се свима чиновницима уплетеним у Мајсторовићеву заверу одузме пензија. Ово одузимање пензије простом скупштинском одлуком било је, без сумње, противно закону. Министри су говорили противу те одлуке, али, када је она била донета, министри су се пожурили да је изврше. Чиновници уплетени у Мајсторовићеву заверу били су још раније пензионисани; сада је престала да им се и пензија издаје.

У круговима варошке интелигенције пропаст Великог суда примљена је сасвим друкчије него у Народној Скупштини. Када је Велики суд пустио заверенике испод суђења, интели-

генција је била противу Великог суда. Људима је изгледало јасно као дан, да су се Мајсторовић и другови договарали о преврату, да су чак и неке припреме чинили, и да с тога нису могли остати некажњени. У томе тренутку, интелигенција је била на страни Владе. Али, када је Влада после тога дала велике судије под суд и послала у карановачки затвор, интелигенција се обрнула противу Владе, и ставила на страну Великог суда. Општи је утисак био да су велике судије биле осуђене без доказане кривице, просто с тога што нису разумевали закон онако како је министар правде хтео да се он разуме. Њима је судио један суд у коме је било мање судија него саветника, на основу ислеђења једне комисије у којој су такође судије према административним чиновницима стајали у мањини. У место да великим судијама суди редовна судска власт, судило им је једно мешовито тело, које је мањим делом представљало редован суд, а већим делом суд чиновничко дисциплински. То је тело судило по кратком поступку преког суда, чак и без саслушања оптужене стране. Изгледало је као да је и састав и поступак његов био подешаван тако како ће велике судије бити пошто лото осуђене. И врх свега још закон на основу кога је тај нарочити суд установљен, био је донет пошто су велике судије учиниле кривицу за коју су оптуживане; према томе они су дошли под тај суд на основу једног закона са повратном снагом. Зар из свега овога није следовало да је судска независност код нас поништена? Судије су имале да суде не по своме разумевању закона него по разумевању министра правде; чим би се усудили протумачити закон на један начин који се министру не би свидео, они би могли бити предани на суђење једној изванредној комисији, више административног него судског карактера, постављеној од самога министра. Шта је под таквим околностима значио Велики суд, — и какав је ауторитет могао имати? Терорисан од министра правде и од његових преких судова, он је, и ако највиши орган правосуђа, морао у изрицању правде бити владино оруђе.

Ово мишљење нису делили само противници Михаиловог режима, него чак и његове присталице, на пр. Никола Крстић и Милан Пироћанац. Крстић пише у свом дневнику: „Глас Великог суда беше досад глас свети који се не могаше погазити; сад је важност та погажена, и влада узме на себе

одговорност за све што судови раде." Кристић наводи речи Ђорђа Натошевића поводом пропасти Великог суда: „Следство оваквих поступака треба да буде диктаторство." У извештају аустријског консула, Владино поступање са Великим судом означава се као „монструозно". Влада, каже се ту, наилази на општу осуду. „Јавно мњење, преплашено, само шапуће, али индигнација је општа."

Пропаст Великог суда јако је шкодила Михаилу и његовом режиму. Знало се да Михаило не допушта слободну штампу, и да је како Савет тако и Скупштину довео у потчињен положај према Кнезу, — али се мислило да има нешто што и његов аутократски дух мора трпети, а то је један самосталан суд, који суди по закону а не по Владином диктовању. После пропасти Великог суда, изгледало је да под Михаилом чак ни суд не сме имати своје слободно правно уверење; изгледало је да судије имају да бирају између обичне чиновничке послушности и карановачке тамнице. Ступајући на владу, Михаило је обележио своју владу као владу законитости; он је обећавао, да ће закон поштовати као „највишу вољу". Сва та лепа обећања свршила су се тиме, да Велики суд, врховни чувар законитости, буде отеран у апс. Дотле, свет није веровао либералној опозицији, која је говорила да је, под привидном европском углађеношћу, Михаило исто тако деспотска природа као и његов отац. Свет је мислио, либерали претерују; Михаило, истина, гони политичке лармације и букаче, али, иначе, то је човек од реда и закона. После пропасти Великог суда, свет се стао питати, да може бити либерали немају право... Пропаст Великог суда обележила је Михаилов режим као један неоспорно деспотски режим, и то му је обележило остало до краја.

Гарашанин и Христић, који су саветовали Михаилу стављање великих судија под суд, нису увиђали да у томе поступку има чега било зазорнога: на против, били су уверени да, гонећи велике судије, они само свете законитост о коју су се велике судије огрешиле. Гарашанин и Христић били су људи старога кова; они нису схватили суд као једну самосталну власт; судије су биле за њих што и остали чиновници, које је Влада могла у свако доба узети на одговор за њихове незаконите поступке. Гарашанин и Христић сећали су се онога доба када је министар правде, својим расписима, објашњавао

судијама смисао појединих законских прописа, и упућивао их како да суде; још и у Михаилово време било је примера да су судије добијале од министра правде овакве расписе о тумачењу закона. Гарашанин и Христић сећали су се онога доба када је Влада давала под суд судије због рђавог суђења, и када на то нико није викао, јер се сматрало да су судије тако неспособне, да је надзор Владин над њима потребан баш ради доброг дејствовања судске власти. Али то старо доба кога су се Гарашанин и Христић сећали, и по чијим су појмовима радили, постепено је пролазило, и, под утицајем младих правника школованих на страни, стварали су се нови погледи на судску власт. Сада се за судску власт тражила што већа независност од Владе; док је обични чиновник стајао под својим министром и његовим заповестима, судија је стајао под законом, који је слободно тумачио. Те нове погледе Гарашанин и Христић нису разумевали; Гарашанин је остао дубоко изненађен и узбуђен, када му је Пироћанац објаснио неправилност Владиног поступања са Великим судом. Али то што нису знала та два стара бирократа, однегована у идејама свемоћне полицијске владавине, знали су њихови правни саветници, који су били високо образовани правници, потпуно обавештени о начелима судске независности. Њихови правни саветници били су Рајко Лешјанин, министар правде, и Ђорђе Ценић, државни саветник, за кога се мисли да је саставио пресуду којом су велике судије биле осуђене. Ценић је био министар правде пре Лешјанина; и он и Лешјанин били су професори права и писци правних уџбеника; у то време, они су се рачунали међу наше најбоље правнике, и то баш по струци кривичног права. Влада је, изгледа, држала још више на Ценићево мишљење него на Лешјаниново. Када је Ценић рекао да је могућно стављање великих судија под суд, Влада је мислила да је потпуно покривена ауторитетом наших признатих правника, и да се њеном поступку неће моћи бар са правног гледишта вишта приговорити. Одговорност за пропаст Великог суда лежи много више на Лешјанину и Ценићу него на Гарашанину и Христићу. Држање Лешјанина и Ценића, које није ни мало одговарало њиховом правном знању, може се само овако објаснити. Кнез Михаило био се страховито наљутутио на велике судије и желео је њихово кажњавање. Лешјанин

и Ценић нису смели да му се замере, и онда су све што је Кнез желео, одобрили као правно могућно.

Пропаст Великога суда била је резултат читавог низа погрешака. Полиција је погрешила што је одмах прва кретања Карађорђеваца, која још нису добила одређенији вид, покушала надувати у једну велику заверу. Влада је погрешила што је, и не чекајући решење суда, издала једно званично саопштење у коме се о завери говорило као о потпуно доказаној. Велики је суд погрешно што је пустио испод суђења све оптужене, и ако се, бар код неких од њих, могло доказати дело велеиздајничког договора и првих припрема. То, без сумње, није била онако једна опасна завера како је полиција представљала, али нису били ни са свим празни разговори и оговарања како је Велики суд представљао; истина је била по среди. Влада је погрешила што је велике судије ставила под суд само зато, што нису закон онако разумели као она. Нарочити суд погрешно је што је осудио велике судије без доказаног умишљаја: осудити људе без доказаног умишљаја, било је исто тако противно прописима Казненог Законика, као и пустити испод суђења људе код којих је било доказано дело велеиздајничког договора и припреме. У овом селету погрешака, погрешке учињене од судова, како од великог тако и од нарочитог суда, зацело нису биле најмање.

Мајсторовићева завера, која је имала за циљ да Михаила лиши престола, а може бити и живота, промашила је свој циљ, али је постигла нешто друго што није имала у виду. Она је јако оштетила морални углед Михаиловог режима. Тај режим важио је до Мајсторовићеве завере као режим велике строгости, али и велике законитости. После Мајсторовићеве завере он није више важио као режим законитости.

ГЛАВА VII.

ОМЛАДИНА ПРОТИВУ МИХАИЛА.

Михилова унутрашња политика, кроз аутократска, постала је од једног тренутка врло непопуларна. Могло се мислити да ће његова спољашња политика, кроз националистичка, остати популарна увек. Али последњих година његове владе један део јавнога мишља, и то не незнатан, почиње се обртати и противу његове спољашње политике.

I.

Спољашња политика Михаилова имала је за циљ рат са Турском. Пре ступања у рат требало је свршити неке претходне послове.

1) Требало је укинути устав од 1838 и извојевати потпуну унутрашњу самосталност. Докле је год постојао устав од 1838, који је Порта издала, Порта је имала права да се меша у наше унутрашње ствари, и да води надзор да ли се наше домаће законодавство креће у границама њенога устава. Како је под Портиним надзором било могућно спрешити се за рат с Турском? Рат је тај, пре свега другога, претпостављао нашу народну војску. Како се народна војска могла установити, када је Порта имала права да забрани установу народне војске као противну уставу од 1838?

2) Требало је уклонити турске гарнизоне из наших градова. Они су се налазили у овим градовима: Београд, Шабац, Смедерево, Фетислам, Соко, Ужице. Сама престоница лежала је под турским топовима. Турски гарнизони у нашим градовима значили су једну врсту турске окупације. Са својим трупима у нашој земљи, Турска је могла ометати наше ратне припреме, — а у случају рата довести нас у тај положај да се морамо борити с Турцима и споља и унутра.

3) Треbало је склопити савез с осталим хришћанским државама и народима на Балкану. Турска је могла одолети самој Србији; она није могла одолети свима Балканским хришћанима, ако би се ови противу ње удружили.

То су били припремни послови које је Михаило имао да сврши, пре него што би почео рат с Турском.

II.

Михаило је почео укидањем турског устава. На Преображенској Скупштини, он је донео нове законе о Савету и о Скупштини, који су значили укидање тога устава. Тиме је потпуно утврђена наша унутрашња самосталност. Порта је, паравно, протестовала, али њен би протест остао чисто дипломатски, да Михаило није одмах показао на шта мисли употребити нашу унутрашњу самосталност. На Преображенској Скупштини, поред закона о Савету и о Скупштини, он је још донео и закон о народној војсци. Порта ниједног тренутка није двоумила о значају тога закона. Она је видела да Михаило спрема рат, и да би његово спремање одмах у почетку омела, она поред дипломатских средстава употребљава и војна. Отуда читав низ војних манифестација које имају за циљ да застраше Михаила. Оне стварају једну врло опасну ситуацију у којој је лако могло доћи до рата, и ако у том тренутку рат није хтела ни Порта ни Михаило.

Турске војне манифестације почињу прикупљањем трупа дуж наше границе, — и те трупе, то је махом башибозук, који не даје никаква јемства да неће прелазити на наше земљиште и чинити зулуме. У вези с тиме настаје кретање оних трупа које се налазе у самој Србији. Прво се кретање олажа код Сокола, где Турци пуцају на нашег среског начелника. За тим, у самом Београду, избијају сукоби између низама и варошког становништва. Овде ствари постају озбиљне. Трећег јуна 1862, низами убијају једног српског дечка. Драгоман српске полиције, који је одмах потрчао на лице места, такође је убијен, и то из мазгала турске полиције. То је знак за почетак опште борбе између Срба и Турака. Борба траје целу ноћ, и прекида се тек пред зору формалним примирјем потписаним од нашега министра Гарашанина и од команданта београдске тврђаве Ашир паше. Четврти јуни пролази на миру, премда се овда онда чује пушкарање, али петог пре подне,

преко сваког очекивања и без свакога повода, из града се отвара топовска патра на варош. Бомбардовање траје четири и по часа, и, поред све панике коју је изазвало у варошком становништву, не показује се тако опасно, јер турска артиљерија не вреди много. По турском обичају, тек после свршеног бомбардовања, београдска тврђава добија добре топове.

Бомбардовање Београда узбунило је европску дипломатију. Консули су већ сутра дан добили налог да зауставе непријатељства. Срби су, међутим, сматрали бомбардовање као предзнак рата с Турцима. Михаило, кога је бомбардовање затекло у унутрашњости, долази брже боље у Београд, прима диктатуру из руку Савета, и проглашава ратно стање. Београдски гарнизон појачава се народном војском београдског округа и ислуженим војницима из целе земље; 15.000 људи стоји под оружјем ради одбране Београда. У целој земљи диже се народна војска и купе добровољачке чете, као да ће до рата сутра дан доћи. На турске гарнизоне у градовима устаје цела Србија, као некада на дахије. После бомбардовања гарнизони се држе мирно, али и од Видина и од Босне виде се турске трупе у покрету ка српској граници. Оружан сукоб између Срба и Турака изгледа врло могућан.

Једна дипломатска конференција, сазвана јула 1862 у Кањлици, спречава тај сукоб. Порта поставља питање о нашој народној војсци, и тражи да се она распусти, или бар сведе на што мањи број. Ми из одбране прелазимо у напад, и тврдимо да је бомбардовање Београда показало, да опасност за мир не долази од наше народне војске него од присуства турских гарнизона у Србији. На супрот Портином захтеву о распуштању народне војске, ми постављамо питање о градовима, и тражимо да се турски гарнизони из њих повуку. Тада се види да је бомбардовање Београда било погрешка: не само да није застрашило Михаила, него му је још дало повода да изнесе пред Велике силе градско питање.

Велике су силе биле подељене: Француска и Русија на нашој страни; Енглеска и Аустрија на турској. Најзад се долази до једног средњег решења. Ми смо тражили, да се Србија сасвим очисти од Турака, како од војника, који су били у градовима, тако и од невојника, који су били по варошима. Конференција решава, да се само ови последњи иселе. Ми смо тражили, да се сви градови поруше, јер нисмо знали, како да

се друкчије ослободимо турских гарнизона који су те градове чували. Конференција решава, да се поруше само два града у унутрашњости, Соко и Ужице, а да се задрже сва четири града на Сави и Дунаву: Шабац, Београд, Смедерево, Фети-слам. Рушили су се, дакле, градови који за Турску нису вредили, јер су били отсечени од ње, а задржавали су се градови с којима је она била везана водом, и који су с тога имали за њу вредности. Турци су тражили, да се наша народна војска распусти или смањи. Члан 11 Канличкога протокола који је говорио о народној војсци, био је тако састављен да је допуштао разна тумачења. Аустријанци су узимали да се тим чланом прописује смањење народне војске на један број који неће задавати бриге Турцима. Ми смо узимали да је смисао тога члана овај: ако Србија смањи своју народну војску, онда ће и Турска смањити своје гарнизоне у градовима. И ако је бомбардовање Београда почело без нашег изазивања, конференција је нашла, да смо дужни накнадити штету коју је турско становништво претрпело у нередима који су тим поводом настали. Што се тиче штете коју је наше становништво претрпело, њу Турска није била дужна да накнади.

Михаило и његова Влада примили су с тешким срцем одлуке Канличке конференције. Заједничкој вољи Великих сила није било могуће одупрети се, али да се конференција развила без резултата, и ми остали сами очи у очи с Турцима, Михаило је био решен да Турцима не попусти. У крајњем случају био је готов на рат; чак је и ратну прокламацију имао написану.

Када се све узме у рачун, Михаило је 1862 постигао много већи успех, него што је испрва изгледало. Бомбардовање Београда био је турски одговор на стварање наше народне војске; том војном демонстрацијом Порта је хтела да нас застраши и принуди на растурање или смањење народне војске. Заслуга је Михаила и његове Владе да се нису препали од турских топова. У место да попусте Порти, они су дигли на оружје народ, готови да на њену силу силом одговоре. То њихово мушко држање решило је питање о нашој народној војсци. Јер, када бомбардовањем Београда није могла ништа постићи, Порта је морала са својом војском из Босне и Бугарске унасти у нашу земљу, ако је хтела да нам своју вољу наметне. Тако далеко она није смела ићи. Одустајући

од војног похода на Србију, Порта је решење свога спора са нама пренела на европску дипломатију. Од тога тренутка било је извесно да се наша народна војска неће растурати: за обезбужавање једнога народа дипломатске конференције и њихови протоколи ретко су кад били довољни. После бомбардовања Београда ми смо остали дубоко незадовољни, јер смо бомбардовање узели за повод да тражимо одлазак Турака из наших градова, а са тим захтевом ни смо могли успети. Али, ако се има на уму да је бомбардовање имало за циљ да нас принуди на растурање народне војске, онда је јасно да је успех био на нашој страни, јер наша народна војска није била растурена.

Конференција Канличка спречила је српско-турски рат, али није решила српско-турски сукоб. Турци, који нису могли осујетити стварање наше народне војске, гледали су да осујете њено наоружање. То наоружање било је скопчано са великим тешкоћама. Ни Турска ни Аустрија није допуштала провоз оружја за Србију; једино нам је остајао отворен пут преко Румуније. Али, када смо покушали да преко Румуније пренесемо пушке које нам је Русија поклонила, Порта се успротивила. Сизерен и Србије и Румуније, она је мислила да може захтевати од Румуније да узапти оружје намењено за Србију. Румунија је овај захтев одбијала, и у једном тренутку изгледало је да ће Порта покушати да својом војском сама узапти оружје. На крају крајева оружје је ипак пребачено на нашу страну. Као и на конференцији у Канлици, тако и овога пута Русија и Француска стајале су уз нас, а Енглеска и Аустрија уз Турке. Неслога Великих сила поколебала је Порту, и она није смела употребити крајња средства. Француски утицај био је врло јак у Румунији; због тога се у питању нашег оружја Румунија одупирала Порти готово исто тако енергично као и ми сами. Наш успех да поред свих дипломатских тешкоћа провеземо оружје кроз Румунију, значио је много. Тиме је утврђено наше право да држимо народну војску, и да је оружамо како сами за потребно нађемо.

Ако Турци нису губили из вида нашу народну војску, и ако су на све могуће начине гледали да њено развијање омету, ни ми нисмо губили из вида турске гарнизоне у нашим градовима, и гледали смо на све могуће начине да их одатле уклонимо. Србија се није ослободила Турака од једном као

неке друге Балканске државе, него мало по мало. Почетком прве Милошеве владе, Турци су становали још свугде по варошима. Постепено, ми потискујемо Турке и из вароши, и крајем прве Милошеве владе Турака има само још у утврђеним местима, које је држала Султанова војска. После бомбардовања Београда, конференција у Канлици решава исељење свих Турака који не припадају градским гарнизонима; цело грађанско становништво одлази, и остаје само војска по градовима. Али ни ту војску ми не можемо више да подносимо. Противу ње су не само Кнез и Влада, којима њено присуство смета у њиховим ратним плановима противу Турске, него је противу ње и сâм народ. Стигли су нови нараштаји са већом националном осетљивошћу, који не трпе никакав, чак ни чисто симболични знак турскога господарства: турска заставица на граду, турске страже на варошким капијама, све то вређа млађе људе у народној самосвести и народном поносу. Њихови стари, који су одрасли у турском ропству, могли су сматрати турске трупе у нашим градовима као неку ситницу, али ови млади људи, одрасли у ослобођеној Србији, осећају присуство турских трупа као велику срамоту. Оно им пада тешко као непријатељска окупација, под којом се не може дисати.

Питање градско изгледа једно од оних питања која се без рата не даду решити. Турска, је увек држала на градове као на последњи остатак своје моћи у Србији; после установе наше народне војске, она држи на градове још више. Место башибозука који их је чувао, она доводи редовну војску, шаље нове топове, хоће да учини градове што употребљивијим у случају рата. Читавих пет година ми се и Porta налазимо у врло затегнутим односима: ми спремамо народну војску; она појачава своје градске трупе. У један пут, са свим неочекивано, 1867, питање градско решава се без крви, чисто дипломатским путем. Дотле, у нашим сукобима с Портом Француска и Русија биле су на нашој страни; Енглеска и Аустрија на турској. Због те поделе Сила наши сукоби с Портом свршавали су се половним решењем. Али ова равнотежа Великих сила постигнута у српско-турском питању квари се од 1866 на штету Турске. Аустрија, побеђена у рату с Прусском, осећа се неспособном за акцију за неколико година. Да се за време њенога опорављања источно питање не

би решило без њеног учешћа, она гледа да задовољи Србију као ону балканску државу која би најпре могла отворити Источно питање. С овим обртом у аустријској политици пада једновремено и један обрт у турској политици. На Криту избија 1866 један озбиљан устанак, који задаје Порти доста муке, и који ће се продужавати годинама. Porta се боји да тај устанак не узбуни, поред Грка, и остале Балканске народе. Како Србија важи као стожер Балканских народа, Porta се решава да задовољи Србију; ако она остане на миру, грчки покрет на Криту моћи ће се локалисати. Михаило се користи овим стицајем прилика да постави градско питање. Он тражи градове, и Porta их даје. Формално, градови ће остати и даље Султанови, али, у место да их чувају турске трупе, чуваће их кнез Михаило као верни вазал Султанов. Турска заставица више се и даље на градовима, као последњи знак Султановог господарства. У кратко, војска одлази, а заставица остаје. Porta жели да Михаило, који дотле није долазио у Цариград, дође на подворење Султану. Њој је Михаилова посета потребна ради стишавања Балканских хришћана, које је Критски устанак узбунио. Крајем марта 1867 Михаило долази у Цариград, а од шестог до четрнаестог априла врши се предаја свих градова српској војсци. Тако се свршава градско питање, и с њиме прва фаза у ратним припремама Михаиловим. У тој првој фази, Михаило је имао да створи народну војску и да уклони турске трупе из градова. Он је оба та посла свршио. Србија је добила војску с којом може ратовати, — и, полазећи на границу, та војска не би остављала за собом у градовима турске трупе да јој пуцају у леђа.

III.

Пошто је свршена прва фаза у Михаиловим ратним припремама, настаје друга фаза, у којој је главно наћи савезнике противу Турске. Михаило није мислио да Србија ратује сама. Његов је план био да сви Балкански хришћани истовремено навале на Турску. Отуда читав низ савеза које Србија за његове владе закључује: савез са Црном Гором 1866; споразум са бугарским револуционарним одбором почетком 1867; савез са Грчком августа 1867; савез са Румунијом јануара 1868. Сви ови уговори савеза прављени су или непосредно пред решење или непосредно после решења градског питања: било

је сасвим логично да ратна акција дође тек после решења градског питања. Од свих тих уговора најважнији је био уговор са Грчком. Ова се земља, због Критског устанка, налазила у тако затегнутим односима са Турском, да је до рата могло свакога часа доћи. Порта је дала Михаилу градове баци тога ради да би добила његову неутралност за време Критског устанка. Али то није сметало Михаилу да, одмах после решења градског питања, начини савез са Грчком. Градови нису били завршни циљ његове спољашње политике, него само један момент у његовим припремама, које су на много веће циљеве биле срачунате.

Те државе с којима је Србија била начинила савезе, нису између себе биле везане никаквим уговором. Свака је од њих била везана само са Србијом; Србија је служила као спона између њих, — и у Балканском савезу који се стварао, она је имала бити стожер.

Уговори са Црногорцима, Бугарима, Грцима, били су прави ратни споразуми, који су предвиђали заједничку војну радњу противу Турака. Уговор с Грчком, нарочито, био је начињен као прави савез за напад и одбрану. Што се тиче уговора са Румунијом, то је био само уговор о пријатељству. Карол, краљ румунски, вели за њ у својим успоменама, да је имао карактер платонски. Пре закључења уговора, Михаило је говорио Каролу да Срби и Румуни имају исти интерес да раскину везу с Турском. Карол му је одговорио да на то није ни мислити, докле Румунија не ојача војно, — т. ј. докле Румунија не створи своју војску, јер у том тренутку румунска војска није постојала. При првом прегледу румунских трупа, Карол је нашао да је само стање здравља „задовољавајуће“. Дух је био тако рђав да су војници представљали опасност за земљу. Обука није била никаква; трупе нису биле обучене у тактичким покретима, и официри нису знали свој занат. Пушака је било само за 15.000 људи; о муницији се слободно могло рећи да је нема; 1866 један румунски министар долазио је у Србију да тражи барута и муниције. Стварање румунске војске почиње тек од краља Карола. Дотле, с њоме нико није озбиљно рачунао. У Цариграду су говорили о њој с подсмехом, и упоређивали је са Папином војском.

Како је стајало са војном снагом осталих наших савезника? Бугари, још турска раја, нису имали ничега другог осим

људског материјала. Сву ратну спрему имали смо ми да им дамо; чак смо имали да им дамо и војсковође; у Србији је постојала једна „бугарска легија“, у којој су се бугарски бегунци обучавали командовању. Црна Гора имала је своју војску, премда не велику, али наоружање њене војске падало је добрим делом нама на терет. Ми смо дали Црној Гори једну брдску батерију са метцима и са целим прибором; дали смо јој 5000 пушака; дали олова и барута; дали, најзад, и у готовом новцу 25.000 дуката. Остаје још Грчка, наш главни савезник. После Србије, она је зацело била најспремнија за рат, али ни она није била спремна довољно. Наш војни изасланик који је ишао у Атини, поднео је неповољан извештај. Грчка је имала 8000 војника са 20 топова и 18.000 пушака. Њена флота, остављајући на страну обичне пароброде, састојала се цигло из једне фрегате од 60 до 70 топова. Због своје неспреме, Грчка се и устезала да поводом Критског устанка уђе у рат с Турском, али како је тај устанак, који никако није престајао, могао и преко њене воље изазвати њен рат с Турском, она је за сваки случај начинила савез са Србијом. Србија, о којој се мислило да може извести у бој 150.000 добро оружаних људи, далеко је измицала у ратној спремности испред свију својих савезника. Зато јој ниједан од њих није спорио вођство у будућем рату с Турском.

Поред ових уговора о савезу треба још поменути и Михаилову пропаганду, која је обухватала не само цео Балкан, него се била раширила и у Аустријске земље, — у Хрватску и Војводину. Свугде је било повереника Михаилове владе, који су се обавештавали о стању духова, и будили наде на један општи устанак потлачених народа. Пропаганда је била нарочито јака у Босни и у Бугарској; у случају нашега рата с Турцима, те две покрајине имале би одмах да се побуне. Не само у Босни и у Бугарској, него и на другим странама, били су нађени људи који ће се ставити на чело народног устанка; они су били под нашом платом, и одговарали данашњим четницима. Од времена на време, они долазе у Београд и показују се Влади у свом живописном народном оделу и у пуној ратној опреми. Неке од њих Влада даје фотографисати. Они имају изглед и став врло ратоборан; питање је само да ли ће народ за њима поћи. У Београду мисле да ће се под командом тих људи народни устанак извршити са брзи-

ном и сигурношћу једне мобилизације. Четничкој организацији Михаилова влада даје велику важност. Онога часа када Балканске државе огласе рат Турској, четничка организација има да побуни рају у целој Отоманској царевини. Без те побуне раје, Балканске државе са самим својим војскама не би биле потпуно сигурне у успех.

Да ли и колико Михаило рачуна на потпору Великих сила у својој радњи противу Турске? Без сумње, он је у тесним везама са Русијом, која ревносно заступа наше захтеве код Порте, и која нам 1862 поклања пушке. Ипак зато, Михаило не очекује да Русија сама поведе рат за ослобођење Балкана. Он тражи од ње само једно, а то је да дипломатски спреми рат. Она има да склони Велике силе да се не мешају у борбу између Балканских држава и Турске. Иначе, сав терет рата имале би да понесу саме Балканске државе. Ако ниједна Велика сила не би стала на страну Турске, Михаило је уверен да би у једном локалисаном рату Турска морала подлећи Балканским државама. Михаилова идеја рата поклапа се с идејом Балканског рата од 1912: то је рат који Балканске државе воде саме с Турском; Русија их помаже само својом дипломатијом, која спречава Велике силе да се не умешају.

Аустрија је била та сила чијег се мешања Михаило највећма бојао. Да би се од ње обезбедио, он, поред руске помоћи, тражи још и помоћ мађарску. Он има један споразум с Мађарима, који се своди на ово: Србија ће помагати мађарску националистичку политику према Аустрији и поштовати територијалну целокупност Мађарске, — што значи, неће тражити оцепљење српских крајева, него ће се задовољити њиховом аутономијом (у ствари, Мађари не пристају на аутономију, него само обећавају једну административну поделу по којој ће српско становништво бити груписано у своје одвојене жупаније). То је што ће Србија учинити за Мађарску. Мађарска, пак, помагаће Србију у толико, што ће се противити аустријском ширењу на Исток. Апсолутистичка и централистичка Аустрија била је противник младих Балканских држава; бранила целокупност Отоманске царевине; у случају њенога неизбежног распада, помишљала да сама заузме западну половину Балканског полуострва. Зато је било у интересу Србије помоћи претварање Аустрије у једну дуалистичку државу и њено цепање на немачку и на мађарску поло-

вину. Да би одржали своју самосталност према Бечу, Мађари би морали наслањати се на Балканске народе, и, због те потпоре коју би код Балканских народа налазили, они би били вољни да кваре аустријске планове управљене противу слободе Балкана. Мађарска је била један од главних чинилаца Михаилове политике: она је имала да уздржи Аустрију од мешања у балканске ствари и од ширења на Исток. Аустро-Угарски дуализам изгледао му је најбоља предохрана од аустријског империализма: отуда његови договори и споразуми са Кошутом и Андрашијем.

Цео Михаилов план изгледао је од прилике овако. Русија склања Велике силе да се не мешају у решавање Источног питања. Аустрија, која би имала највише воље за мешање, принуђена је једном унутрашњом сметњом, а то је отпором Мађарске, на немешање. Балканске државе све заједно, у исти мах, под предводништвом Србије, почињу рат с Турском. Њихов проглас рата знак је за потлачене народности Отоманске царевине да се дигну на оружје. Нападнута од свих Балканских држава у један пут, збуњена и поремећена из основе једном општом буном у својој земљи, остављена без помоћи Великих сила, Турска не би имала ни од куда спаса. С њеним господарством на Балкану било би свршено.

У основи Михаиловог плана лежала су извесна присна уверења, која су се само једним делом оснивала на проматрању чињеница, а другим извирала из његовог унутрашњег бића. Једно је од тих уверења било уверење о снази и величини Српског народа. Српски народ, онда када је био турска раја, под Кара-Ђорђем и Милошем, био је у стању да се сам својом снагом ослободи турског јарма. Шта тек може учинити сада, када има своју државу и своју војску, и када противу Турака може извести, место старих вишњевих топова, праву модерну артиљерију. У једном разговору са Кошутом 1859, Михаило каже, Србији је данас много лакше да се мери с Турском царевином него за време првог и другог устанка. — Уверен о снази и величини српског народа, Михаило је исто тако уверен и о слабости и трошности Отоманске царевине. Устанци који су се дешавали шесетих година у Турској, само су га утврдили у том уверењу. Вукаловићев устанак, и ако савладан, оставио је утисак да је Отоманска царевина дотерала до тога степена слабости да ни једну обичну четничку

акцију не може савладати без дугог и мучног војевања. Избија за тим Критски устанак: код Порте се види исто петљање и патезање као и у Вукаловићевом устанку. Нико не зна када ће се и како Критски устанак свршити: то је као нека жива рана која се не може залечити. Шта би било, пита се Михаило, када би одједном плануло неколико таквих устанака као што је Критски или Вукаловићев, и када би истовремено упале у Турску војске српска, црногорска, грчка... Очеvidно је да Турска не би могла изаћи на крај с толиким комбинованим бунама и ратовима. Цео је посао за балканске државнике да удесе такву једну комбинацију истовремених буна и ратова.

Са тим уверењем о српској снази и о турској слабости мешала се код Михаила извесна револуционарна идеологија. Рат са Турском Михаило је више замишљао као буну него као рат. Српска војска, која у осталоме и није била војска него наоружан народ, имала би само да почне борбу; побуњена раја имала би да је прихвати и доврши. Михаило мисли да побуни Балканско полуострво, као што је његов отац побунио београдски пашалук, и то истим начином: развио би барјак, и сви потлачени појурили би одмах к њему. Тај владалац у унутрашњој политици тако велики аутократ, био је готов да се у спољашњој политици служи револуционарним методама. Што је главно, он се тим методама није служио онако као на пр. Бисмарк, који није веровао у идеје револуције, али је био готов да ради свога успеха употреби и злоупотреби све, па чак и револуционарни идеализам. Михаило, на против, био је пун револуционарног заноса; веровао у свето право свога народа на буну, и веровао у неодољиву моћ великих револуционарних покрета. Он је био сав у идејама од 1848: треба само разбудити и одушевити народ, све ће после ићи лако.

Михаилова спољашња политика имала је један велики успех: била је подигла углед Србије на дотле невиђену висину. Цео је свет осетио да Србија покушава организовати бунтовне тежње које су увек постојале на Балкану, али које су избијале свака за себе, често у невреме, и с тога могле бити угушене. Али сада Србија је имала да постане центар за све те бунтовне тежње; пошто би их везале у један снаж, она би их уздржавала од експлозије, докле год не би дошао тренутак, да их од једном откачи све, са умногострученом

снагом, као једну неодољиву стихију. Револуционарна централа за цео Балкан, Србија је изгледала господар његовог унутрашњег мира; с њоме се рачунало и на Порти и у престоницама Великих сила: никада дотле није Србија била такав чинилац у великој европској политици. Михаило је, од прилике, створио себи онакав положај на Балкану, какав је у његово време Наполеон III имао у Европи. Носилац начела народности, Наполеон је постао заштитник свих народности које нису имале своје државе, и које су у Европи биле стални елемент револуције. Захваљујући својим везама са тим народностима, он је могао свакога часа изазвати у Европи велике покрете који ће из основе променити њену политичку карту. На исти начин, премда у много мањим размерама, Михаило је постао на Балкану носилац, не само српске националне идеје, него националне идеје у опште. У њега су се уздали не само Срби него такође Грци, Бугари, чак и Арнаути. Водећи наполеоновску политику, он је добио нешто од наполеоновског угледа, и изгледао господар ситуације који држи у својим рукама рат и мир.

Своје велике дипломатске успехе, нарочито у градском питању, Михаило је дуговао томе свом престижу. Њему су попуштали, јер су га се бојали, а бојали су га се, јер су држали да је цео бунтовни Балкан под његовим утицајем. Докле је год претрио ратом, а није га водио, Михаило је имао врло јак положај. Шта би било, ако би једнога дана доиста заратио, то је друго питање. Његов план о општем балканском устанку изгледа прилично химеричан. Али, било устанка или не било, рат с Турском могао је бити за нас врло опасан. Баш стога што је постала глава Балканског савеза, Србија се излагала првим и најјачим ударцима турским. „Удри у главу!“ — то је начело унапред било усвојено у турским војним круговима, на случај једног Балканског рата. По томе начелу, Турска би, у први мах, оставила на страну све друге противнике, на против једне Србије усредредила своју главну снагу. Пре него што бисмо ми успели да запалимо цео Балкан, Турци би покушали да нам даду једну велику битку, која би им отворила Моравску долину и бацила целу Србију под ноге. Србија једном прегажена, Турци би лако свршили с осталим противницима, који би после српске катастрофе били потпуно дезорганизовани и пометени. Рат с Турском био је

за нас опаснији него и за коју балканску државу; зато смо морали добро pazити, када ћемо, и под којим околностима, тај рат отпочети.

III.

Главни помагач Михаилов у спољашњој политици био је његов министар иностраних дела, Илија Гарашанин. Гарашанин је први наш политичар који је схватио дипломатски проблем Србије. Још четрдесетих година, као министар под Карађорђевићем, он види јасно, да Србији неће бити тешко да се ослободи турског господарства, јер је Турска једна држава у пропадању, — али да ће Србији бити тешко да одржи своју самосталност према Русији и према Аустрији. То су две велике и јаке државе, противу чијих освајачких намера мала Србија нема могућности да се бори. Дипломатски проблем Србије састоји се за Гарашанина у овоме: како Србија може избећи да, после потпуног ослобођења од Турске, не падне у још много већу зависност било према Русији било према Аустрији. Та зависност, када бисмо у њу пали, била би, по свој прилици, коначна. По Гарашаниновом мишљењу, Србија је могла наћи спаса само у Балканском савезу, јер само све Балканске државе удружене могле су противставити довољно јаку брану аустријској или руској навали. Балкански савез, када би се једном створио, привукао би к себи аустријске Србе и Хрвате; може бити, и са Мађарима би засновао неке везе; у том случају, имао би се један снажан блок држава, на који нико не би смео ударити. У идејама Гарашаниновим, Балкански савез био је управљен, не толико противу Турске, колико противу Русије и Аустрије. То је први наш државник који је питање српске самосталности проширио у питање опште балканске самосталности, и који је поставио начело: „Балкан Балканским народима!“

И ако Карађорђевићево време није било особито подесно за вођење националне политике, Гарашанин ипак није се ограничио на „умтловање“ о дипломатском проблему Србије и на писање „начертанија“. Из тога времена има он три акта, која потпуно одговарају његовим политичким идејама.

1) Приликом Мађарске буне од 1848, он настојава више него икоји други члан Владе, да се пошаље оружана помоћ прекосавским Србима, који су се оцепили од Мађара и про-

гласили своју војводину. Он долази у сукоб са Вучићем, који не види никаквог разлога да се иде „преко баре“. У Српску војводину Гарашанин не верује много, а ни за своју земљу не нада се никаквој непосредној добити од овога подржавања прекосавских Срба противу Мађара, али он рачуна на дуже рокове. Он је рад да пробуди осећање солидарности код Срба с ове и с оне стране Саве: данас ми њима идемо у помоћ; сутра можемо ми њихову помоћ требати. Он раскида с уским „шумадињством“ Вучићевим, које му изгледа врло слаба основа народне самосталности пред великим опасностима будућности.

2) У очи Кримског рата Гарашанин, као министар иностраних дела, покушава да одвоји Србију од Русије, и да је приближи Француској. Заштита Француске не може бити опасна за Србију, јер Француска не мисли да осваја на Балкану; заштита руска, напротив, само је почетак руског освајања: Русија брани Балканске државе од Турске са скривеном намером, да их претвори у своје зависне земље, пошто их буде од Турске оцепила. Гарашанин, у то доба, сматра Русију као главног противника наше самосталности. Њему пада у очи да се Русија, као наш заштитник, много више меша у наше унутрашње ствари, него Турска, као наш сизерен, — и да руски консули заповедају нашем Кнезу и министрима, као да бисмо већ били руска гувернија. Антируска политика Гарашанинова изазива један руски ултиматум: Русија захтева одступање Гарашаниново, — и Гарашанин мора да одступи. Ипак његова политика не пропада сасвим. У Кримском рату Србија се, истина, не држи с Француском, као што је хтео Гарашанин, али се не држи ни са Русијом. Она остаје неутрална; води једну самосталну спољашњу политику, која није наређена из Петрограда. Резултат је те политике уништење руског протектората над Србијом, и њено стављање под заједничко јемство Великих сила. То је што нашој земљи доноси Париски мир.

3) После Париског мира, за неко време, нестаје руска опасност, али се место ње јавља аустријска. Чим је руски утицај престао у Београду, Аустрија покушава да заузме упражњено место Русије. Кнез Александар Карађорђевић, који је увек имао потребу да се на некога наслони, наслања се сада на Аустрију; последњих година његове владе, аустријски консул води нашу политику и спољашњу и унутрашњу, исто

онако, као што су је раније водили руски консули. Гарашанин, који се раније борио противу руског тоторства, бори се сада противу аустријскога. Не могући одвојити Кнеза од Аустрије, он се решава да Кнеза обори. Као министар унутрашњих дела, он сазива 1858 Народну Скупштину, с утврђеним планом да на њој изазове пад Карађорђевића. Кроз Карађорђевића он обара аустријски утицај у Србији.

Удаљен од послова под Милошем, он наново долази на владу под Михаилом. Са Михаилом њему је лако да се сложи; мислећи један независно од другог, они су ипак дошли до истих закључака, да спас Србије не лежи у малој србијанској него у великој балканској политици. Као и Гарашанин, тако и Михаило зазира од Аустрије, коју мисли да укочи посредством Мађара. Што се тиче Русије, на коју се Михаило наслања, Гарашанин је с њоме поправио односе крајем Карађорђевићеве владе, када је почео радити на паду Карађорђевића, кога је и Русија желела да обори. Шесетих година, Русија није изгледала Гарашанину онако опасна као четрдесетих и педесетих. Онда, као признати заштитник Србије, она се мешала у наше ствари на један начин који је доводио нашу самосталност у питање. Победилац Турске у неколико ратова, она је била на најбољем путу да заузме Цариград и угрози независности Балканских држава. Али, после Кримског рата, њено надирање ка Цариграду било је запречено; њена права протектората над Балканским хришћанима била су поништена; у Балканске ствари она се могла мешати само с много обазривости и с много такта, — и, принуђена на тако умерену политику, она Балканским државама није више изгледала онако опасна, као у оно време када им се обраћала у тону једног заштитника колико добронамерног толико и охолог. Рушење Отоманске царевине остао је и даље крајњи циљ њене источне политике, али своје-методе морала је из основе променити. На један отворен напад противу Турске није више могла мислити: такав напад одмах би је довео у сукоб са Западним силама, које су у Париском миру зајемчили Турској целокупност. У место отвореног напада дошло је, с тога, потајно припремање опште хришћанске буне на Балкану. Ако су Западне силе биле у свако доба готове да бране Турску од Руса, ове нису биле у истој мери расположене да је бране и од потлачених Источних хришћана. Русија

се надала да би могла склонити Западне силе, да се не мешају у ову борбу између Отоманске царевине и Балканских народа, — у толико пре што се та борба дала обележити као унутрашња ствар Отоманске царевине, која се европске дипломатије не тиче. Ма какав био крајњи резултат ове борбе, она би, у сваком случају, исцрпила снагу Турске, и наново отворила Источно питање, које су Западне силе мислиле да скину с дневног реда Париским миром. За први мах, то је Русији било доста. Ова нова руска политика, упућена на спремање општег хришћанског устанка у који се Велике силе неће мешати, потпуно се поклапала са политиком Михаиловом и Гарашаниновом. Балкански Савез, првобитно замишљен од Гарашанина као предохрана противу руског империјализма, Русија је прихватала као најподесније средство да преко другог потпали Отоманску царевину, коју су Западне силе заштићавале од њених непосредних удараца. Гарашанин је, вероватно, наслућивао да руско потпомагање Балканског савеза није незаинтересовано, и да, после пропасти Турске, Русија по свој прилици не би желела његово одржање. Али Гарашанин је могао правити овај рачун: нека се једном створи Балкански савез, ма и с помоћу Русије, која га сматра само као привремену комбинацију; после ће већ бити лако начинити од тога савеза сталну сметњу за сва туђинска, па чак и за руска, продирања на Балкан. Свакојако, шесетих година, Гарашанин је у извршним односима с Русима, који су заборавили његово држање у Кримском рату, и који га прелоручују Михаилу као јединог српског политичара дораслог за озбиљне ситуације. Он и Мариновић важе као вођи руске странке у Србији.

Решење Источног питања Гарашанин је очекивао искључиво од заједничке радње Балканских народа. На европску дипломатију није рачунао ништа. Он је стекао уверење о њеној страховитој себичности; према малим народима она нема ни срца ни душе; ко год није у стању да се сам помогне, оставиће га да пропадне. Када јој се говори о правди, она одговара да се ми стављамо на гледиште локално, и не умео да се уздигнемо на гледиште опште европско, са кога је, изгледа, сасвим у реду да Турчин гази Хришћанина. Себичност Великих сила, спојена са њиховом међусобном сарепњивошћу, не

даје им да реше Источно питање. Зато „Христијани сами треба стање Истока да раскрете“.

Да то Балкански хришћани могу учинити, ако се само сложе, — не подлежи за Гарашанина никаквој сумњи. Код Порте је, вели он, „све растројено: она још снаге има да угњетава по на особ народности, но и ове да се сагласе не трпити је, учинили би јој за час крај.“ ... „По мом мишљењу није више питање докле ће Турска трајати, но питање је кад ће се Христијани међу собом договорити и Турске од часа не може више бити. Ја имам тврдо убеђење да ово питање не стоји више у власти европејске дипломатије“.

1862, за време бомбардовања Београда, када је Михаило озбиљно помишљао на рат, Гарашанин је био противан рату; држао је да нисмо спремни, и да бисмо „упали у очигледну пропаст“... Дошнје, у колико наше спремање напредује, он се све више загрева за рат, наваљује непрестано да се спремање једном заврши, — и рат почне. Он је главни представник ратоборног правца у Михаиловој влади.

Везујући се са Русијом, Гарашанин се није везао са великим шефом њене званичне дипломатије, министром иностраних дела, кнезом Горчаковым, него се везао са руским консулом у Београду Шишкином и са шефом азијског департамента Стремоуковым. Шишкин и Стремоуков радили су у многоме независно од Горчакова, и нису се слагали са руским послаником у Цариграду Игњатијевом. Њихова је политика на Балкану била предузимљивија и нестрпљивија од званичне руске политике; они су се били одушевили за Кримски устанак и желели да из њега извуку велике догађаје на Балкану. Као Славенофили Ристића 1876, тако су Шишкин и Стремоуков Гарашанина гурали у акцију, — акцију више брзу него смишљену.

Али ови руски утицаји нису довољни да објасне Гарашанинову ратоборност. Треба имати на уму, да је под његовим руководством стајала наша четничка организација. Блазнавац, министар војни, имао је да спреми нашу војску и наоружање. Гарашанин, министар иностраних дела, имао је да спреми општи балкански устанак. Када обојица буду готови, поћи ће се напред. Гарашанин је први био готов, или му се бар чинило да је готов. Његови повереници, ради да се покажу заслужни, и пуни оне хвалисавости која је тим људима

својствена као и ловцима, — његови повереници једнако су га уверавали да је све спремно, и да се чека само миг из Београда. И Гарашанин, онда, хтео је ковати гвозђе док је вруће. Он се бојао да се у дугом чекању народно расположење за буну од некуда не поквари. Још од 1862, Гарашанин је говорио својим повереницима: „Ево нас чим падне први снап“, — што се после претворило у ову формулу: „Ево нас на пролеће“. Међутим, пролеће је за пролећем пролазило, а ми нисмо долазили. 1867, пред свој пад, он се јадао: „Има већ неколико година, како ја заваравам људе за почетак рата од пролећа до пролећа, а таквој радњи мора бити једном краја“, Гарашанин је био један „предосторожан“ конзервативни државник, коме се замерало да и сувише много рачуна и оклева, али ово припремање општег Балканског устанка и ова дружба са четницима променила му је нарав и начинила га дрским карбонаром. Он је брзао као што би један Мацини брзао.

Најзад, има и то, да Гарашанин није више био млад човек. 1867, када је говорио да не може више чекати, њему је било преко педесет пет година. У тим годинама политичари још осећају довољно снаге у себи, али не верују више да имају довољно времена пред собом: то су критичне године за њих, када они покушавају преухитрити време једном дрском брзином. На прагу старости, а са великим политичким плановима у глави, Гарашанин је постајао један нестрпљив старац, који је опаснији него један нестрпљив младић.

Свакојачко, Гарашанин је био тај који је наваљивао да рат почне што пре. Нека се у напред одреди један рок до кога мора све бити спремно, — и када тај рок дође, нека се више не оклева. Главну сметњу Гарашанин је налазио у министру војном Блазнавцу. Овај никада није био готов; увек му је у ратној спреми нешто недостајало, због чега се рат морао одгодити. „Мој Блазнавац“, говорио је Михаило, „хоће да има резерву и за сваку чивију“. То педантно спремање које се никако није свршавало, изводило је Гарашанина из стрпљења. „Све сам до сада умео бар мало разумети“, вели он, „ал нашег војеног министра нисам“. Он сумња да је Блазнавац у стању спремити војску: из његовог извештаја о војној спреми „види се да нема ничега од онога што смо желели“... „Он не уме сам, а не уме ни оно да употреби што

има, па тако се окреће у једном лавиринту у коме ни он сам краја не види*. Неки људи врло блиски Гарашанину, на пр. Атанасије Николић, мисле да Блазнавац није готов само с тога што неће да буде готов; он је противан рату, и по свој прилици има неке своје скривене намере. 1867 између Гарашанина и Блазнавца долази до сукоба. Гарашанин тражи да се одреди један крајњи рок до кога ратна спрема мора бити свршена. Блазнавац неће да се везује ни за какав рок. Гарашанин каже, да се рат не да више одлагати, и да ће Кнез имати да бира између свога министра иностраних дела и свога министра војног. Поред свега противљења Блазнавчевог, изгледа да је крајњи рок утврђен, и да је то било пролеће 1868.

IV.

После пруско-аустријског рата 1866, ствара се једна нова политичка ситуација, која није повољна за ратне планове Михаилове. Француска, која предвиђа могућност рата с Прусском у скорој будућности, приближује се Аустрији, која, побеђена од Пруске 1866, жели да јој првом приликом врати жао за срамоту. Ово приближавање Француске Аустрији осетило се брзо у источној политици. Дотле, Француска је стајала на страни Русије, и заједно с њоме бранила интересе Балканских народа. У свима својим споровима са Портом, ми смо имали колико руску толико и француску потпору. Француска потпора вредила нам је много више него руска, јер је, после Кримског рата, руски утицај у Цариграду јако пао, а француски јако порастао. Али, пошто се приближила Аустрији, Француска је усвојила аустријску источну политику; ако је пре бранила Балканске народе од турског угњетавања, сада је бранила Турску од револуционарних тежњи Балканских народа. После састанка француског и аустријског цара у Салцбургу, августа 1867, Русија нам скреће пажњу на озбиљност ситуације створене француско-аустријским зближењем. Крајем те исте године, Француска и Аустрија заједно чине код наше Владе енергичне представке противу нашег оружања. Помишљајући на свој скори рат с Прусском, те две силе желе на Истоку мир: оне не допуштају да се Источно питање решава без њих, за ово време док су оне заузеле на другој страни. Француска штампа, као по заповести, напада Србију, коју олтужује да спрема буну у Бугарској и нове заплете на Балкану. Поред

Аустрије и Енглеске, Porta је добила за себе још и Француску. Као њен противник остала је сама Русија. Дипломатски положај Турске, о коме се, пре почетка сваког оружаног сукоба с њоме, морало водити рачуна, постао је одједном врло јак.

Пруско-аустријски рат донео је велике промене и у унутрашњој политици Аустрије. Беч се мири с Мађарима; фебруара 1867 Андраши постаје мађарски министар председник, — и крајем те исте године биће начињена погодба аустро-мађарска. Мађарски утицај почиње се осећати и у спољашњој политици Аустрије. Тај утицај, као што је Михаило рачунао, за нас је повољан. Мађари не одобравају ширење Аустрије на Балкану. У Салцбургу, 1867, Наполеон нуди Франци Јосифу Босну и Херцеговину; Андраши је противан примању те понуде; по његовом мишљењу, монархија, и без Босне, има сувише Словена. Али Андраши не остаје само на овоме. Он долази на мисао да се Босна да Србији. На тај начин добило би се ово: 1) По цену Босне, Србија би се коначно одрекла Срба у Угарској, и престала помагати њихове тежње оцепљења. 2) Створила би се стална завада између Срба, који су добили Босну, и Хрвата, који су је изгубили; свака заједничка радња српско-хрватска противу Мађара била би онемогућена. 3) Добивајући Босну од Аустрије, Србија би се привезала за ту силу, и престала бити руска авангарда на Балкану. Како је од свих балканских држава Србија била најспособнија запалити цео Балкан, Русија би, са губитком Србије, изгубила своје најмоћније средство за поновно отварање Источног питања. Ова последња тачка била је без сумње за Андрашија најглавнија. Требало је пошто пошто истргнути Србију испод руског утицаја, па је привезати уз монархију. Као год што смо ми, посредством Мађара, хтели сузбијати аустријско продирање на Балкан, они су хтели посредством нас сузбијати руско. Пошто су се сами измирили с Аустријом, Мађари су хтели да и нас с њоме измире. Аустро-мађарска погодба имала је да буде допуњена једним споразумом са Србијом, који би задобно ту земљу за аустро-мађарски дуализам и за антируску политику на Истоку. Мађари су се помирили с Аустријом по цену аустријског признања њихове државне самосталности. Србија би се помирила с њоме по цену Босне. Питање је било, како би нам Аустрија могла дати Босну, која није припадала њој него Турској? Андраши је држао да би се Султан могао

склонити да повери управу Босне кнезу Михзилу, ако би се Србија обвезала да ће у будуће водити на Истоку конзервативну политику, и да ће заједно с Аустријом бранити целокупност Отоманске царевине.¹

Андрашијева политика, ма колико пријатељски расположена према Србији, ишла је у поточ свима Михаиловим плановима. Она је значила напуштање идеје о општем балканском устанку; она је значила прекидање веза, не само с Бугарима и Грцима, него и са Хрватима и Војвођанима; на место велике балканске и велике словенске политике водила би се мала србијанска политика. Та политика била би, истина, корисна по Србију, али јој не би обезбедила потпуну независност и господарски положај на Балкану, за чиме је Михаило тежио. Србија би дошла у зависност према Аустрији; постала бена балканска крајина, са задатком да чува њене јужне границе. Да би тренутно примирила нашу ратоборност, Аустрија нам је помогла да добијемо градове. Али сада су долазила тежа искушења. Да би нас склонила да сасвим напустимо ратоборну политику, она нам је нудила Босну.

Међу Михаиловим саветницима, Гарашанин је био онај који је најтеже могао ући у Андрашијеве идеје. Али новембра 1867 Гарашанин пада. Непосредан повод за његов пад било је његово држање у питању Кнежевине женидбе. После свога развода са Јулијом, Михаило је намеравао да се ожени својом сестричином од стрица, Катарином, ћерком Анке Константиновићке. Гарашанин је био противан томе браку, и зато је морао да падне.

¹ Цео Андрашијев план изложио је Wertheimer, у свом делу Graf Julius Andrassy, I, 460 и даље. Veist, у својим мемоарима, II, 263 (француско издање), тврди да је, још почетком 1867, граф Едмонд Зичи имао једну мисију код кнеза Михаила, и да је шта те мисије био да му говори о мађарској идеји да се управа Босне повери Србији. У августу 1867 био је састанак Андрашија и Михаила у Иванци. Шта је на томе састанку говорено, не зна се. Ристићева забелешка, и ако узета на основу саопштења кнеза Михаила, не изгледа потпуна. Свакојачко, и по тој забелешци излази, да се Андраши жалио Михаилу противу тадашње славенофилске политике Руске владе, и уверавао га да су Мађари противни аустријском узимању Босне (Ристић, Последња година спољашње политике Кнеза Михаила, 62). Идуће године, на неколико недеља пред погибију Михаилову, за аустро-угарског генералног консула у Београду дошао је Венијамин Калај, који је имао задатак да одвоји Србију од Русије, обећавајући Србији Босну. На томе задатку Калај је продужио рад и после Михаилове погибије: под јесен 1870, како каже Ристић

После његовог пада, појачава се у Михаиловој околини утицај Анке Константиновићке и министра војног Блазнавца, који је стајао добро код Анке. Блазнавац није био за рат; од како су руски војни стручњаци рђаво оценили његов рад на нашој ратној спреми, он је постао противник руске политике; једна нова политика, која би била и антируска и мирољубива, могла је у напред рачунати на њега. Анка је такође била противна рату. Још од 1866 она стоји у вези са неким аустријским повереницима, које уверава да Михаило има две политике: једну званичну, коју води са министрима; другу тајну, коју води само с њоме, Анком. Цела његова „акциона политика“ само је опсена, која има циљ да завара ратоборне елементе. На дну душе, Михаило је уверен да би свака акција била опасна и за њега и за његову земљу. Његова привидна акциона политика приморавала га на добре односе са Русијом; у ствари, њему је много више стало до аустријског пријатељства него до руског. Ове Анкине приче за цело не приказују правог Михаила, али приказују праву Анку. Ако не Михаило, она се бојала једнога рата који би, у случају неуспеха, могао упропастити династију, — и зато је желела да ова акциона политика буде само опсена за заваривање ратоборних елемената.

После Гарашаниновог пада, дакле, појачава се у Михаиловој околини утицај оних личности које су противне дотадашњој ратоборној политици. Анка и Блазнавац водили су борбу противу Гарашанина на питању Михаилове женидбе, али, пошто су га на том питању победили, они су покушавали

(Спољашњи односи Србије, III, 140), Калај је, у име Аустро-Угарске, предлагао нашој Влади политички савез, са деобом Босне и Херцеговине: Аустро-Угарска би узела део до Врбаса и Неретве, а остало оставила Србији. Милан Пироћанац је први свратио пажњу на покушаје Андрашија да склони кнеза Михаила на један нов праван у спољашњој политици (Кнез Михаил, 76 и даље). Пишући пре Верхајмерове књиге, Пироћанац је држао да је Андраши тражио од Михаила „да сачува мир на Балкану, док се не реши борба, која је између Француске и Пруске предстојала, да би Аустрија имала потпуно слободне руке на другој страни.“ У награду за нашу неутралност Аустрија је обећавала да нам неће сметати да добијемо Босну. После Верхајмерове књиге јасно је, да Андрашију није било главно да обезбеди мир на Балкану за време француско-пруског рата, него му је било главно да одвоји Србију од Русије. Исто тако, по његовом плану, Аустрија није имала да само престане сметати нашем добијању Босне, него је имала да приволи Турску да нам Босну уступи.

да прошире своју победу и на питања спољашње политике, која с Михаиловом женидбом нису била у вези. Чим је Гарашанина нестало, њихов је план да задобију Михаила за један преокрет у спољашњој политици: место ратоборне политике са наслonom на Русију, дошла би мирољубива политика са наслonom на Аустрију.

Обавештена о аустријским утицајима и о Анкиној радњи, Русија је већ сâм Гарашанинов пад тумачила као промену правца у Михаиловој спољашњој политици. Кнез отпушта Гарашанина, који је уживао поверење Русије и хтео рат, а задржава Блазнавца, који, по оцени руских стручњака, није спремио српску војску за рат, и који важи за непријатеља Русије. Зар то није сигуран знак да се Михаило одваја од Русије и одустаје од ратоборне политике? У пуној званичној форми, Руска влада изјављује Михаилу негодовање због Гарашаниновог отпуштања. У очи Кримског рата, она је једним ултиматумом натерала Карађорђевића дапусти Гарашанина; сада, под Михаилом, она протестује што је Гарашанин отпуштен.

Михаило је одговорио, да Гарашанинов пад не може значити промену правца у нашој спољашњој политици; пут којим ваља водити нашу спољашњу политику, није показао Гарашанин њему, него он Гарашанину. Без Гарашанина, његова политика биће иста онаква каква и са Гарашанином. Овај одговор није умирио Русију, и наши односи с њоме остају хладни. У Петрограду се мисли: ако Михаило и није постао аустрофил, он је пао у руке аустрофилима. Михаило, опет од своје стране, љути се на Русију, што се меша у наше унутрашње ствари, и хоће да му диктира кога ће узети за министра. Пре него су се он и Русија разишли на великим политичким питањима, они се разилазе на малим личним питањима Гарашанина и Анке. Због тога разилажења, он губи руску потпору баш у оном тренутку, када се на њега наваљује са разних страна да руску потпору замени аустријском.

Последња година Михаилове владе, 1867/8, обележена је једном кризом у његовој спољашњој политици. Русија, на коју се Михаило наслањао, остаје услед француско-аустријског зближења осамљена у Источном питању, и у исто време почиње хладнети према Михаилу. Мађари покушавају да Михаила привуку на аустријску страну, чинећи му пред-

логе врло примамљиве. Један министар војни, који није никада готов, подрива у њему веру у могућност наше ратне акције. Један женски глас шапуће му, да се махне рата, који му место царевине може донети пад с престола; боље је да узме девојку коју воли, па с њоме мирно кнезује. То су дани искушења за Михаила, када он има да покаже, да ли је кадар носити ону велику политику коју је смислио, и која тражи једно херојско самопоуздање. Врло постојан, али у исто време и врло нерешив, Михаило је морао имати тешка и мучна колебања и ломљења. О тим његовим унутрашњим борбама може се само нагађати; сигурно се не зна ништа. Главно је то, да је последња година његове владе довела Михаила на раскрсницу; он је имао да се реши: хоће ли у један велики рат за ослобођење целог Балкана, или ће се одрећи рата, па се везати за Аустрију, ради добитка Босне.

IV

У своје почетку, спољашња политика Михаилова била је опште популарна. Цео је свет био одушевљен њоме. Чак либерали, који су одбацивали његову унутрашњу политику, примали су његову спољашњу политику. Либерали су били исто толико националисти, колико и демократи. Они су слободу схватили и као слободу појединца од домаће тираније, и као слободу народности од туђинског господарства: слобода је морала постојати истовремено и споља и унутра. Кнез Михаило, у колико није давао унутрашњу слободу, изазивао је њихов отпор, али, у колико им је обећавао спољашњу слободу, имао их је све за себе. До 1864, у питањима спољашње политике нема несагласности између либерала и Михаила. После бомбардовања Београда, Михаило шиље у Лондон кнегињу Јулију и саветника Филипа Христића да енглеско јавно мњење, које је сасвим туркофилско, обавештавају о нашим народним правима и захтевима. С истим задатком шиље и либерали у Лондон једнога свог човека, Владимира Јовановића, — и Јовановић ради у договору са кнегињом Јулијом и Христићем.

Тек 1864 либерали почињу борбу противу Михаила на целом фронту, нападајући како његову унутрашњу тако и његову спољашњу политику. Те године, Владимир Јовановић покреће у Женеви српско-француски лист *Слободу*, која, с једне стране, објашњује Западној Европи наше национално

питање, а с друге стране, служи као орган опозиције противу Михаиловог режима, пошто у Србији нема могућности за покретање једног опозиционог листа.

Унутрашњој политици Михаиловој *Слобода* замера да није слободоумна; спољашњој политици у начелу не замера ништа; она је национална, — то и *Слобода* признаје, — али, ако је добар правац у коме се она води, није добар начин на који се она води.

Михаило је рђаво изабрао своје помагаче: његови помагачи, то су стари великаши из доба Карађорђевића, један Гарашанин и један Мариновић, омрзнути у народу због свога туркофилства. Они су у дослуху с Портом отерали 1839 Милоша, а 1842 Михаила; засновали затим своју владу на основу једног устава који је Porta дала, и све до револуције од 1858 водили према Порти једну скроз сервилну политику, не смејући покретати у Цариграду наше национално питање. Откуда, у један пут, ти стари туркофили, ти „кајмакамци“ и те „видилице“ постадоше најпоузданији сарадници Михаилови на пољу велике националне политике? Њихов национализам је само привидан; они лажу и Кнеза и народ. Михаило је укинуо унутрашње слободе да би могао водити што енергичнију спољашњу политику. Његови министри, на против, праве се поборници енергичне спољашње политике само тога ради, да би имали изговора за укидање унутрашњих слобода. На рат с Турцима они и не помишљају; што они хоће, то је да, под једном новом, патриотском фирмом, продуже свој стари олигархијски режим. Када не могу више да искључе народ из државних послова силом турског устава, они покушавају да га искључе у име велике националне политике, која тобоже тражи диктатуру Кнеза и његових министара.

Као што је рђаво изабрао своје саветнике, тако је Михаило рђаво изабрао и свој систем управе. Тај систем, поред толиких других махна, има још и ту најглавнију, да не одговара тежњама његове властите спољашње политике. У спољашњој политици, Михаило иде за тим да изазове један општи устанак, у коме ће Србија предњачити осталим Балканским народима. Како се са том револуционарном спољашњом политиком слаже његова унутрашња политика, која је скроз деспотска? Велики национални револуционар, Михаило ваља да зна, да се револуције не дижу без пробуђене народне

свести и без „свете љубави за слободу.“ Зашто је онда завео у нашој унутрашњој политици један полицијски притисак, који прети да угуши народну свест и сваку слободну мисао? Зар ће ти исти Срби које полиција Николе Христића учи слепој послушности према власти и страху од жандарма, моћи, када рат дође, постати одушевљени борци за слободу и прави хероји који се не боје никога до Бога? И каква привлачна тачка за Србе ван наших граница може бити једна Србија у којој грађани нису слободни људи него полицијско робље? Срби под Мађарима много су слободнији него Срби под Николом Христићем; Мађари им, на пр., дају слободу штампе, коју им Христић не даје. Говорити тим Србима да ми долазимо да их из ропства преведемо у слободу, било би доиста чудновато. Ако Михаило озбиљно мисли на ослобођење целог нашег народа, онда нека прво ослободи народ своје властите државе. Само једна Србија са слободним политичким установама може окупити око себе све Србе који живе под туђином; само у таквој Србији може се одгајити онај дух националног одушевљења и самопоуздања, без кога се велике борбе националног ослобођења не воде.

Поред свих ових критика, либерали још нису били изгубили веру у Михаила... 1865, Михаило наређује народну прославу Таковског устанка; установљава том приликом Таковски крст, који дели старим Милошевим ратницима, који су још у животу; први крст даје старом саветнику Матији Симићу, који му га враћа са речима: „Вама пристоји најпре носити тај знак“. Porta види у тој патриотској свечаности једну једва скривену претњу; наш свет види у њој знак да Михаило намерава наново развити Таковску заставу и огласити рат Турцима. Опозиција се показује вољна да у том случају и она пође за Михаилом. Владимир Јовановић обуставља *Слободу*, која је била изишла на глас са свога веома оштрог писања противу Михаиловог режима. Он покреће нов лист *Српску Слободу*, за коју каже да ће се „уздржавати од свега чиме би се вређало чувство деликатности једне правичне и добру раде владе“.

Коначно разочарање либерала у Михаила настаје поводом рата пруско-аустријског и догађаја који су му следовали. У то време, орган је либералне опозиције *Застава*, покренута 1866 од дра Светозара Милетића, и издавана прво у

Пешти, па онда у Новом Саду. Главни је сарадник *Заставе* Владимир Јовановић. И он и Милетић уверени су да је 1866 судбоносна година наше нове историје: или ће се Србија удружити са Пруском и Италијом, да истовремено са немачким и италијанским уједињењем изврши и српско, или, ако то не буде, на наше ће се уједињење морати чекати годинама.

Владимир Јовановић је долазио у уредништво *Заставе* као ватрени Мацинијевац. Са Мацинијем он је стајао у сталној вези од 1862 до 1866. Када га је Јовановић познао, Мацини је имао педесет седам година, био прогнан због свога револуционарног патриотизма, важио као заклето непријатељ династије Савојске и велики републиканац. Вечито гањан и прогањан, осуђиван чак и на смрт, он је морао месецима да живи сакривен и прерушен. Поред свега свог порушеног здравља и дубоке ушвећености због толиких пропалих покушаја револуције и погибије толиких пријатеља, Мацини је и у тим својим старим данима остајао несаломљен и неразочаран. Имао је једну лепу мученичку главу седог Христа, и био сав црно обучен као да носи вечиту жалост за изгубљеном слободом Италије. У његовим цртама, нарочито у финој линији његових усана, крила се једна скоро женска лепота, — и његов дубоко меланхоличан поглед пре је прилично једном лирском песнику него једном проповеднику револуције, коме је неколико атентата стављано на рачун. Али, у току разговора, његова се физиономија мењала: то је сада била једна бледа, мртвачким прахом посута образина, у којој су само два ока живела, „већма налик на пламен него очи иједног другог човека.“ У том пламеном погледу спајао се страсни идеализам једног средњевековног калуђера са пркосном енергијом једног завереника из Ренесанса.

Мацини није одобравао политику Виктора Емануела и Кавура, који су рачунали да италијанско уједињење изврше француском помоћу. Италија, проповедао је Мацини, мора се ослободити аустријскога господарства властитом снагом; ако је ослободе Французи, на место аустријског господарства добиће француско, и она опет неће бити слободна. Ослобођење Италије има да буде дело народне буње, а не дело владалачке и министарске дипломатије. После рата од 1859, Мацини је био више него икад уверен о тачности својих идеја. Фран-

цуска је 1859, истина, заратила с Аустријом због италијанског питања, али у томе рату стала је на пола пута. Она се задовољила ослобођењем Ломбардије; Венецију је оставила и даље под Аустријанцима, — и за ову непотпуну помоћ учињену Италијанском народу наплатила се присвајањем Нице и Савојске. У новом рату који је Италија морала водити с Аустријом због Венеције, Мацини је, место савеза с Француском, препоручивао својим сународницима савез са Југословенима, који су исто тако као и Италијани имали у Аустрији свога главног непријатеља. Рат би почео буном у Венецији и буном на Балкану: то би покренуло на буну и Мађаре, који су имали да се наплате Аустријанцима за 1848. Запаљена са свих страна, Аустријска би се царевина срушила за двадесет дана. Заједно с њоме срушила би се и Турска, јер те две деспотске државе подупирале су се узајамно. Мацини је налазио да је у интересу Југословена да своје народно ослобођење вежу с италијанским; иначе, мораће чекати да их ослободе Руси, а ослобођење добивено од Руса било би за Југословене још опасније него за Италијане ослобођење добивено од Француза. На случај да Југословени уђу заједно с Италијанима у борбу противу Аустрије, Италијани су били готови да помогну Србији у њеној борби с Турцима; Мацини је обећавао Јовановићу један упад Гарибалдија и његових добровољаца у Босну. Како је Мацини замишљао, Србија није имала ратовати с Аустријом; своју војску имала је да упути на Турску; у Аустрију је имала да пребаци само своје чете, које ће побунити тамошње Југословене, и тиме окуражити Мађаре на буну. Тај југословенско-мађарски устанак био је све што је Италији требало.

Јовановић је прихватио Мацинијеве идеје, и доставио их Београдској влади. Кад је био у Пешти с Милетићем, њему је дошло последње писмо и последња опомена Мацинијева. „Ми ћемо ратовати“, писао је Мацини, „али, ако ваши сународници буду чекали успех или долазак наших добровољаца, некакав мир као онај у Вилафранка или шта друго учинаће да ишчезне ова згодна прилика. Време је дошло за Србе и и Лужне Словене. Ако *раде*, биће помогнути.“ Милетић и Јовановић били су одлучно за савез с Италијом и Пруском. Везујући своје уједињење с уједињењем италијанским и уједињењем немачким, Срби би отклонили све дипломатске тешкоће које би иначе стајале на путу њиховом уједињењу,

јер све оне силе које су биле за уједињење италијанско и уједињење немачко — Енглеска, Француска, Русија, — морале би уз та два уједињења да приме и наше треће. Што је главно, требало се користити приликом, па свршити наше уједињење докле је наш главни противник Аустрија заузета у једном великом европском рату. Пропустити тај тренутак, била би кобна погрешка. У случају свога пораза који је сигуран, Аустрија ће морати да тражи накнаду на Балкану и за изгубљену Венецију и за изгубљени положај у Немачком савезу. Тек тада биће она сметњом за наше народно уједињење. Уверени да су за Српство дошли судбоносни дани, Милетић и Јовановић чекали су у уредништву *Заставе* са запетом пажњом, шта ће Михаило урадити.

Они дознају да Бисмарк и Италија покушавају да увуку Србију у догађаје. Ипак зато Михаило се не миче. Из Београда стижу вести да се он клади на победу аустријске војске и да не помишља ни на какву акцију. Он не мисли да су дошли судбоносни дани, и иде свако вече у циркус... Рат се завршује поразом Аустрије. У аустријским дворским и војним круговима јавља се одмах мисао о нападима које би се имале узети у Босни; Аустрија се постепено обрће са запада на исток, и у својој тежњи да се начини балканском државом, постаје опасност за наше народно уједињење. У уредништву *Заставе* утучени су пред овом новом ситуацијом која се ствара, — и у исто време кивни на Михаила. У уредништву *Заставе* мисле да је он за све крив, — крив што у одсудном тренутку није имао куражи и одлучности. Ту се о њему говори као о крајњој несмелици; када тај човек није смео поћи напред у друштву Италије и Пруске, на позив једнога Бисмарка, када ће смети?

Долази 1867. Михаило добија градове, — и то без крви, дипломатским путем, захваљујући у знатној мери заузимању Аустрије. Али тај успех, не само да не поправља, него на против погоршава расположење либералне опозиције према њему. Либералима изгледа да је Михаило дао своје првенштво за чинију сочива. У место да је кренуо ствар народног уједињења, он се задовољно градовима: то је само бакшиш који су му Порте и Аустрија дале за његову уздржљивост у години 1866. Ако је тај бакшиш велики, то само значи да им је, 1866, његова акција могла бити врло опасна, и да су се

оне његове акције јако бојале. У *Застави* изилазе чланци *Београд или Српство*, где се Михаилу замера, да је „ово згодно време“ употребљено „само на корист Београђана и мале Србије“, а не и на корист осталих Срба. Михаило је примио градове под условом, да они остану и даље царски градови, које ће он чувати за рачун Султанов као његов верни васал. Из тог разлога на градовима је поред нове српске заставе имала и даље остати стара турска застава. Либерали сматрају ово као велико национално унижење. *Застава* напада Михаила да се „спустио до роле Султановог слуге и стражара“, што је „невиђено и нечувено у историји поноса и славе народне“.¹

После добивених градова, Михаило одлази у Цариград да захвали Султану, и да му се представи као његов верни васал и као чувар његових градова. У *Застави* се тај пут у Цариград тумачи као знак да Србија одгађа на неодређено време велики рат народног ослобођења: не може се ићи данас на подворење Султану, а одмах сутра дан с њиме ратовати. У осталоме, баш ако би српски Кнез и био способан за такво вероломство, ко зна да ли би Балкански народи хтели поћи за њиме. После градског питања они су стекли уверење, да ми општим балканским устанком само претимо, да бисмо принудили Порту на мале дипломатске уступке у корист Србије. Када Београдска влада буде наново стала проповедати општи балкански устанак, Балкански народи неће више веровати у њену искреност: они ће мислити, да је све то само њена демонстрација противу Порте. Васал Султанов, чувар његових градова и његов гост у Цариграду, Михаило је проиграо по-

¹ На основу овога чланка постала је после прича да је *Застава* назвала Михаила „турским пандуром“. Изаз тај није био употребљен. *Заставин* чланак Змај је овако парафразирао у песми *Српски градови и турски барјак*:

Досад беше један барјак
Уданица сва —
Српска војско, српско срце,
Сад га имаи два!
У висини полумесеца
Цариградска сјаја,
Нек га види из далека
Она тужна раја!
Нека види, нек се теши,
(Ако ј' још при виду)
Како Србин лепо чува
„Турску пирамиду“.

верење „угњетене раје“, и не може више бити њен вођ, баца и ако би хтео.

Догађаји од 1866 и 1867 потпуно су раздвојили либерале од Михаила; увек противни његовој унутрашњој политици, они одбацују сада и његову спољашњу политику.

Држање Михаила и његове Владе, за време пруско-аустријског рата, потребује извесна објашњења. Стоји факт да су Михаил и његови министри тврдо веровали у успех аустријског оружја. То је веровање било јако раширено у Европи. У рату од 1859, Аустрија је показала неочекивану отпорну моћ према удруженим војскама Француске и Италије. И зато се говорило, када је Француска, прва војна сила, имала муке да савлада Аустрију, онда њу Пруска, са својом мањом војском, зацело неће моћи тући.

Поред овог веровања у војну снагу Аустрије, Михаил је уздржавао од акције још и дипломатски притисак Русије и Француске. Не само Француска, него ни Русија није хтела наше мешање у пруско-аустријски рат. Позиви међутим које је наша Влада добила од Пруске и Италије да пристанемо уз њих, нису били довољно формални. Италија није хтела да прави с нама никакав уговор, и позивала нас да уђемо у рат, просто на ризик. Бисмарков изасланик Пфуел, такође, није ни кнезу Михаилу ни његовом министру Гарашанину нудио никакав уговор. Све ми се чини, говорио је Гарашанин, нас зову да учествујемо у опасностима као башибозуци, па кад се рат сврши, онда да нас распусте као Гарибалдијеве добровољце.

То је све било пре Садове. После Садове јавља се у Београду ђенерал Тир, повереник Италијанске владе, а и Бисмарков. И ако је аустријска војска потучена код Садове, Бисмарк још није без бриге. Он се боји да Французи не притеку у помоћ Аустријанцима, и за тај случај треба му једна мађарска буна, која би, и поред француске помоћи, сломила Аустрију. Задатак би Србије био да с оружјем подупре мађарску буну.

После Садове било је јасно која је страна јача, и да бисмо ми, пристајући уз Пруску, пристали уз победиоца. Ипак, наша се Влада устезала да ступи у преговоре са Тиром. Нас зову, резоновало је Гарашанин, у помоћ Мађарима. Међутим,

између нас и Мађара није дошло ни до каквог споразума о териториалној подели. У начелу, Мађари не уступају ништа од свога земљишта, не дају нам ниједно село. Они су само изјавили, да неће бити противни уједињењу Хрватске и Србије, ако би Хрватска на то драге воље пристала. Хрватски пристанак, међутим, био је врло проблематичан. У кратко, ми смо имали да помажемо Мађаре, и ако су они стајали на гледишту свога целокупног народног програма, који је искључивао свако задовољење српских захтева.

Што је главно, пре него што би примио Тирове понуде, Гарашанин је хтео да зна ово. Да ли су Пруска и Италија решене да, после победе над Аустријом, изврше њену поделу, или мисле да је, нешто смањену, одрже и даље. У првом случају, ако се радило о подели Аустрије, Србија би могла наћи свога рачуна да ступи у акцију, — али, ако Аустрија треба да постоји и даље, онда је за Србију саветно да не чини ништа чиме би је могла озлоједити. Аустрија је за нас мале и сувише опасан противник: ако никоме другом, нама би се за цело доцније наплатила за све муке које бисмо јој причинили у току њенога рата с Пруском.

Михаило и његова Влада имали су утисак да се, ни после Садове, не мисли озбиљно на поделу Аустрије, и да нас зову у једну мађарску буну у којој наша добит није била у напред утврђена, и која се могла свршити компромисом аустро-мађарским, докле бисмо ми навукли на себе сталну мржњу Аустрије.

Али, ако Михаил није хтео ништа предузимати противу Аустрије, зашто није предузимао ништа ни противу Турске? Пуско-аустријски рат био је јединствена прилика да се Источно питање реши без учешћа Аустрије. Одговор је прост: Ми још нисмо били готови за рат; наша ратна спрема још није била довршена; наши савези с осталим Балканским државама још нису били закључени (они се сви закључују тек после пруско-аустријског рата); турски гарнизони још нису били из наших градова уклоњени. И врх свега тога, Михаил је веровао у аустријску победу, и због тога није сматрао пруско-аустријски рат као zgodну прилику за нашу акцију чак ни противу Турске. Када се после Садове освестило о својој заблуди, било је доцкан.

V.

После догађаја од 1866, либерали су дошли до закључка да се од Михаила српски народ нема чему надати, и да с тога мора ствар свога ослобођења и уједињења узети сам у своје руке. Оснивање „Уједињене Омладине Српске“ јесте један покушај либерала да изазову у самоме народу једну струју у корист спољашње акције. Замишљена испрва као савез свих ђачких дружина, Омладина, на својој првој скупштини, у Новом Саду августа 1866, решава, под утицајем либерала, да члан Омладине може бити сваки Србин, како стар тако и млад. На тај начин, од једне ђачке дружине, Омладина постаје једно националистичко друштво. „Омладина је“, каже Скерлић, „представљала мешавину од једног академског савеза, немачких Burschenschaft'a и Tugendbund'a, грчке хетерије италијанског карбонарства и Младе Италије.“ На крају крајева, у њој је било највише од Tugendbund'a и од Младе Италије. Први и главни задатак Омладине састојао се у буђењу народне свести и патриотског одушевљења. Желећи да народ узме ствар свог ослобођења и уједињења сам у своје руке, либерали су морали имати овакво једно друштво националистичке пропаганде као Омладина.

Омладина је имала своје седиште у Новом Саду, и утицај се њен најјаче осећао у Војводини. У Србији, он се ограничавао на интелигенцију; до сељачке масе није допирао. Код интелигенције, утицај Омладине био је врло јак. Омладина је постала мода и зараза. Сваки је хтео бити омладинац, да му се не би рекло да заостаје за временом. Правити се Србин, и то велики Србин, па чак по мало и луд Србин, било је онда „модерно“.

Будећи народну свест, Омладина је ширила уверење о снази и величини српског народа. Српски је народ био онакав каквим га народне песме приказују, — народ Милоша Обилића и Марка Краљевића. Такав народ не треба никог да се боји, а најмање Турака. Треба само Србин да прене, треба само „успавани Марко“ да се пробуди, па је са турским господарством на Балкану свршено. Према томе, главна је ствар била створити потребно ратоборно расположење у народу: отуда велика важност коју Омладина даје патриотским предавањима, концертима, представама, банкетима, играма; где год се

она јави, одмах настају здравице и певанке: то је једна врста моралног „егзерцира“, који треба да доведе људе у патриотски занос и да им да херојски полет. Омладина је живела у идејама демократског и националистичког романтизма, створеног разним француским револуцијама од 1789 до 1848. То је било оно време када се веровало у несавладљиву моћ побуњеног народа, у победе добивене певајући *Марсељезу*, и у револуције које се свршавају за неколико сати на барикадама. Требао су да дођу Бисмарк и Молтке, па да покажу, колико су дипломатска вештина, брза мобилизација, добра пушка и добар топ важни услови народног уједињења. После тога, хладан рачун и методична спрема прецењиваће се исто тако као, раније, идеалистичко одушевљење и луда смелост. Омладина је још представљала једно стање духова пре Бисмарка и Молтке, и ако је основана оне исте године када су Бисмарк и Молтке постигли тако неочекиване успехе својом новом методом.

У основним идејама, између Омладине и кнеза Михаила није било разлике. Као Омладина, тако је и Михаило веровао да јунаштво српског народа може срушити Турску царевину; као Омладина, тако је и Михаило замишљао рат с Турцима више као народни устанак него као прави рат. Без сумње, те идеје које су биле заједничке њој и Михаилу, Омладина је отерала у крајност, и хиперболисала на један песнички начин, али једно такво друштво које је имало да негује и изазива патриотско одушевљење, није могло друкчије ни да ради: оно је морало превести Михаилове идеје у лиричан тон. Остављајући ту разлику тона на страну, у самом програму Омладине није било ничега што ју је делило од Михаила. Он је био један владалац који је спремао свој народ за рат с Турцима. Она је била једно друштво које је будило у народу ону самосвест и ону „пољу победе“, која је половина успеха. Њена и његова радња могле су ићи упоредо.

Ипак зато, у Омладинском покрету било је за Михаила ово незгодно. (1) Омладина није одвајала унутрашњу слободу од спољашње: сваки националист морао је бити у исто време либерал; само једна Србија која је пригрлила слободоумне установе, могла је водити успешну националну политику. Под заставом уставности, Пијемонт је извршио уједињење Италије; под заставом апсолутизма, Аустрија је претрпела пораз код

Садове: та два примера доказивала су за Омладину на несумњив начин, да се до спољашње слободе долази само преко унутрашње. Ово изједначавање национализма и либерализма нису проповедали само Владимир Јовановић и србијански либерали, него је проповедао такође Светозар Милетић, вођ народне странке у Војводини. На Војвођане, који су чинили највећи део Омладине, он је имао пресудан утицај. Забринут за судбину српске народне мањине у Угарској, Милетић је држао да је, ради заштите српске народности, неопходно потребна једна српска *политичка* странка. Та странка, олет, могла је успевати само под једним системом либералних установа, као што су слобода штампе, слобода збора и удружења, итд.; на тај начин, интереси Српства били су тесно везани с интересима либерализма у Угарској. Онога дана када би се у Угарској зацарио апсолутизам, српска би странка била угушена полицијом, и српски народ изгубио своју политичку организацију. Али, баш због тога што је у Угарској морао стављати српску ствар под окриље либералних установа, Милетић није могао ни у Србији одобравати Михаилов режим, који је искључивао сваки либерализам.

2) Као сва патриотска друштва, Омладина је у свом национализму била непопустљива. Она је тражила остварење целокупног националног програма, и то од један пут. Свако попуштање објашњавала је недостатком праве националне енергије, била готова чак да га жигуше као полуиздају. Михаилова влада, као свака влада, морала је да ради на парче, и да се задовољава делимичним успесима добивеним по цену извесних уступака. Она је с тога често била у опасности да је Омладина нападне као недовољно енергичну и неодважну.

Али, и поред тих незгодних страна које је Омладински покрет имао за њега, Михаило је са нешто добре воље и стрпљења могао остати у добрим односима с Омладином. Он се у први мах показивао према њој врло „благонаклон“, као да је хтео спречити либералну опозицију да такав један патриотски покрет не обрне противу њега. Он даје сто дуката за издавање Омладинских књига, и у службеним *Српским Новинама* доноси се извештаји о раду прве Омладинске скупштине. Омладина је тражила од министра унутрашњих дела допуст да, 1867, своју скупштину држи у Београду. Министар, који није био нико други него главом Никола Христић,

одговара, да он „према задатку Омладине не може бити томе противан, него шта више да је готов учинити Омладици у чему може још и што на руку.“

Омладинска скупштина била је сазвана за Преображење. Одмах се могло видети да ствари неће ићи тако глатко као што се мислило. Београдска влада није допустила Светозару Милетићу прелазак у Србију. Услед тога многи Војвођани, на име протеста, одлучили су да изостану са Омладинске скупштине. Инак, извештан број гостију из Војводине био је дошао у Београд. Они су испунили све кафане, и чим се њих неколико састало око истог стола, здравце су почеле, — и то на првом месту Светозару Милетићу, „оличној Омладици“... Омладинској скупштини било је стављено на расположење дворште Велике Школе. Ту се искупило око 3000 душа, кажу присталице Омладине, — не више од 1500, кажу њени противници. Одмах први акт Омладинске скупштине био је једна манифестација противу унутрашње политике кнеза Михаила. За председника скупштине извикан је Јеврем Грујић, који је, пре три године, приликом пропасти Великог суда, био осуђен на затвор и губитак грађанске части. Изабрати Грујића за председника, значило је не само осудити држање Михаилове владе приликом пропасти Великог суда, него осудити цео њен полицијски режим, који је са пролашћу Великог суда достигао врхунац. Влада, која је како тако отрпела здравце Милетићу, није могла отрпети Грујићев избор, у коме је видела акт отвореног непријатељства и злоупотребу оног гостопримства које је указала Омладици. Она прима Омладину као једно патриотско друштво, високо уздигнуто изнад партијских свађа унутрашње политике, а Омладина, чим је закорачила на београдско земљиште, ставља се под вођство либерала Грујића, и обелодањује се као једна филијала либералне опозиције. После овога Влада није формалним начином растурила Омладинску скупштину, али је забранила њено заседавање у Великој Школи: ако је Омладици до политичких манифестација, нека их прави по кафанама, али не у највишем просветном заводу. У исто време забранила је присуство на Омладинској скупштини „учећој се младежи“ и свима оним чиновницима који нису „довољно личног поноса и појма свог положенија“ имали, да сами, и без наредбе власти, оставе Омладинску скупштину. У једином службеном саопштењу оштро се осудио

рад „фракциозне странке“, која је навела Омладину на поступке који је унижавају... Отерана из Велике Школе, Омладина је продужила рад у Великој пивари, али је, на миг полиције, гледала да га што пре сврши. После разиласка Омладинске скупштине, који је ишао доста брзо, настало је гањање оних чиновника који се, по мишљењу Владе, нису понашали исправно. Професори Велике Школе Глиша Гершић и Милан Кујунцић били су отпуштени; штабни потпуковник Ранко Алимпић стављен у стање покоја. Алимпић није узимао учешћа у Омладинској скупштини, али за његову је жену достављено да је у приватном разговору симпатисала Омладинској скупштини, којој у осталоме ни она није присуствовала.

Омладинска скупштина од 1867 обележава прекид између Омладине и Михаила. У будуће, Михаилова влада неће имати никаквих обзира према Омладини; омладинац значи за њу то исто што и противник државе и династије. Исто тако, ни Омладина не штеди више Михаила и прелази у отворену опозицију према његовом режиму. Омладина се претвара у уједињену странку војвођанских и србијанских либерала, који и једни и други воде борбу противу Михаила.

У то време, у Омладинским круговима о Михаилу се говори да није дорастао да буде вођ велике националне политике. И ако једнако прича о својим спремама за један велики рат, он нашу националну политику све више упућује на дипломатске путеве. На тим путевима он долази, истина, до успеха, али све су то мали непотпуни успеси, од којих сваки значи ново одлагање оружане акције. У том непрестаном одлагању постепено ће се угасити и ратно одушевљење народа. Војно спремање Михаилово траје годинама, и никако се не свршава. Онда када је сваки тренутак скуп, у министарству војном ради се са бирократском педантношћу и тромошћу. Пропаганда у неослобођеним крајевима узела је, такође, бирократски вид. Гарашанин, који је води, није у стању да створи одушевљење масе; стари полицајац, он ради искључиво са „поверљивим агентима“; не види да се тим тајним дошаптавањима не може много постићи, и да је најбоља пропаганда куражно држање Србије. Докле год Србија буде метанисала пред Портом, и њен се владалац буде понашао као верни васал Султанов, Србија, никаквим поверљивим агентима и никаквом тајном пропагандом, неће пробудити дух револуције

у неослобођеном Српству. Пример је њене званичне сервилности заризан; он убија у неослобођеном Српству кураж и понос. Основна је погрешка Михаилова у томе, што је једну револуционарну националну политику, која тражи младинско одушевљење и смелост, поверио старим бирократима, који немају ни праве револуционарне вере ни праве револуционарне смелости. Ако нисмо спремни, то је може бити с тога што наша Влада не жели да будемо спремни, а не жели зато што се боји онога што би ваљало предузети онда када бисмо били спремни. Аутократ по природи, Михаило није ни хтео ни умео да нашу националну политику води са моралним снагама народа; он ју је бирократисао, — и да се она на тај начин не може водити, најбољи је доказ то, што оружане акција Србије, обећавана за свако идуће пролеће, мора сваког идућег пролећа наново да се одлаже.

У својој борби с либералима, Михаило их је у први мах сасвим сузбио, када је изишао с једним програмом националне политике, који је наговештавао рат у блиској будућности, и неодољиво изискивао обуставу свих политичких слобода. Али, после тога, либерали су прешли у противнапад, и покушали да надиграју Михаила баш на пољу националне политике, подижући противу њега једно патриотско друштво, које је у националистичком правцу ишло још даље од Михаила. Либерали су све више затварали Михаила у ову дилему: Или он хоће озбиљно рат, — и онда нека га почиње једном: Омладина је ту да сва пође за њиме. Или он налази да рату још није време, — онда нека попусти диктатуру и стегу, која је оправдана непосредно пред рат, али која је и бесмислена и неспособна ако се рат мора једнако одгајати. Та мирољубива политика споља са непрестаним ратним стањем унутра, то је што се не да бранити.

У народној маси, либерали нису успели поколебати веру у националну политику Михаилову. Установа народне војске и добивање градова створили су му кредит од кога је могао годинама живети. Али у центрима интелигенције, у Београду и у Новом Саду, они су изазвали јаке сумње и у успешност и у искреност његове националне политике. У Београду, либерали су повукли за собом само један део интелигенције,

али у Новом Саду, и у опште у целој Војводини, они су повукли за собом скоро целу интелегенцију. Михаилов глас великог националног владоца почео је да опада, — и то баш у оно време када је он сâм у својој спољашњој политици дошао на раскрсницу, и имао да се реши да ли ће ићи и даље у правцу револуционарног национализма, или не.

ГЛАВА VIII.

РАСЦЕП У МИХАЙЛОВОЈ ВЛАДИ.

Још 1865, у Михаиловој влади јављају се знаци расцепа. Постепено, расцеп је све јачи и јачи, и 1867 због тога расцепа поставља се питање, да ли је Михаилов режим и даље могућан. Тај режим, тако отпоран према спољашњим нападима, изгледа осуђен на пропаст због једне унутрашње слабости.

Повод за расцеп била је једна приватна ствар Михаилова: његов развод брака и његова намера једне нове женидбе.

Михаилова жена кнегиња Јулија, с којом се он венчао у изгнанству 1853, принадала је мађарском племству: Хуњади по оцу, а Зичи по мајци. И ако без деце, брак је тај изгледао срећан. „Мало је људи“, причао је доцније Михаило, „који су већма поштовали брачну свезу и љубили свога друга од мене“.

Милош није марио своју снаху, којој није могао опростити, што је „шокица“, и што је вероткиња. Нашу публику, исто тако, Јулија је својим мађарско-племићским начинима више одбијала него привлачила. Њено одлажење у католичку цркву недељом, и то још у пратњи Михаиловој, простији свет осећао је као једну срамоту. Либерали су Михаилов брак с Јулијом сматрали као политичку погрешку; они су долазили на мисао да тај брак разведу, па да Михаила ожене каквом православном руском принцезом.

Почетком 1862, Михаилу је дошло до руку једно писмо које је Јулија писала кнезу Карлу Аренбергу. Противници Јулијини тврдили су да је то писмо садржавало несумњиве доказе њенога неверства. Њени пријатељи тврдили су да је оно, у најгору руку, могло бити доказ њене кокетерије. По забелешци коју је о томе писму оставио Милоје Лешјанин, писмо је писано у врло обазривом и врло отменом, чак би се могло рећи церемониалном тону. Јулија апострофира Арен-

берга: „Врло поштовани кнеже!“ Али, с друге стране, писмо није потписано; у њему има уговорених знакова за означавање Јулије, Михаила, Аренберга; говори се о Јулијином раздвајању од Михаила и о њеном заједничком животу с Аренбергом у Млетцима: све то, истина, увиђено и замотано, али ипак довољно јасно да се види о чему је реч. То је, без сумње, било љубавно писмо, — љубавно писмо једне жене из великог света, васпитане од језуита, која добро пази шта ће и како рећи. Али из тога љубавног писма није се могло ништа извести о некој Јулијиној прељуби.

Михаило је, међутим, сматрао да је њено „брачно злочинство“, како се онда говорило, потпуно доказано. Он није правио никакву спену својој жени, није се с њоме чак ни објашњавао, него је само заћутао и охладисо, жртва једног тупог бола, који је сав остао унутра. Решен је био да с њоме кида, али на леп начин, без скандала и адвоката. Али, у лето 1862, дешава се бомбардовање Београда; турски топови учинили су да Михаило и Јулија забораве, за неко време, своје брачне размирице; односи се између њих поправљају, и почетком 1863 Кнез пише своју жену у Лондон у политичкој мисији.

Јулија се, за време свога бављења на страни, састаје с Аренбергом. Она пише Михаилу и предлаже развод брака. Али сада он не пристаје на развод. Јулија му одговара да је само жандармима могу довести патраг у Србију, и повлачи се у један манастир у Паризу, да би спречила свако рђаво тумачење свога продуженог бављења на страни. После једног дужег прекида, преписка се између ње и Михаила обнавља. Преписка се сада води о условима Јулијиног повратка у Србију. Михаило пристаје на све што Јулија тражи, — и она долази у Београд новембра 1864, после скоро двогодишњег одсуства.

Овим ствар још није свршена. Јуна 1865 опет је реч о разводу брака; овога пута Михаило је тај који развод тражи, а Јулија та која га одбија. Најзад, она одлази из Србије да се саветује са својом породицом. То је њен коначни одлазак: за живота Михаилова она се неће више враћати у Србију.

Шта је било у времену између новембра 1864 и јуна 1865, тешко је рећи. Јулијино казивање не слаже се са Михаиловим. Јулија каже да се, по њеном повратку у Србију,

Михаило понашао исто онако као у прво време после Аренберговог писма: ћутљив и хладан, без икаква објашњења зашто је такав. Од времена на време једна осорљива реч, један груб покрет, који одају његов велики притајани гнев. Јулија се питала: ако ме је мислио тако дочекати, зашто је наваљивао да се вратим у Србију? Ипак зато, по њеном уверавању, она није више мислила на развод брака.

Михаилово је казивање сасвим друкчије. Он је молио Јулију да забораве све што је било, па да опет живе као муж и жена. Али она је то одбијала са највећим презирањем. Михаило је „чинио унижења недостојна човека“, и шта је све претрпео, не може се исказати. Он је пао у очајање и разболео се (у то време, доиста се говорило о његовој болести и о његовом рђавом изгледу). Да је остао и даље са Јулијом, он би морао умрети: то је бар било његово уверење. И доцније, када би се сетио тих часова, он би сав побледео, и спопала би га дрхтавица... „Не знам шта сам Богу скривно, да ме овако казни“, говорио је са сузама у очима.

Крајем 1865 Михаило и Јулија потписују једну погодбу. У тој се погодби каже, да ће њих двоје раскинути брак „из узрока који не дирају ни најмање у њихову част.“ Овом редакцијом Јулија се хтела обезбедити од Михаилове употребе Аренберговог писма. У накнаду за то, Михаило уноси у погодбу њену изјаву, да се она неће противити његовом ступању у други брак, ако би он могао добити благослов своје цркве. Као католичкиња, она од своје цркве није могла добити развод, него само „разлучење од постеље и стола“. У будуће, Јулија се није смела потписивати „књагиња Србије“, него „књагиња Јулија Обреновић, рођена графица Хуњади“. Новчана страна погодбе састојала се у овоме: Михаило обезбеђује Јулији годишњу ренту од 5500 дуката, и поклања своју палату у Бечу, чија се вредност ценила 100.000 дуката. Михаило је у новчаним стварима био кавалер; Јулија, из једне породице аристократске, али осиротеле, умела је упорно и вешто да брани своје материјалне интересе; из Михаиловог кавалерства она је извукла сву могућу корист.

Све догде Михаилова брачна историја јесте његова лична ствар, али оно што после тога настаје, није његова лична ствар, него један велики политички догађај. Одмах после постигнуте погодбе са Јулијом, Михаило помишља на један нов брак, и

то са Катарином, ћерком Анке Константиновиће, која је сама била кћи Јеврема Обреновића, рођеног стрица Михаиловог. Због тога блиског сродства које је постојало између Михаила и Катарине, њихов је брак наишао на велике тешкоће и постао политичко питање првога реда.

Идеја о другом Михаиловом браку зачала се у Анкиној глави. Катарину, у опште, треба оставити на страну. 1865 она је имала око шеснаест година; скоро још дете, она је радила што је њена мајка хтела. У догађајима који су се поводом и око ње дешавали, она није играла никакву самосталну улогу.

Анка је желела да своје дете доведе на кнежевски престо. Прво је мислила да доведе свога сина, кога би Михаило, у недостатку свога потомства, усвојио за престолонаследника. Она није успела да задобије Јулију за ту мисао, и услед тога постала је њен непријатељ. Доцније, када је дошло до разлаза између Михаила и Јулије, код Анке се јавила мисао да начини бар кћер кнегињом, када није могла начинити сина кнезом.

Она је почела утицати на Михаила за време двогодишњег Јулијиног одсуства. Као најближа рођака Кнежева, она се тада начинила домаћицом у двору, и никада дворски живот није текао тако весело, никада није било толико интимних села и забава, као под њеном управом. Михаило је био озбиљан и церемониалан; чак и на та интимна дворска села он је позивао само „великодостојнике“, — чланове Владе, председника Савета, по кога помоћника министарства. Али Анка је умела да растресе чак и те укочене бирократе, и једне зиме, под њеном командом, и Кнез и његови министри и председник Савета хватају се у коло и играју „слепог миша“.

По својој повратку у Србију, Јулија није више у стању да потисне Анку из двора. Она је вечито ту са својом кћери, као саставни део Кнежеве пратице. Она не престаје подбадати Михаила противу Јулије; доказује му да је он Јулији одвратан, и да га она презире; има један начин да тумачи њене поступке који доводи Михаила до бесвила. Што се више одваја од Јулије, он се тим више приближује Катарини; још пре него је предложио Јулији развод брака, у лето 1865, он је био решен да узме Катарину. То је била љубав човека од четрдесет година према девојци од шеснаест, — љубав позна, сентиментална, смешна, неизлечива. Он је говорио да без Ка-

тарине не може живети, и да ће се убити, ако је не буде могао узети за жену. После коначног одласка Јулије, Анка је потпуно сигурна у успех; она се са својом кћери извози на четири коња, као да би њена кћи већ била кнегиња.

Михаило није рачунао са тешкоћама на које ће његова нова женидба наићи. У патриархалној Србији онога доба, већ сâм његов развод брака сматрао се као скандал; његова женидба са сестричином од рођеног стрица сматрала се као нешто још горе него скандал; то је било родоскранење забрањено законима наше вере. Митрополит Михаило називао је тај брак безбожним и нечувеним делом, а председник владе Гарашанин, бруком и несрећом која се не да поднети. Сама мајка Анкина, Томанија Јеврема Обреновића, стара српска жена, била је противна томе браку, када је први пут за њ чула.

Докле нису знали да после Кнежевог развода брака има да дође закључење једнога новог брака, министри су Кнежев развод брака узимали као његову личну ствар у коју се не могу много мешати. Али, када су дознали за његове намере нове женидбе, они су покушали да отежавањем његовог развода брака осујете ту нову женидбу. Михаило је држао да је његов развод брака лака ствар; он је имао у рукама Штросмајерово писмо којим се Јулији давало разлучење од постеље и стола; на основу тога писма он је захтевао од митрополита Михаила да огласи његов брак за разведен. Митрополит му је одговорио, да разлучење од постеље и стола не значи развод брака; да је по католичкој цркви Јулија још увек његова законита жена; да за њега као члана православне цркве брак може бити разведен само од православних духовних власти, и да с тога мора код консисторије повести бракоразводну парницу. Не могући ништа добити са Штросмајеровим актом, Михаило је изнео други један документ: то је била његова погодба са Јулијом. Али онда му је министар просвете и црквених дела Цукић објаснио, да је та погодба противна § 855 нашега Грађанског Законика: муж и жена не могу свој брак развести својим приватним погодбама; зато се тражи пресуда надлежног духовног суда. Као и митрополит, тако је и министар црквених дела упућивао Кнеза на консисторију. Овај пут није одговарао Кнежевом укусу; он је хтео да се разведе, ако могуће, без парницења. У осталоме, његова погодба са Јулијом јако му је отежавала бракоразводну парницу;

његов најјачи разлог противу Јулије било је Аренбергово писмо; међутим, то баш писмо није смео употребити пред консисторијом, пошто је у својој погодби са Јулијом изјавио, да се њихов брак разводи из разлога који не дирају ни у његову ни у њену част.

Пред свима овим тешкоћама Михаило је застао, али, љут што му се кваре сви планови, он је добио један од оних наступа плаховитога гнева и луде јарости који су били својствени свима Обреновићима. Он је наредио да се Јулија не помиње више у цркви као кнегиња: не могући на други начин, хтео је бар на тај, да прекине пред светом сваку везу с њоме. Ту своју наредбу упутно је министру Цукићу у једном писму, које се завршавало речима: „Ако вам зато треба каква формула, узмите најобичнију и најкраћу: „Књаз оне да тако буде!“

Министри су се нашли у незгодном положају. Јулија је била, по њиховом схватању, још увек законита жена Кнежева; како се може онда забранити помињање њеног имена у цркви? С друге стране, то се помињање није оснивало ни на каквом законском пропису, него само на Кнежевом наређењу, које је без сумње могло бити опозвано... Охол и презрив тон Кнежевог писма био их је поразио: Кнез никада дотле није у томе тону с њима разговарао. Ако га пусте да им почне просто наређивати, он им може једног дана наредити да га развенчају с Јулијом и венчају с Катарином. Гарашанин је покушао лично да стиша и уразуми Кнеза. Али, ван себе, Кнез је само праскао: „Ако се у недељу име моје жене спомене у цркви, ја ћу усред цркве викнути да то не сме да буде.“ Министри су морали или да се покоре или да одступе. Они су изабрали оно прво. 13 марта 1866, први пут, Јулијино име није било поменуто у цркви. Тиме је Михаило објавио свету да она није више његова жена. У ствари, та објава није значила ништа, јер законски он још није био разведен од Јулије.

Министри се нису ограничавали на отежавање његовог развода брака; поред тих посредних тешкоћа које су чинили његовој женидби, они су се куражно изјавили противу ње и непосредним начином. На прве гласове о томе да Кнез узима Анкину кћер, Гарашанин му је рекао без увијања, да би тај брак повредио „најнежнија и најсветија осећања српског народа“; да би Влада изгледала „скуп отпадника од вере и народности“, и изгубила сав свој ауторитет. „Турска је без

поваца,” говорио је Гарашанин, „али би милионе бројла ономе који би јој помогао ово остварити.“ Влада је била енергично помагана од митрополита, који се позивао на Крмчију, и тврдио да су бракови са сестричином „проклети.“

Нерешив као што је био, Михаило није знао шта да чини пред овим отпором митрополита и министара. Од марта 1866, када је забранио помињање Јулије у цркви, па до маја 1868, када је погинуо, он није помакао питање своје женидбе ни корака напред. Био се ставио на гледиште, да је то његова лична ствар, која се министара не тиче, и о којој он са министрима неће ни да говори. Тешкоће које постоје, јесу чисто црквене, — и он неће ни пошто допустити да се поврх тих црквених тешкоћа стварају још и неке политичке. Он се о својој женидби није више саветовао са Владом, него само са д-ром Пацеком, који је, како каже Ристић, био „његов неограничени повереник за лична питања“. Пацек је имао да проучи да ли је брак са сестричином могућан према нашим народним обичајима и према прописима православне вере. Словак по народности, а лутеран по вери, Пацек је наше народне обичаје и прописе православне вере тумачио много растегљивије него министар Гарашанин и митрополит Михаило. Он је саставио један мемоар, у коме је са свих могућих гледишта доказивао да Кнез може узети своју сестричину од стрица. Ристић, који је тај мемоар читао, каже да је био врло темељито састављен, и да је доказивао „велику интелигенцију докторову“. Поред своје интелигенције, доктор Пацек унео је у тај мемоар без сумње и своју мржњу према Јулији, која није била мала, и своју преданост према Анки, која је ишла врло далеко. Изгледа да је Пацеков мемоар Кнез имао да упути митрополиту, и тиме отвори с црквом преговоре о својој женидби, али његова погибија спречила га је да то учини.

Због Михаилове нерешивости, питање о његовој женидби стајало је скоро три године на дневном реду, и било непрестано претресано од публике. Цео млади Београд певао је: „Што се боре мисли моје“..., једну песму за коју се говорило да ју је испевао сам Кнез у своме љубавном јаду. Људи су се чудили, како један човек тако заљубљен не може ипак да се одважи на женидбу. Своју женидбу он је непрестано одгађао као и свој рат с Турцима, — и тај Марс заљубљени

изгледао је истовремено санет и у свом херојском и у свом љубавном полету.

Много активнија од Михаила била је Анка. Она ради поглавито на томе да одвоји од Кнеза све оне који су били противу његове женидбе, и да га окружи светаквим људима који су били за његову женидбу. Она ствара своју котерију. 1867 већ се јасно разликују две групе: група која се бори противу Анке, и група која иде за Анком. У прву групу спадају Гарашанин, Мариновић, Цукић, Лешјанин, — а у другу, Блазнавац, Ристић, Црнобарац. Никола Христић држи се по страни; он не улази ни у једну групу, јер налази да исправан чиновник не сме знати ни за какве странке.

Као главног противника, Анка сматра Гарашанина. Испрва, знајући његову политичку важност, она је гледала да га придобије за себе. 1864, на дворским забавама, падало је у очи како облеће око Гарашанина. Један очевидца каже: Мариновић трчи за Анком, а Анка за Гарашанином. Али, када је видела да не може придобити Гарашанина, она се свом снагом обрће противу њега. Она и њени људи почињу му поткопавати положај код Кнеза; гледе да надувају сваку његову службену погрешку; оспоравају му главну заслугу за срећно решење градског питања; доказују да Гарашанин није више што је био, и да га треба заменити млађим снагама. Чак се доводи у сумњу његова лојалност према Кнезу. Тај човек држи у својим рукама целу четничку организацију; он је окружен свакојаким пустоловима и најамницима; те људе готове на све може он јединога дана бацити противу Кнеза уместо противу Турака, и онда се прогласити председником републике. За Гарашанина се зна „да своме Кнезу није веран“. Као министар кнеза Карађорђевића, он је у потаји радио на његовом збачењу. Зашто би према Михаилу био лојалнији него према Карађорђевићу... С пролећа 1867 Гарашанинов положај код Кнеза изгледа прилично заљуљан.

Главна личност Анкине котерије, то је министар војни Блазнавац. Он се приближио Анки још у јесен 1864, осетивши један од првих велики утицај који ће она имати у скорој будућности. Захваљујући у не малој мери Анки, он поправља свој положај код кнеза Михаила, и постаје с пролећа 1865 министар војни. Када се поставило питање Кнежеве женидбе, Блазнавац је заједно с осталим министрима говорио противу

женидбе, али је додавао да је, најзад, то Кнежева лична ствар, и да не треба Кнезу много кварити вољу, јер је он у стану убити се из љубавног очајања. И Михаило и Анка рачунали су га за свога најпоузданијег пријатеља, који им је остао веран онда када су их сви остали министри оставили. На породичним поселима код Госпође Томаније, где су долазили само Михаило, Анка, Катарина, и др. Папек, позиван је врло често и Блазнавац, — он једини од свих министара. Он је водио с Анком дуге поверљиве разговоре; важио, не само као њен поузданик, него управо као њен политички управитељ. Милоје Лешјанин каже у своме дневнику: „Миливоје је по свему главно лице у целој ствари, он куражи једнако Анку, која после на Кнеза дејствује.“

Односи између Анкине и Гарашанинове котерије постајали су све већма затегнути: у новембру 1867 долази до кризе. У једној министарској седници којој присуствује и председник Савета, али којој не присуствује Кнез, Гарашанин покреће питање о наследству престола као хитно политичко питање. Ми стојимо, говорио је он, пред ратом с Турцима, из кога има да изиђе једна велика Југословенска држава, којој ће Србија бити на челу. У тој држави Србија може обезбедити себи хегемонију само посредством своје династије, коју би наметнула свима земљама које би ушле у састав Југословенске државе. На жалост, Србија нема осигуране династије, јер је Михаило владалац без наследника. Пре уласка у рат и пре стварања Југословенске државе, треба обезбедити продужење династије. Гарашанин није рекао изречно, али је из целога његовог излагања изилазило, да Михаило, у оскудици природног потомства, треба да одреди престолонаследника путем усвојења. Министри су се сложили са Гарашаниновим излагањем, и овластили га да у име Владе поведе са Кнезом реч о питању престолонаследства. Али, пре него што је Гарашанин стигао да с Кнезом говори, он је, сасвим на пречац, био отпуштен једним Кнежевим писмом. Један од министара, — мисли се, Блазнавац, — известио је Кнеза о одлуци министарске седнице, и Кнез је онда пожурио да отпусти Гарашанина, пре него би овај стигао да изнесе преда њ питање престолонаследства.

Гарашанин, коме се пребацивало да ваздан оклева, могао је у озбиљним приликама да буде врло одлучан. Његово по-

кретање питања о престолонаследству било је управљено противу Анке и њених планова, и имало за циљ принудити Михаила да бира између оних који су били с Анком и оних који су били противу ње. На први поглед, може изгледати чудно, да је Гарашанин узимао као свршену ствар да Михаилу нема наследника. Михаилу, истина, није имао деце са Јулијом, али зар их не би могао имати из једнога другог брака који би закључио? Зашто је Гарашанин претпостављао да Михаилу може обезбедити продужење династије само посредством усвојенога наследника? Да би се разумело Гарашаниново држање, треба знати ово. Када су избили први гласови о Михаиловој женидби са Катарином, још у октобру 1865, Гарашанин је покушао да од ове женидбе Михаила одврати. У току разговора он није успео добити од Михаила обећање да неће Катарину узети, али је добио од њега обећање да се неће поново женити. На основу тога обећања, он је сада тврдио да се продужење династије може обезбедити само посредством усвојеног престолонаследника. „Изгледа да је, у борби с Анком, Гарашанин био исцрпао сва средства, и морао употребити последњу резерву, а то је Кнежево обећање да се неће поново женити. Покретање питања о престолонаследству имало је за скривени циљ да Кнеза на то обећање опомене. Гарашанин је хтео да притера Кнеза у ћошак: или стоји обећање које му је Кнез дао, или не стоји. Ако не стоји, онда он, Гарашанин, даје одмах оставку, као један министар према коме Кнез није одржао реч. Ако Кнежево обећање стоји, онда, на основу њега, има да се одреди престолонаследник путем усвојења, — и Анкине интриге биће једним ударцем прекинуте.

Обећање да се неће поново женити, Михаилу је у ствари било измамљено од Гарашанина, у току једног дугог разговора у коме Гарашанин није успео да убеди Михаила, али је успео да га умори. Он је зацело највише волео да му се оно више не помиње. Када је Гарашанин покушао да га ухвати за реч, Михаилу је добио један од оних својих наступа јарости када се, по изузетку, решавао брзо, — и одмах, једним писмом написаним дубоко у ноћ, отпустио Гарашанина. Овај је пао с тога, што је Михаилу требао један други министар према коме неће бити везан обећањем да се неће поново женити.¹

¹ Сам Гарашанин био је уверен да је отпуштен због покретања питања о престолонаследству. Кнез Михаилу објашњавао је овако Гарашаниново от-

После Гарашаниновог пада требало је наћи новог министра иностраних дела. Избор је пао на Јована Ристића. Дугогодишњи посланик у Цариграду, Ристић се тако одликовао у преговорима о градском питању, да му је Кнез, у својеручном писму, признавао „понајвећи део заслуга“ за срећно решење тога питања, и називао га својом „десном руком.“ Гарашанину се није могао наћи достојнији наследник. Блазнавчев пријатељ, Ристић је појачавао Анкину котирију у Влади. Дотле, један је министар био неутралан, један за Анку, а три противу ње. Сада су два била за Анку, а два противу ње. Али Ристић није доносио Анкиној котирији само један глас више; он је још доносио начин за решење питања Кнежеве женидбе.

Ристић је држао да је Михаилу тврдо одлучен да узме Катарину, и да ће сваки политичар који се тој његовој одлуци буде противио, проћи као Гарашанин. Његову женидбу, дакле, требало је узети као свршену ствар, и на њој зидати све даље политичке планове. У исто време, Ристић је држао да је Михаилов режим дотрајао. Ристић је почео као следбеник тога режима. У једној аутобиографској скици од 1863 он каже: „Правду кнеза Михаила био сам искрено предао.“

пуштање. Секретар пруског консулата Лаубернау (Laubernaу) био је овлашћен да поведе с нама преговоре о дивизији једне српско-хрватске буне, ако би дошло до новог рата између Аустрије и Пруске. Кнез Михаилу није био противан да уђемо у преговоре с Пруском, али је тражио да их Гарашанин води лично, а не преко свога поверљивца Орешковића. Михаилу се бојео да се за те преговоре не дозна у Бечу, ако у њих, поред Лаубернау и Гарашанина, буде позвањен и неко трећи. Ипак зато, Гарашанин није водио преговоре сам него преко Орешковића. Земунска војна команда дознала је за то наше споразумевање с Прусима, и одмах известила Беч. После тога Михаилу је држао да мора отпустити Гарашанина. Објашњење Михаилово не изгледа врло убедљиво. Ако су Аустријанци дознали за преговоре Лаубернау-Орешковић, Гарашанин услед тога није могао бити компромитован непосредним начиним, — баш зато не, што те преговоре није водио сам него преко Орешковића. Што се тиче Орешковића, у Бечу су, још пре његових преговора са Лаубернау, били обавештени да је он главни агент наше Владе за Хрватску и за Босну, и да је његова радња срачуната на спремање буне. Гарашанин је, без сумње, био крив пред Михаилом, што је противио његовој изречној жељи пусти Орешковића да преговара са Лаубернау, али за такве службене погрешке Михаилу није отпустио своје ministre; он им је доста гледао кроз прсте, и није им био одвећ строг старешина. Михаилу је без сумње било негодно признати прави узрок Гарашаниновог отпуштања, јер би онда морао рећи да је свога главног министра, који је држао у рукама све копце његове спољашње политике, отпустио због своје женидбе, дакле, због једне своје приватне ствари. Али да је Гарашаниново отпуштање ста-

Либерали су га сумњичили да је имао учешћа у дукатовачким чланцима; у оној листи чиновника које је Мало-Госпојинска Скупштина предлагала за отпуштање, било је и његово име. Али, у току времена, Ристић је прилично охладнео према Михаиловом режиму, и почео нагињати либералима. Са једном силном и необузданом амбицијом, Ристић је спајао велику умереност политичких идеја. Он је био противан свима крајностима, и најрадије хватао правац средње линије. Михаилов режим био је отерао у крајност. После саветске свемоћи, коју је створио устав од 1838, и скупштинске свемоћи, коју је створила Св. Андрејска Скупштина, Михаилов режим створио је владалачку свемоћ. Противник чије било свемоћи, Ристић је највише волео једну срећно подешену равнотежу власти, која би све власти држала у границама умерености. У новинарским чланцима које је посветио Михаиловом режиму на самом његовом почетку, Ристић је потпуно одобравао Михаилову мисао о усредсређивању врховне управе код Кнеза, али је опет зато препоручио да се, бар у извесној мери, установи и министарска одговорност и слобода штампе. Политички деспотизам на који је Михаилов режим најзад изашао,

јало у вези са његовим отпором Кнежевој женидби, утврђује се тим фактом, што је Гарашаниново отпуштање следовало одмах други дан његовом покретању питања о престолонаследству. Те две ствари које су се тако брзо десиле једна за другом, морале су стајати једна с другом у извесној вези. — Др. Пацек забележио је у свом дневнику да је Гарашанин отпуштен с тога, „што је хтео све сам да води, што је починио индискреције (Шинкин, Игватнев, Горчаков, Орешковић, Мариновић, Баталака), што му је канцеларија била у нареду, што је из жудње за лажиом популарношћу био неодлучан у својој раду, што је наглашавао да се одмах именује наследник престола, најзад, вероватно заједно што је био противан Кнежевој женидби“. Као што се види, и Пацек помње индискреције с Орешковићем, али не као главни узрок Гарашаниновог пада, него као један од многих других случаја индискреције, који су допринели Гарашаниновом паду. Пацекова забелешка о рђавом службовању Гарашаниновом важна је с тога, што је Пацек припадао Анкиној котирији; вероватно, све то што је он забележио о службеним погрешкама Гарашаниновим, Анкина је котирија говорила Кнезу још пре Гарашаниновог покретања питања о престолонаследству, да би поткопала његов положај. — Настас Јовановић, дворноуправитељ кнеза Михаила, причао је да су министри Гарашанин и Цукић навалили на њега да и он моли Кнеза да не узима Анкину кћер. Настас је то учинио. Кнез се на њега наљутио, и Настас је мислио да ће бити отпуштен, али у место његовог отпуштања дошло је Гарашаниново. Врло је могућно да је Гарашанин, уочи покретања питања о престолонаследству, мислио да на Кнеза утиче и преко његовог дворноуправитеља.

Ристић није предвиђао. Човек златне средине, он се није могао слагати са политиком крајње деснице коју је Михаило водио. Њему је та политика изгледала опасна. Она је имала противу себе и интелигенцију, која је увек нагињала либерализму, и народну масу, која никада није марила сувише јаку стегу власти. Михаилов режим постајао је непопуларан, држао се само Михаиловим личним ауторитетом. Тешко режиму који виси о једном човеку, — и тешко човеку који се изједначаје са једним непопуларним режимом.... Ристић је налазио да је крајње време да се правац унутрашње политике промени. Било се отишло сувише на десно; требало је дати удар крме на лево. После седам година аутократске владе, требало је тражити споразум са либералима и отворити нову еру политичких рефорама. Разуме се, све је требало радити врло смотрено. „у духу умерености“.

Ову нову либералну политику Ристић је мислио да веже за Кнежеву женидбу. Кнежева женидба била је непопуларна ствар, — али баш зато се тражила једна популарна влада да је изведе. Усред општег одушевљења које би изазвао престанак дотадашњег полицијског режима и обећавање политичких реформи, свет би радо опростио Михаилу све, — чак и женидбу са сестричином. С друге стране, знајући аутократски дух Михаилов, Ристић је мислио да га не може склонити на једну либералнију политику, ако га претходно не увери да само по ту цену може добити жену коју воли. Укратко, ради промене режима, свет је имао да пристане на Кнежеву женидбу; ради своје женидбе, Кнез је имао да пристане на промену режима. То је био политички план с којим је Ристић долазио у Београд.

Он га је Кнезу откривао постепено. Кнез га је био одредио за министра иностраних дела, желећи да он продужи радити са члановима старог Гарашаниновог министарства. Али Ристић је предлагао промену свих министара осим Блазнавца. Христић је морао одступити као главни носилац дотадашњег начина управе, а Цукић и Рајко Лешјанин као Ристићеви лични непријатељи. Ново министарство било би састављено овако: Стевча Михаиловић, председник министарског савета и министар унутрашњих дела (са Радивојем Милојковићем као помоћником); Јован Ристић, министар иностраних дела; Миливоје Петровић Блазнавац, министар војни; Димитрије Ма-

тић, министар просвете; Панта Јовановић, министар финансија. С малим разликама, то је било оно исто министарство које ће, после погибје Михаилове, саставити Блазнавац и Ристић. Како изгледа, Ристић је саопштио ову листу Михаилу, и објашњавао потребу да се дотадашња стега ублажи и учине извесни уступци јавном мишењу. Михаило није био противан да разговара о промени своје унутрашње политике, али, с једне стране, било му је тешко да се одвоји од Христића, и ако се с њиме никаква нова, либералнија политика није дала водити, — а с друге стране, било му је крајње непријатно примити Стевчу за шефа владе. Други људи са Ристићеве листе, као Матић, Јовановић, Милојковић, нису му уливали никакво неповерење: сви су они били на високим положајима у његовој администрацији, и важили као чиновници исправни и кротки. Али Стевча, то је био вођ либерала, пријатељ Грујића и Јанковића, с којим је Михаило прекинуо једном за свагда, када га је као председника Савета ставио у пензију.

Не знајући како друкчије да савлада Кнежев отпор, Ристић је позвао у помоћ Анку. С њоме је могао говорити много отвореније него с Кнезом. Он јој је казао, да Кнежеву женидбу може свршити само Стевчина влада. Ко прави највеће сметње тој женидби? Митрополит Михаило. Ако ико може склонити митрополита на попуштање, то је Стевчина влада. Стевча и митрополит јесу главни стубови либералне странке, и да би одржао Стевчину владу, митрополит је кадар благословити и Кнежев брак са сестричином. Све ово Ристић није смео рећи Михаилу, али је држао да му може рећи Анка, и зато је послао њу у двор да учини последњи покушај у корист Стевчине владе.

Резултат је био сасвим друкчији него што је Ристић очекивао. Михаило је био под утицајем Анкиним чак и у политичким питањима, али се баш за то љутио када би опazio да и други то знају. Онда је он осећао потребу да докаже пошто пото своју самосталност. Своју женидбу сматрао је као своју личну ствар, коју ће он већ наћи начина да удеси са поповима; мисао да се он без помоћи политичара, и то једнога Стевче и Ристића, не може сам ни оженити, унижавала га је и вређала. Комбинација Ристићева била је политички добро смишљена, али Михаило није хтео да је цени као политичар, него као центмен: њему је изгледало да

политичари, у његовој најинтимнијој ствари, у ствари његове женидбе, врше над њиме „уцену“ (он је баш ту реч употребио): „Ако хоћеш да се жениш, онда дај прво политичке реформе“... Та уцена доводила је Михаила у једну од оних великих јарости које су код њега биле све чешће, од како се питање његове женидбе отворило.

Он је одмах прекинуо преговоре са Ристићем, и још осетио потребу да га јавно изобличи. На једном нарочитом састанку, пред сведоцима, међу којима је био и Никола Христић, Михаило је, сав зајарен од љутине, са једним својим нарочитим презривим грчевитим осмехом, напао и изгрдио Ристића. За овом усменом грдњом дошла је и писмена. Он је упутио Ристићу једно писмо у коме је стајало: „Да Бог сачува Србију таквих карактера као што је Јован Ристић“. У овом ранијем писму које му је упутио поводом срећног решења градског питања, Михаило је, обрнуто, молио Бога да би дао Србији што више таквих синова као што је Ристић.

После Ристићевог отпуста, за председника министарског савета постављен је Никола Христић, а за министра иностраних дела Милан Петронијевић. Остали су министри били исти као и у Гарашаниновом министарству. После неког времена, у владу је ушло и Димитрије Црнобарац као министар просвете. Од нових министара, Петронијевић се рачунао као противник Анкин, а Црнобарац као њен присталица. Равнотежа између Анкине котерије и оне њених непријатеља одржавала се у Христићевој влади како тако.

Отеран од Михаила, Ристић је одушевљено поздрављен од либералне опозиције. Од свих Михаилових доглавника, он је први смео рећи да је Христићев режим потрајао, и да у унутрашњој политици треба ударити другим путем. То је било доста, па да га либерали, који му иначе нису били много наклоњени, одмах прихвате као свога човека. Уз инат Михаилу, који је Ристића због његовог карактера осуђивао, либерали су га преуносили као „човека од карактера и свесног патриоту“, који је са „светим одушевљењем и челичном вољом дошао на посао“. Што год је било незадовољника у Београду, потрчало је Ристићу на честитање. Омладинска друштва преко Саве спремала су му адресе захвалности. Преко ноћ, он је постао скоро исто тако популаран као Милетић.

ГЛАВА IX.

ТОПЧИДЕРСКА КАТАСТРОФА.

Михаилов режим налазио се, 1868, у кризи. Добивање градова била је велика народна радост, и Михаило никада није изгледао тако популаран као тада. Ипак зато, његов режим није стајао чврсто. У унутрашњој политици, полицијска стега Николе Христића, која је трајала више од седам година, постајала је сваким даном све неиздржљивија. Када је чак један тако смотрен бирократ као Ристић препоручивао политичке реформе, то је био сигуран знак да се реформе нису могле више одлагати. Што се тиче спољашње политике Михаилове, она је без сумње имала још увек велики број одушевљених присталица, али, под утицајем Омладине, почели су се јављати и њени противници, који су је нападали као спору и неодлучну. У опште говорећи, и код присталица и код противника Михаилове спољашње политике, узимао је све више маха један ратоборан дух, који би био од велике помоћи Михаилу у случају рата, али који би му, ако до рата не би дошло, правио много неприлика. Питање његове нове женидбе, које је једнако стајало отворено, јако је худило његовом угледу као једно неочекивано откриће његове велике слабости у женским стварима. Са једним јавним мњењем, које се већ било узбунило противу његове унутрашње политике, и које се почело узбуњивати и противу његове спољашње политике; стојећи пред једним браком који је такође изазивао велику опозицију, Михаило није никада био у тако неповољном положају као пред крај своје владе.

У Београду је атмосфера била тешка; осећало се да овако даље не иде, — али како ће изгледати то ново стање које има да дође, нико није знао. Прављене су различите комбинације. 1) Влада ће учинити један последњи напор да

спрши са ратном спремом; после тога неће више чекати: угазиће у рат, па шта Бог да! Ово непрестано ишчекивање рата није се смело продужавати; накупило се и сувише ратоборног расположења и ратног раздражења, коме је ваљало што пре наћи одушке. 2) Постало је извесно да до рата неће доћи тако брзо, и зато се мора приступити реформи уставова. Михаилов режим створен је под претпоставком да ће рат настати за коју годину; та се претпоставка није показала тачном; према томе не остаје нам ништа друго него да се вратимо на један већма мирнодобски режим, под којим ће се слободније дисати. 3) Ни рат ни политичке реформе нису више главна брига Кнежева. Он мисли само на своју женидбу. Та женидба донеће читав препрат у политичким односима: они политичари који су кварили Кнежеву женидбу, отићи ће на дно, а на врх ће искочити они који су на Кнежевој женидби радили.

Поред тих комбинација говорило се, и то у велико, да је склопљена завера противу Михаила, и да су његови дани избројани. Михаило је имао два противника: Карађорђевића и Омладину. Они су били довољно јаки да са њиме једнога дана сврше. Питање је само било, шта ће настати после Михаила? Да ли ће Карађорђевић надјачати Омладину, па вратити на престо своју династију? Или ће Омладина надјачати Карађорђевића, па прогласити републику? Или ће, као победилац, остати странка Обреновића, која је у малом Милану, унуку Јеврема Обреновића, имала продужника династије.... О завери противу Михаила говорили су и сами министри; они су само додавали, да за Кнеза нема никакве опасности; они су ушли у траг свему, и знаће да ураде шта треба. Михаило је добијао непотписана писма да се добро чува. Он није веровао да има таквог рђавог Србина који би радио противу његовог живота онда када он спрема народно ослобођење. Министру унутрашњих дела изречно је забрањивао да га прати тајним полицајцима; није хтео да ико помисли да се он уплашио.

Све те комбинације о нечему новом што има да дође, и сви ти гласови о некој завери чији се удар приближује, створили су једно нарочито стање ишчекивања, нестрпљења и стрепње. Сви савременици причају да се осећала једна општа напрегнутост и неспокојство.

29 маја 1868, после подне, Михаило се извезао у Топчидер. С њиме су биле три жене: Томанија, Анка, и Катарина; од мушких глава, само дежурни ађутант, Светозар Гарашанин, син Илије Гарашанина, и дворски момак, Мита Тимарчевић. Министар Блазнавац имао је обичај да дође за Кнезом и он у Топчидер; овога пута, он је остао у вароши. У топчидерском парку Кнез је срео Илију Гарашанина: позван од Кнеза да пође с њиме, Гарашанин је захвалио на позиву, и остао у парку. Као по неком удесу, од Кнеза су се одвајали и Гарашанин и Блазнавац... Кнез са својим друштвом зашао је дубоко у Кошутњак. Он је ишао једном узбрдном стазом, која је, по његовој наредби, била од скоро просечена, и за коју обична публика није знала. Усред шуме, далеко од људске помоћи, дочекала су га три човека, — Коста Радовановић, Лазар Марић, Станоје Рогоћ, — наоружана револверима и хандарима. Сва тројица испалила су своје револвере на Кнеза: он је, посрћући, пао на колена. Коста Радовановић је насрнуо на њега, и стао га полумртва сећи хандаром. Ађутант Гарашанин, пре него је стигао извући сабљу, био је рањен у руку. Анка, која је полетела да брани Кнеза, убијена је на месту једним револверским метком. Томанија, Катарина, и слуга Тимарчевић стаали су бежати. Један четврти завереник, Ђорђе Радовановић, који је назио да ниједан гласник не измакне из Кошутњака, повијао је ове бегунце. И Катарина и Тимарчевић били су рањени. И ако најстарија од свега друштва, Томанија је прва измакла и огласила Кнежеву погибију. За њоме је дошао и Тимарчевић, који је, и поред своје ране, продужио трчати.

За то време, вођ завере Павле Радовановић, на једном вису изнад топчидерске робијашнице, изгледао је дурбином угворени знак да је Кнез убијен. Одмах на тај знак, он је имао да крене колима у Београд, где су га већ чекали други завереници, одређени да убију министра војног Блазнавца и министра унутрашњих дела Христића. У исто време, један официр који је био у завери, заузео би са својом четом полицију, а Павле Радовановић образовао привремену Владу.

Али, пре Павла Радовановића, кренуо је из Топчидера Илија Гарашанин. Дознавши један од првих за катастрофу, он није потрчао у Кошутњак да види убијеног Кнеза и рањеног сина. Више него Кнез и више него син, тицала га се

судбина „правленија“. Убиство Кнежево било је само знак за преврат; требало је оставити све друго на страну, па спасавати закониту Владу. На својим колима, Гарашанин је јурио у најбешњем трку; Радовановић, који је пошао доцније, и у горим колима, није га могао прстићи. Гарашанин је стигао први у Београд; он више није био министар, али то му није сметало ништа, да одмах сазове министарску седницу, и да стане издавати наредбе као да би био шеф владе. За тили час, и војска и полиција биле су стављене у приправност; Влада је била готова за борбу, и никаква изненађења нису више била могућа. Када је дошао у Београд, Радовановић је видео да нема шта да се ради, и, у место да покушава преврат, отишао је својој кући.

У тој министарској седници сазваој од Гарашанина, одлучено је, да се после Михаиловог убиства престо има сматрати као упражњен, и да стога треба сазвати Велику Скупштину, која ће изабрати новог Кнеза. До тог избора, кнежевску је власт имало да врши једно привремено Намесништво, састављено од председника Савета, министра правде, и председника Касационог суда. Све су ове одлуке основане на прописима закона о наследству престола од 1859 и закона о Народној Скупштини од 1861.

Привремено Намесништво састало се то исто вече. Његови су први акти били: 1) прокламација на народ, у којој је између осталог речено да ће се сазвати Скупштина, „која ће допети закључење о попуњењу владалачког престола“. 2) Указ о стављању војске у ванредно стање. 3) Завођење преких судова за злочине и преступе противу отаџбине, владаоца и устава, као и за злочине и преступе противу закона, власти и јавног поретка. 4) Расписивање избора за Велику Скупштину, која се имала састати ради избора Кнеза у Топчидеру 20 јуна.

Привремено Намесништво и министри били су потпуно сагласни, да је после Михаиловог убиства престо остао упражњен. Доцније, њима је замерано што су сазвали Велику Скупштину ради избора новог Кнеза, када је Михаило оставио иза себе наследника у лицу Милана, унука Јеврема Обреновића. Да ли је закон о наследству престола од 1859 имао у виду само Милоша и његово потомство, или је имао у виду поред Милошеве лозе још и лозу његове браће, Јеврема и

Јована, то је могло бити спорно питање. Али о чему није могло бити спора, то је о томе, да су за све време Михаилове владе, и Кнез и министри и Народна Скупштина стајали из гледишту, да Михаило нема наследника, и да с тога постоји опасност да се династија с њиме не угаси. Прва Скупштина под Михаилом, која се састала 1861, тражила је да се допуне законски прописи о усвојењу престолонаследника. Докле Михаило не би добио мушкога порода, Скупштина га је молила да „у интересу општега спокојства назначи себи и своје књажевском престолу наследника.“ Исто тако и 1867, Илија Гарашанин, као председник министарства, налази да кнез Михаило треба да путем усвојења одреди себи наследника, јер се рат с Турцима не може почети без престолонаследника који јемчи за продужење династије. Нашто би био потребан сав тај говор о усвојењу престолонаследника, ако се мислило да Михаило, већ по закону о престолонаследству, има свога наследника у лицу Милана Обреновића? За Михаилове владе, говорило се и о тој могућности да Михаила наследи Милан, али се увек мислило да га наследи као усвојени, а не као законити наследник. Према томе, привремено Намесништво и министри, када су после Михаилове смрти огласили престо за упражњен, остали су верни оном тумачењу закона о наследству престола које је за Михаилове владе било службено.

Михаилов режим био је, последњих година, изгубио своје јединство. Две котерије, Гарашанинова и Блазнавчева, стајале су једна према другој. У тренутку Топчидерске катастрофе главно је питање било, која ће од њих две остати господар ситуације. У први мах, изгледало је да догађаји узимају један правац повољан за Гарашанинову групу. У привремено Намесништво ушли су: Јован Мариновић, као председник Савета; Рајко Лешјанин, као министар правде; Ђорђе Петровић, као председник Касационог суда. Мариновић и Лешјанин били су политички пријатељи Гарашанинови; преко њих двојице он је држао целу Владу под својим утицајем. Али, ако је 29 маја у вече ситуација изгледала повољна за Гарашанина, она се 30 маја ујутру обрнула у корист Блазнавца. Ноћ између 29 и 30 маја Блазнавац је провео у размишљању и планирању. Годинама, тај војник-политичар жудео је за првом улогом; сада је био дошао један од оних ретких тренутака када је сав утврђен ред из темеља заљуљан, и када треба само смелости, па

да се прва улога добије. Намесништво је мислило да питање о престолу реши посредством једне Велике Скупштине, за коју је држало да ће се дати водити од Владе као и раније Михаилове скупштине. Блазнавац, који на Скупштини није значно ништа, наумио је да питање о престолу реши с војском, над којом је, као министар војни, он заповедао. Рано изјутра, он је отишао у касарну београдског гарнизона, и ухватио с официрима веру, да ће сви стати за Милана Обреновића као законитог наследника престола. Одмах затим, под датумом од 30 маја, он издаје наредбу целој војсци, у којој се каже, да после Михаиловог убиства војска има свету дужност да „подржи чврсто и јуначки његово име“, и да „оствари његову велику идеју“. „Ја сам, јунаци,“ говорио је Блазнавац даље, „решен и одсудан у намери да од сада пред нама стои Милан Обреновић IV и велика Србија, и овда ће она иста војска коју је Михаил Обреновић III створио, извршити задатак нашег милог Отечества“... Име Обреновића IV било је бачено у војску, и војска позвана да га прихвати, ако јој је драга успомена кнеза Михаила. После Блазнавчеве наредбе, трупе београдског гарнизона извикале су Милана Обреновића за Кнеза, и не слутећи може бити да се тим актом мешају у надлежност Велике Скупштине, и да чине један *provinciamiento*.

Намесништво је било преухитрено. Блазнавац је решио питање о престолу сам са војском, и Намесништво је имало да се поклати свршеном чину. Гарашанин, који је хтео да се држи законских форми, био је изигран од Блазнавца, који је све законске форме отурио на страну. На сличан начин, Гарашанин је и 1858 био изигран од Са. Андрејске Скупштине.

Блазнавчева наредба војсци била је страховит удар за Намесништво. Она је стајала у очигледној противуречности са намесничком прокламацијом о сазивању Велике Скупштине ради избора новог Кнеза. Питање је било, који од ова два акта има да падне, а који да остане. Није било могуће одржати једновремено у важности, и намесничку прокламацију, по којој ми још нисмо имали Кнеза него смо тек требали да га бирамо, — и наредбу министра војног, по којој смо ми имали Кнеза по праву наследства, коме је војска била дужна да се одмах закуве. Положај је Намесништва био у толико тежи, што је Блазнавац прогласио за Кнеза једнога Обреновића, који се врло лако могао посведочити као једини мо-

гућни кандидат, и противу кога, како изгледа, ни Намесништво није имало ништа. Ипак зато, Намесништво није смело отрпети Блазнавчеву наредбу. Ако није хтело, оно се није морало изјашњавати противу кандидатуре Милана Обреновића, али је морало осудити поступак министра војног, који је почео радити у натач намесничкој прокламацији одмах како је ова била издана. Као заповедник војске, он је одрекао послушност Намесништву, — и да би спасло свој ауторитет, Намесништво је морало збацити тога бунтовног министра војног.

Намесништво то није учинило. Оно није смело збацити Блазнавца, и отрпело је његову наредбу војсци. После тога постало је јасно да Намесништво не значи ништа више, и да је Блазнавац постао господар ситуације. Сви су погледи стали да се обрћу к њему. Један од првих који му је пришао, био је министар унутрашњих дела Никола Христић. Да је Намесништво повело борбу с Блазнавцем, Христић би по свој прилици стајао на страни Намесништва као законите Владе. Цукић га је питао, би ли он био готов да ухапси Блазнавца. Он је одговорио: „Нека га, прво, намесници збаце!“ Ред није био, доиста, да министар унутрашњих дела хапси министра војног, али министар унутрашњих дела могао је ухапсити једног Блазнавца који није више министар. Али, указ о отпуштању Блазнавчевом није дошао, — и онда, у место да хапси Блазнавца, Христић му се са целим полицијским апаратом ставио на расположење. Чиновник, Христић је имао за правило да слуша онога ко би се кад нашао на челу државне управе; његова кривица није била, што је Намесништво пустило Блазнавца да се он стави на чело државне управе. У израчунавању односа снага између Гарашанинове и Блазнавчеве групе, Христић је дотле био непозната количина, јер није припадао ниједној групи; сада, он се изјаснио за Блазнавчеву групу. Са Блазнавцем он је, изгледа, имао и један споразум. По томе споразуму, у стварању новог стања, а нарочито при изборима за Велику Скупштину, он би помагао Блазнавцу са својом полицијом. У накнаду зато Блазнавац би њега штитио од гоњења. Као најнепопуларнији министар Михаиловог режима, Христић је, после пада тога режима, имао да се боји гоњења већма него ма ко други.

Блазнавац је почео своју игру као војник, стављајући трупе у покрет. Али, после тога, он ју је продужио као по-

литичар. Он тражи и десно и лево политичке групе које ће га потпомоћи. Пошто је показао да су бајонети на његовој страни, он гледа да сврши послове и без њих, — политичком вештином, а не војном силом. Он се обраћа прво Обреновићевцима, којима каже: „Хоћемо ли да продужимо лозу Обреновића, или нећемо? Ако хоћемо, морамо бити сви за Милана: другог Обреновића нема. Одбацити Милана, значи радити за Александра Карађорђевића“. Блазнавац, који је 1858 био противник Св. Андрејске Скупштине и васпостављања Обреновића, јапља се 1868 као заточник династије Обреновића, једини кадар спаси Обреновићевце од повратка Карађорђевића. Његови агенти, којих он има доста, растрчали су се по целој земљи; први је међу њима архимандрит Мојсије, који радећи за Обреновиће и за Блазнавца, ради у исти мах и за своје владачаштво, које му је Блазнавац обећао. Већ од 3 јуна, *Српске Новине* почињу доносити депеше из народа, у којима се кличе новом Обреновићу. Те су депеше праћене једним званичним саопштењем, „да је народ убеђен да би промена владалачке лозе довела неизбежно за собом порушење поносите зграде која је тек подигнута“. Мобилизација се Обреновићеваца врши, и они се прикупљају око Блазнавца.

У исто време када позива Обреновићевце на одбрану династије, Блазнавац почиње напад на Карађорђевића. 5 јуна излази једно званично саопштење у коме се Александар Карађорђевић доводи у везу са Михаиловим убиством. Убиство је било дело Павла Радовановића, адвоката београдског. Он је био киван на кнеза Михаила, што није могао добити помиловање свога брата Љубомира, који је као адвокат ваљевски био осуђен због прављења лажних исправа. У заверу противу Михаила Павле је увукао, прво, своја два брата: Косту, који је био сапуница, и Ђорђа, који је био банкротирани трговац; за тим, Станоја Рогоћа, очет једног банкротираниог трговца, и Лазара Марића, бившег председника суда, који је, због убиства жене, био осуђен на двадесет година заточења. Цела завера имала је необично мрачан изглед, као дело банкротца и осуђеника, који у име протеста противу кривичног правосуђа убијају самога Кнеза. Саопштење од 5 јуна тврди да убиство Михаилово није било само освета браће Радовановића, него почетак једног преврата који се спремао у корист Александра Карађорђевића. Као учесници у завери обележа-

пају се два брата кнегиње Персиде: Сима и Младен Ненадовић, заједно са још неким њеним рођацима, као што су Јеремија и Драгиша Станојевић, Јеврем Гавриловић, итд. Ови рођаци кнегиње Персиде позатварани су одмах; мало доцније биће затворени и пословни људи кнеза Александра; за сада је и ово довољно да би се створило уверење да иза Павла Радовановића стоји Александар Карађорђевић. 6 јуна Венијамин Калај, који је баш пред Михаилово убиство дошао у Београд за аустријског генералног консула и дипломатског агента, јавља својој Влади да званична и полузванична штампа отворено напада Карађорђевића, и да је сумња на њега ухватила корена у народу. Жигошући га као убицу Михаиловог, Блазнавац дисквалификује и њега и његову династију за владалачко достојанство.

Блазнавцу није довољна потпора Обреновићеваца: он тражи споразум још и с Омладином. У Владиним круговима постојало је предуверење да и Омладина, која је стајала у опозицији према Михаилу, мора на неки начин бити умешана и у његово убиство. Гарашанин, Мариновић, Христић, Цукић имали су политичког рачуна да је доведу у везу са Радовановићевом завером. Њима је раније било приговарано што гоне либералну опозицију и не дају политичке слободе; све те њихове строгиности биле би накнадно оправдане, ако би се дало доказати да су ти „слободњаци“ које су они гонили, били у ствари превратни елементи, који не зазиру ни од политичког злочина. Шта више, ако би се на либерале свалила одговорност за Михаилово убиство, уз либерале био би омрзнут и либерализам, и у народу се створило повољно расположење за један строго конзервативни режим, какав су Гарашанин и другови водили дотле, и какав су једино могли водити и у будуће. И зато, докле Блазнавац тражи иза Михаилових убица Александра Карађорђевића, конзервативни министри траже Омладину и либерале. *Напредак*, конзервативни лист у Војводини, отвара паљбу на Омладину: назива *Засиљаву* „отровним гњездом“ и „крвавом јазбином“; говори о омладинским агитацијама „од чести у атар некој српској републици, од чести у атар породици Карађорђевића“, и тврди да су те агитације „многа допринеле“ убиству Михаиловом. Ако ништа више, Омладина је „морални убица“ Михаилов, јер је противу њега и његове политике водила „крстоносну

војну“. Напади *Напредка* усредсређују се на двојици главних људи Омладине, на Светозару Милетићу и Владимиру Јовановићу. На захтев наше Владе, мађарске власти затварају у Новом Саду Владимира Јовановића. Као члан угарског сабора, Милетић је заштићен посланичким имунитетом да не буде затворен заједно са Јовановићем. С овим затварањем представника Омладине у Угарској, требало је да иде упоредо и затварање њених представника у Србији. Али ту се нишло на Блазнавичев отпор. Гоњење Омладине није се слагало с његовим плановима. Дижући хуку на Омладину и либерале, Гарашанинови је група појачавала свој положај, а Блазнавац, који је с том групом био у сукобу, бојао се њенога јачања. И зато, када је наша Влада хтела затворити Љубомира Каљевића, уредника *Србије*, и још неке београдске либерале, Блазнавац се томе одупро. Тиме је гоњење Омладине прекинуто. 6 јуна, *Српске Новине*, у једном званичном саопштењу, одбијају мисао да је Омладина могла учествовати у Михаиловом убиству. На крају крајева, покушај Гарашанинове групе да дигне хајку на Омладину, више је користио Блазнавцу него што му је шкодио. Тај му је покушај дао могућности да се, после спасавања династије Обреновића, које је привезало за њега Обреновићевце, подухвати спасавања Омладине, што ће привезати за њега либерале. Либерална је опозиција држала да има да бира између прекога суда, који јој је спремао Гарашанин, и пристајања уз Блазнавца, који је обећавао да је од преког суда сачува. Са првацима либералним Блазнавац има један састанак на коме се брзо долази до споразума. Раније, либерали нису рачунали Блазнавца за свога, а неки од њих били су с њиме и у личној омрази. Сада се све то заборавља; настаје узајамно праштање и грђење; либерали љубе Блазнавца, и Блазнавац љуби либерале. Поред војске, Блазнавац је у стању да стави у покрет противу Гарашанинове групе све Обреновићевце и све либерале. Противу те групе врши се једна врло опасна концентрација снага.

11 јуна стиже у Београд Милан Обреновић, у пратњи Јована Ристића. Намесници и Влада нису хтели да му праве свечани дочек, јер га још нису сматрали за Кнеза. Од министра дочекао га је само Блазнавац, али с упарађеном војском и са топовским поздравима... Од свога првог ступања на српско земљиште, Милан је могао имати утисак да је он Кнез

војске... Намесници и Влада, и ако нису хтели званично дочекивати Милана, не могу, када је он већ дошао, да се чине да га не виде. Они се састају и разговарају с њиме, — и, када се већ једанпут вађу с њиме заједно, они не могу да се понашају према њему друкчије него као према владоцу. Свет на улици трчи да види Милана, и виче: „Живео!“ У службеним новинама о њему се говори као о „младом књазу Милану Обреновићу IV“. Али, ако је он Кнез, шта да се ради са Великом Скупштином, сазваном ради избора Кнеза? Блазнавац је њен задатак јако упростио: она неће имати да бира Кнеза, него ће имати само да га „прогласи“. Ова формула о „проглашавању“ Кнеза све се више шири.

Милан је малолетан, и, пошто га прогласи, Велика Скупштина имаће да му избере намеснике. После своје наредбе војсци, Блазнавац је постао неизбежни кандидат за намесника. Та наредба није, може бити, била потребна да доведе Милана на престо, али је била потребна да доведе Блазнавца на намесништво. Дотле, он је био цењен само као војник. Као политичар, био је активан само у кулисама, и није узиман врло озбиљно. Али, после Топчидерске катастрофе, он је постао јунак дана, и ставио се у први ред политичара. Он отворено каже да жели бити намесник, и сви осећају да га је немогуће обићи. То осећа и Гарашанин, главни намеснички кандидат конзервативаца, и, како не жели ући у Намесништво заједно са Блазнавцем, он повлачи своју кандидатуру. Бадава га Цукић, пргав и кочоперан, уверава да ће он својом руком убити Блазнавца, ако овај не буде хтео да слуша; Гарашанин зна да је то тешка ствар држати на узди једнога човека који је господар војске. Али, и ако повлачи своју кандидатуру, Гарашанин не мисли да остави сасвим слободно поље Блазнавцу. Он је рад да га окружи у Намесништву својим људима, који ће колико толико пазити на њега да не удари у страну. Гарашанину нарочито задаје бриге Блазнавчево шуровање са либералима: ако му је већ толико стало до намесништва, нека буде намесник, али нека не мења онај политички правац који је обележио кнез Михаило. Блазнавац, међутим, не пристаје да уђе у Намесништво с Гарашаниновим људима, с којима би продужио дотадашњу конзервативну политику. Други намесник имао би да буде Јован Ристић, његов стари савезник из Анкиног доба, и Блазнавац би водио с њиме ону политику

умереног либерализма коју је, 1867, Ристић предлагао и кнезу Михаилу. Поред њих двојице, за трећег намесника узела би се каква незначајна личност, која им не би сметала. Ова комбинација није по вољи Гарашанину и Мариновићу, који покушавају да од ње одврате Блазнавца, али без успеха. Блазнавчева комбинација није сасвим по вољи ни либералима. Ако конзервативна група не може замислити Намесништво без Гарашанина, либерална група не може замислити Намесништво без Стевче. Блазнавац и Ристић јесу нови људи, слабо познати у народу; њима не би било на одмет покровитељство тако једне популарне личности код Обреновићеваца као што је стари господар Стевча. Блазнавац мора, истовремено, да сузбија и конзервативце, који траже за намесника Гарашанина, и либерале, који траже за намесника Стевчу. Сутра дан по Милановом доласку у Београд, 12 јуна, он објављује ово саопштење у *Српским Новинама*: „Пошто је народом извикани Кнез још малолетан, избор његових намесника остао би главни задатак Народне Скупштине. Треба имати на уму да се по закону о престолонаследству од 1859 намесници могу узимати само из реда министара, државних саветника, чланова касационог и апелационог суда... Ту не могу спадати лица из ових редова, која су већ ушла у стање покоја, те не стоје у сфери активне службе; али свакако спадају она која су још у тој сфери, а само стоје влади на расположењу. Такав је правни смисао закона“.

Ово тумачење закона има двојаки циљ: 1) да онемогући кандидатуру Гарашанинову, који је министар у стању покоја, и кандидатуру Стевчину, који је саветник у стању покоја; 2) да омогући кандидатуру Ристићеву, који је министар на расположењу (или се бар за таквога сматра). Упоредо с овим законским тумачењима иде једна двострука игра Блазнавчева код конзервативаца и код либерала. Конзервативцима се поручује: „Ако не примите ово законско тумачење, може проћи за намесника Стевча“. Либералима се поручује: „Ако не примите ово законско тумачење, може проћи за намесника Гарашанин.“ Гарашанин је готов да жртвује своју кандидатуру само да би спречио Стевчину. Са Стевчом иде мало теже: њему се мора дати нека накнада, — у толико пре што иза њега стоје либерали, којима Блазнавац дугује много више обзира него конзервативцима. Стевчи се обећава да ће бити,

ако не намесник, а оно старатељ малолетног Кнеза. Простијим Обреновићевцима то се објашњује тако, да ће Стевча бити више него намесник; он ће малолетном Кнезу бити *место оца*, — и намесници ће морати да га слушају. За то време док Блазнавац ради противу Гарашанина и противу Стевче, министар унутрашњих дела, Никола Христић, који се сасвим спрегао с њиме, упућује „президиал“ окружним начелницима да бирају такву Скупштину која ће бити за Блазнавца и Ристића. Либерали су још увек пули љутње и мржње на Христића, али Блазнавац и Ристић једнако их стишавају. Они их преклињу да не нападају Николу; Никола није тако рђав; ко не ваља, то је Гарашанин... И либерали се у чуду питају, да, после љубљења са Блазнавцем, неће морати да се љубе и са Николом, што би било мало много.

Поред унутрашњих тешкоћа, Блазнавац је имао да се бори и са спољашњима. Те му је тешкоће стварала Русија. Као привремено Намесништво, тако је и Русија стајала на гледишту, да је иза Михаила српски престо остао празан, и да га ваља попунити избором новог Кнеза. Њен је кандидат црногорски кнез Никола. Гарашанин и Мариновић били су руски људи; они су могли знати за руске намере да се црногорски кнез доведе на српски престо; у томе може бити треба тражити последње објашњење и за прокламацију привременог Намесништва о избору новог Кнеза: на српски престо, доиста, кнез Никола није могао доћи друкчије него путем избора. У корист црногорског кнеза руска дипломатија чини формални корак у Цариграду. Она пита Порту, да ли би Порта „подизање црногорског кнеза на српски престо сматрала као целисходно“. Фуад паша одбацује ту кандидатуру као немогућну: по законским прописима, за српскога кнеза може бити изабран само „домородац“, т. ј. српски држављанин, — али, и ван тога, црногорска кандидатура не би била Порти повољна. Аустрија и Француска, које у то време иду у Источном питању заједно противу Русије, кваре у договору с Портом црногорску кандидатуру. Те две силе истичу да је избор српског кнеза српска унутрашња ствар. Оне рачунају да Срби, ако буду ослобођени руског притиска, неће сами од себе узети црногорца за Кнеза. Зато Аустрија и Француска препоручују у питању српског престола политику немешања. Порта је имала намеру да после Топчидерске катастрофе пошаље свога

комисара у Србију. Аустрија и Француска, да би одржале у важности начело немешања, одвраћају је од те намере. Када Порта налази да не треба да се меша у питање српског престола, онда не може да се меша ни Русија. Црногорска кандидатура пропада.

Русија гледа да овај неуспех заглади у питању намесника малолетнога Милана. Ова има своје намесничке кандидате, и то нису ни Блазнавац ни Ристић, него Гарашанин, Мариновић, митрополит Михаило. На Блазнавчев улазак у Намесништво, Русија не пристаје никако. Тога човека из Анкине аустрофилске котерије, који је једнако одуговлачио са ратном спремом Србије, руска дипломатија сматра као свога главног противника. Уплашен од Руса, Блазнавац се обраћа Аустрији. У данима који су следовали Топчидерској катастрофи, он је научио на брза објашњавања и још бржа погађања; такав један пазар за трен ока предлаже он аустријском консулу Калају. Нека Аустрија помогне његов избор за намесника, он даје реч да ће, као намесник, „поштовати интегритет Турске, и Србију сасвим ослободити утицаја руске политике.“ Ова понуда тачно одговара интимним жељама мађарских политичара. Калај извештава своју Владу да је Блазнавац, од свих намесничких кандидата, најпогоднији за Аустрију; да би Аустрија, у случају потребе, требала да подупре његову кандидатуру противу Русије, али да се он нада да ће Блазнавац, и без њене потпоре, моћи успети.

Калајева се оцена ситуације показала тачна. Гарашанин и Мариновић нису били тако опасни такмаци за Блазнавца. Он им је одмах сутрадан после Топчидерске катастрофе одузео војску. У брзо затим, Никола Христић одузео им је полицију. Прокламација привременог Намесништва о избору Кнеза пробудила је противу њих неповерење Обреновићеваца. Њихова хајка на Омладину изазвала је противу њих мржњу либерала. Ако су имали наду да ће Руси начинити од питања српског престола дипломатско питање, и да ће онда они преко Руса добити што желе, — та се нада изјаловила. Они нису више имали ниједну јаку карту у рукама; све их је био купио Блазнавац.

И ако је успешно посвршавао све претходне послове, Блазнавац није се осећао потпуно сигуран са Скупштином. Он предузима извесне мере које имају за циљ да га од скуп-

штинских изненађења обезбеде. На два дана пре састанка Скупштине, *Српске Новине* допосе ово саопштење: „Из редова народне војске појавила се жеља да и она, ма којим начином, присуствује Великој Скупштини, која ће извиканог у свима крајевима земље наше Кнеза Милана Обреновића IV законом формалношћу увести у врховно достојанство. Тој је жељи удовољено само у толико што ће из сваке чете по четири народна војника доћи на место Скупштине да одаду новоме Кнезу војничке почasti... И онда се додаје: „Народна војска и сам народ, то је у нас свеједно; шта више, може се слободно рећи да је народна војска и по броју своје и по годинама и по интелигенцији и имању цвет народа нашега...“ Као што се у овом саопштењу предвиђало, у Топчидеру, где је Велика Скупштина заседавала, икупљено је око 1600 оружаних људи, који су представљали народну војску. То представништво народне војске било је три пута веће него Велика Скупштина, која је бројала око 500 чланова. Ова оружана сила налазила се прикупљена на једном брежуљку баш према Скупштини, — и имала је поћи на Скупштину, ако ова не би радила како треба. — Опкољена војском, Скупштина је у исто време била одсечена од народа. И ако је она заседавала у Топчидеру, опет се нашло да ту неће бити места за публику. Прво је обзнањено да се, за време скупштинског рада, неће пуштати у Топчидер нико. Када се видело да је та обзнања начинила рђав утисак, онда је објашњено да ће се публика пуштати, али само по улазницама, које ће општина издавати извесном броју лица из сваког еснафа. Најзад, на три дана пред састанак Скупштине, стрељан је по пресуди војног суда капетан Ђорђе Мрдајловић, који је био умешан у заверу Радвановићеву. Ово је требало да буде опомена свакоме, да се Блазнавац и војска не шале, када је династија у питању.

После свега овога, ствари су на Скупштини ишле глатко. Привремено Намесништво отворило је Скупштину једном беседом која је стајала у потпуној противуречности с оном прокламацијом коју је то исто Намесништво издало после Топчидерске катастрофе. У тој прокламацији говорило се о сазивању Скупштине ради избора Кнеза. У овој беседи истичало се, како је Милан Обреновић „једини законити наследник престола Српског,“ и како Скупштина има само да га прогласи за Кнеза „по праву наслеђија.“ Беседа се завршавала

узвиком: „Нека Бог благослови владу нашег новог Кнеза Милана М. Обреновића IV.“ Оба та документа, и ону прокламацију и ону беседу, написао је исти човек, — Јован Мариновић, први члан привременог Намесништва.

После беседе Намесништва, Скупштина није ни бирала Кнеза, него је само утврдила наследно право Милана Обреновића на српски престо. Избор намесника извршен је тачно по Блазнавчевом програму. За првог намесника изабран је министар војни, пуковник Миланоје Петровић Блазнавац, „који је у кризи земљу спасао,“ како се изразио онај посланик који га је предложио за намесника. Друга два намесника била су Јован Ристић и Јован Гавриловић.

Тако се завршила криза која је настала после Михаиловог убиства. То убиство било се одмах претворило у велику народну жалост, у којој се осећала као нека грижа савести: Михаило, очевидно, није био владалац који је заслужио насиљну смрт. Он је дошао на престо са најбољим намерама и са примерним осећањем својих владалачких дужности; он се сав посветио добру свога народа, и предњачио у патриотизму целоме свету: за све то он је награђен мушким убиством у Кошутњаку. Његов је режим био, истина, строго аутократски, али није био ни покварен ни нечовечан; Михаило је према својим противницима могао бити охол и непопустљив, али није био ни нелојалан ни свереп, — и маколико његова политика изазивала критику, честитост и исправност његовог карактера требала је да обезбуди и његове највеће противнике. Милош је прорицао своје сину рђав крај; по његовом мишљењу, ко хоће да се брани од хајдука, мора бити и сам хајдук, — а Михаило није био хајдук ни мало. Као што се често дешава правим и лојалним природама, он није довољно рачунао са неваљалством других људи. Он је почео своју владу дајући опроштај својим непријатељима и обећавајући престанак династијских гоњења. Али тиме није умирио своје непријатеље, и они су продужили да раде противу њега и даље. У једној земљи дивљих политичких мржњи и крвавих политичких злочина, он је хтео да се понаша као центлемен: он није „уничтожавао“ противнике, као његов отац; он им је опраштао, презирао их, пркосио им својим нечувањем, — и на крају крајева био од њих нападнут и премлаћен.

У кризи која је настала после Михаиловог убиства, обелоданило се све шта је у његовом режиму било слабо, и све шта је у њему било јако. Режим је тај био лични режим; владалац је владао сам, без народа, — као један диктатор наслонен на полицију. Топчидерска катастрофа открила је сву слабост тога наслона на полицију. С помоћу полиције могла се стегнути штампа, могла се истерати већина на скупштинским изборима, али није се могао сачувати владалац од завере и атентата. Полиција Христићева била је најстрожа и најенергичнија полиција коју смо икада имали; ипак зато, Кнез је, тако рећи, на њене очи убијен, и то од завереника за које се доцније показало, да су своју заверу склопили у казненом заводу топчидерском, уз саучешће самога управника завода. Полиција није била у стању обезбедити Кнеза чак ни од осуђеника који су се под стражом држали.

Михаилов режим био је сав усредсређен у Михаиловој личности. Када је Михаило пао, земља је остала обезглављена, и све су авантуре постале могуће. Блазнавчев пренад, не само да је успео, него је успео без тешкоћа. Михаило је био раслабио све политичке власти осим једне кнежевске, и навикао свет на безусловну покорност. Зато ни Блазнавац није ударио нигде на отпор. Намесништво је отрпело његов бунт. Савет се за време кризе није ни чуо ни видео. Скупштина је гласала онако како је Блазнавац командовао. Штампа је само парафразила његова службена саопштења. Публика, сасвим пасивна, гледала је његове подвиге као један војно-политички приказ, пун занимљивих обрта и изненађења. Михаилов режим био је угушио у политичком животу сваку смелост и енергију, — и зато, после Михаилове смрти, цела је земља пала на ноге пред једним официром који је задржао нешто смелости и енергије.

Свој удар Блазнавац је извео са војском. Колико су год политичке власти и јавно мњење били под Михаилом слаби, толико је војска била јака. За Михаилове владе, војска је знатно нарасла и добила један значај који раније није имала. „Цвет народа“, као што су писале *Српске Новине*, био је увучен у војску и подвргнут војној дисциплини. Ко би ту организацију дохватио у своје руке, тај би, у једној тако неотпорној средини каква је била Михаилова Србија, могао постићи све. Блазнавац је успео с тога што је разумео, да је војска

једина организована сила која је још постојала, и да министар војни, ако има само смелости, може бити јачи од свих политичара. После Топчидерске катастрофе, војска је победила не само превратнике, који су спремали пад династије, него је победила и легалне представнике власти, који су били огласили престо за упражњен. Оно што је у зору 30 маја Блазнавац утврдио с официрима, то је одмах постало закон за целу земљу. Ако полиција није била довољно моћна да сачува Михаила од атентата, војска је била довољно моћна да га мртвога освети и да обезбеди продужење његове династије.

Са тим њеним актом почело је преторианство у нашој новој историји. Блазнавац је први с успехом употребио војску за решавање питања унутрашње политике, и његов се пример показао заразан. Док је Михаило владао наслонен на полицију, његов наследник Милан наслања се много више на војску него на полицију. Историја Милановог сина Александра има и за почетну и за завршну главу по једну официрску заверу: заверу од 1 априла, која је оборила Ристићево намесништво, и заверу од 29 маја, која је стала Александра главе. Топчидерска катастрофа била је је стога двогубо значајна: с једне стране, она је пре времена уклонила једнога од наших најзнатнијих владалаца; с друге стране, она је објавила удазак војске у нашу унутрашњу политику.

ГЛАВА X.

ОПШТА ОЦЕНА МИХАИЛОВЕ ВЛАДЕ.

Михаило Обреновић био је сасвим друкчији човек него његов отац Милош. Милош је био наш неписмен сељак; Михаило један лепо образован западњак. По карактеру, Милош је био ужички шерет, а Михаило мађарски кавалер.

Али, и поред тих разлика, Милош и Михаило представљали су исти владалачки тип. Обојица су били апсолутисти, који усредсређују државу у својој личности. Милош није давао да се из његове кнежевске канцеларије, у коју су се стицали сви државни послови, издвоји иједна самостална власт. Михаило је дошао за владоца, пошто је већ био уништен патриархални апсолутизам Милошев, и биле створене поред владалачке власти и друге власти, — Савет, Скупштина, Суд. Он није могао све те власти збрисати, али их је све потчинио владоцу: те су власти и даље постојале, али без икакве самосталности. То је што се у његово време звало „јединство управе“. Михаило је обећавао да ће за његове владе „закон бити највиша воља“, али, како је о законима решавао један чиновнички Савет, потпуно зависан од њега, закон је у ствари изражавао његову вољу. Као и под његовим оцем, тако и под њиме „највиша воља“ била је, на крају крајева, воља Кнежева. Колико је, у основи, Михаило имао аутократски темперамент, види се по томе, што није могао да се помири чак ни са самосталношћу судске власти. За пропаст Великога суда не одговарају само његови саветодавци, него добрим делом и он сам. Он је сам желео да се велике судије казне, и није видео у томе ничега зазорног.

Милош није трпео никакву господу поред престола. Не само да није дао да се створе спахиџици, него није дао чак ни то, да се створи једно чиновништво са својим призватим

правима и повластицама. Чиновници су имали да буду кнежевске слуге. Ни Михаило није био много боље расположен према чиновницима. Он је затекао једно чиновничко господство, створено под Карађорђевићем, и одмах је гледао да то господство уништи. Он опомиње чиновнике да нису господа него слуге; он не сме да каже: „кнежевске слуге“, јер то не допушта дух времена, него каже: „државне слуге“. Он доноси § 76, и тиме доиста претвара чиновнике у слуге сваке Владе која дође. Начин на који поступа са министрима, најбоље показује његову господарску надменост према чиновницима. Он поставља ministre без њиховог питања, својом наредбом: чак Јован Ристић, 1867, постављен је на тај начин. Ако не увек, а оно од времена на време, министри њега љубе у руку, а он њих у чело. То су све Милошевски манири, који избијају код Михаила поред свега његовог западњаштва.

Милош је говорио да носи на срцу судбину сељака: он је и на престолу остао народни човек, и пазио да народу буде добро. То исто старање о сељаку види се и код Михаила. Он ваздан размишља о томе, како би се сељак подигао из сиротиње и незнања. Милошев инстинкт да погоди сељачке тежње и потребе њему недостаје; његови саветодавци нису најспособнији, и његова економна политика не доноси много плода; ипак зато, њему се не може одрећи добра воља да помогне сељаку.

Главна црта Милоша као владоца била је сељачка глад за земљом, пренета у област државне политике. Он је једнако радио на проширењу државног земљишта и на утврђивању својих владалачких права на том земљишту. Михаило, исто тако, мислио је само о том, како да начини Србију великом територијалном државом. Милош се служио поглавито дипломатијом; његова војна снага била је незнатна. Михаило, на против, обраћао је велику пажњу на војску, и проширење државних граница очекивао, у првом реду, од једнога рата. Али ове разлике између Милошевих и Михаилових метода нису тако велике као што на први поглед изгледају. Поред све своје дипломатске вештине, Милош се није служио искључиво дипломатијом; своју политичку радњу он је почео једном буном, — Таковским устанком; присаједињење шест нахија 1833 такође је било извршено буном. Буна и дипломатија мешају се једна с другом код Милоша; из његових метода

није употреба силе била потпуно искључена. С друге стране, Михаило, и ако се једнако спремао за рат, није одбацивао дипломатска средства; свој највећи успех, ослобођење градова, он је добио дипломатским путем. Он није био онако велики дипломат као Милош, али његовој дипломатији није оскудевала ни увиђавност ни обазривост ни умешност. И Милош и Михаило умели су високо да држе и углед своје земље и свој лични. Милош је био уверио Порту да је он једини човек који је у стању да примири Србију. Михаило је био уверио Порту да одржање мира на Балкану зависи у великој мери од њега. И отац и син знали су да у политици престиж вреди неки пут више него и сила и вештина, — и своје главне политичке успехе добили су захваљујући своме престижу.

Разлика између Милоша и Михаила поглавито је у ступњу њихових политичких способности. Михаилове способности нису онако високог ступња као Милошеве. Милош је био реални политичар. Он је почео са врло уским програмом, ограничавајући се на оно што је у даном тренутку било могућно, — а то је ослобођење београдског пашалука (који није обухватао ни сву стару васалну Србију), — и то не од Султана и његове војске, него само од турских харачлија и спахија. Постепено, са сваким новим успехом, он шири свој програм и диже своју амбицију. Он ствара нашу државу на парче, извлачећи из сваке тренутно повољне ситуације мале добити, које тек у укупном резултату дају велике успехе. У његовом напредовању има нечега од постепенисти органског развијања.

За Милошем реалистом, са једним оштрим бестидним погледом устремљеним на спољашњи свет, долази Михаило идеалист, са погнутом главом и дубоко замишљеним погледом, који није управљен споља него унутра. Његови планови нису чисти од сањарија; они су сувише амбициозни и магловити. Његова основна идеја да једним великим ратом одједном подигне своју земљу и своју династију на врхунац моћи и славе, његова вера у херојство Српскога народа, његово уздање у један општи Балкански устанак, његово уверење да се Турска царевина да једним ударцем срушити сва до темеља, — све је то било политички романтизам. Михаило није радио онако како је Омладина желела, али у многоме он је мислио и осећао као један омладинац. Чак и у унутрашњој политици,

његов аутократски систем, са својом претераном доследношћу, праволинијским доктринарством, схолом непопустљивошћу, има у себи нечега од идеалистичке једностраности и романтичарске поношљивости. По политичкој интелигенцији Михаило је неоспорно изостајао иза свог оца. Извесно губљење у апстракцијама и извесни сувише амбициозни полети маште онеспособљавали су га за тачну процену чињеница и практично ограничавање на могуће добити. Са слабљењем и замагљивањем политичке интелигенције, код Михаила се осећа и извесно попуштање политичке енергије. Он није слаб владалац; зна шта хоће, и иде својим путем право; али његова енергија има у себи нечег укоченога и тромога; она ја изгубила Милошеву глпкост и хитрину, — глпкост и хитрину гује која кривуда кроз камењар. Михаило има више постојанства него одлучности; поред све своје поношљивости пати од оскудице самопоуздања; добија извесну нервозну стрепњу пред својим властитим великим плановима. Код њега већ има нечега од маниака и од неврастеничара, што без сумње сведочи о опадању енергије. Али, ако је имао мање интелигенције и енергије од свог оца, Михаило је имао много више моралног достојанства. Милош је био потпуно лишен личног поноса, и ради свога успеха био готов на сва сагибања повијања, превртања. Михаило, на против, имао је један чак и сувише усправљен витешки став, ризикујући да буде саломљен зато што се не да савити. Изгледа да је, пролазећи кроз европску културу, Михаило изгубио природну бистрину и сирову енергију свог оца, у исто време када је добио једну моралну отменост и господску гордост која је његовом оцу недостојала.

Али, поред свега свог заостајања иза Милоша, Михаило јесте један врло велики владалац. Његов идеализам који је сваки осећао, био је узрок да се о њему створи мишљење да је он имао много лепих намера, а мало стварних резултата, — и да је иза себе оставио, као главно наслеђе, једну велику мисао. Међутим није тако. И на нашој државној политици и на нашим државним установама он је оставио дубок траг своје личности.

Михаило је створио бирократски деспотизам. Милош није био у стању наћи за свој деспотизам никакву другу форму него ону коју је примио од Турака; та неспособност да одвоји свој деспотизам од источњаштва, била је један од узрока ње-

говога пада. Михаило је успео да свој деспотизам европеише: он га је измирио са бирократским системом противу кога је Милош војевао. Тај бирократски систем онако како су га уставобранитељи смислили, био је управљен противу владалаца и његове свемоћи. Кнез је делио врховну управу са Саветом, и чиновништво је било независно од њега. Михаило је усредредио врховну управу код Кнеза, и уништио чиновничку независност. Модерна европска администрација, створена од уставобранитеља као једна брана противу источњачког деспотизма Милошевог, постала је, под Михаилом, главно средство владалачке свемоћи. Владалац је сада држао све у својим рукама преко једне централизоване управе и једног дисциплинованог чиновништва. У току времена, бирократски деспотизам морао је уступити место другим системима, али нешто се од њега задржало још и данас. Задржала се, прво, министарска концентрација: тј. усредсређивање код министара свих административних послова, и ситних, и крупних. Задржао се, затим, потпуно зависан положај чиновника према централној управи, која их, по вољи, може отпустити, одн. пензионисати. Са тим остатцима бирократског деспотизма Михаиловог, са Михаиловим законима о централној управи и о чиновницима, ми смо ушли и у нашу нову државу.

Михаило је, такође, творац нашег милитаризма. То је први наш владалац који је ратну спрему прогласио за главни задатак наше државе, и који је, према томе задатку, хтео подесити целу државну организацију. Он је почео рад на стварању наше војне силе; почет њиме, тај се рад није више прекидао, трајао је пола столећа, и оспособио нашу државу за активно учешће у Великом рату. Од Михаила је остала та идеја, да се не можемо спремити за рат под једним режимом политичких слобода. Spreмање за рат претпоставља јаку Владу, којој неће сметати никаква парламентарна опозиција, и коју ће подупирати једно јавно мишљење које зна само за отаџбину, а не и за партије. Ми смо требали да будемо нова Спарта или нова Пруска, једва чврсто организована држава, управљана од једног родољубивог деспота и његовог непартијског чиновништва. Политичке слободе имале су да дођу тек после оствареног народног уједињења. Ову Михаилову идеју прихватили су и Милан и Александар Обреновић, а прихватили су је и сви они политичари који су под Обрено-

вићима тражили оправдања за једну конзервативну политику и за сузбијање демократског покрета.

Михаило је учинио врло јак утисак на народну машту. Она је створила једног идеализаног Михаила, у коме је од свих Михаилових особина остао само његов патриотизам. Као што је Јован Суботић рекао, Михаило је био „сав патриота.“ Међу нашим владалцима могло је бити већих војника и већих државника од њега, али није било већих патриота: то је био суд потомства о Михаилу. Неоспорно је да је под Михаилом народна самосвест достигла један ступањ јачине који никада дотле. Никада Срби нису били тако поносити, никада нису јаче веровали у своју историјску мисију, и били већма одушевљени за један велики национални рат. Оно романтичарско Србовање и јуначење које је запажено код Омладине, није својствено само Омладини: оно је обележје целе Михаилове епохе. Влада и опозиција, ма колико љуто завађене, имају исте мисли и говоре исти језик, када је реч о величини Српског народа и о рату с Турцима; у томе погледу нема никакве разлике између једног Гарашанина и једног Милетића. То је једно време када цео свет живи у истом патриотском усхићењу и предратном расположењу. Не може се рећи да је ово стање духова изазвао сам Михаило својом политиком. У извесној мери, оно је било припремљено већ пре њега. Од 1815 до 1858 трајало је у нашој спољашњој политици једно дуго затишје, када су се народне енергије одмарале и прикупљале. Од 1858 осећа се њихово буђење, њихов нов и неодолјив прилив; свугде се говорило да долази један нов нараштај и једно ново доба, са више националистичке снаге и полета. Михаилов је значај у томе, да је осетио време у коме живи, и није хтео да му иде у наточ. Он је прихватио пробуђени национализам, и покушао да му се начини вођем. У тој улози он је нашао онај горд и одважан став који се од њега тражио; дао нашој спољашњој политици ону самосвест која јој је дотле недостајала, — и смео да баца у народ идеју рата, на који дотле ниједна Влада није помишљала. Све је то учинило да се у народној машти наш национални покрет изједначи са његовом личношћу. То је изједначавање било тако потпуно да се, дуго времена после његове смрти, наше народно ослобођење и уједињење сматрало као његов завет и као његова мисао.

РЕГИСТАР ЛИЧНОСТИ.

- Али наша 173
 Алимпић, Ранко 12, 32, 41, 49, 240
 Анастасијевић, Миша 4
 Андраши 213, 223—225
 Аренберг, кнез Карл 243—245, 248
 Аркадије, берберин 85
 Арсенијевић, Лазар (Баталака) 58, 254
 Ашир наша 204
 Бајет 224
 Баи, Матија 36, 38, 40
 Белимарковић, Јован 5, 12, 49
 Бисмарк 214, 232, 234, 237
 Блазнавац, Миливоје Петровић 52, 56,
 175, 176, 221, 222, 225, 226, 250,
 251, 253, 255, 256, 258, 259, 262,
 264—277
 Богичевић, Милан 157
 Бошковић, Јован 158
 Бошковић, Стојан 39, 41, 134, 135,
 142, 163
 Васиљевић, Алимпије 142
 Вељковић, Јован 77
 Вељковић, Стојан 137—139, 142
 Вертхајмер 224, 225
 Виктор Емануел, краљ 230
 Вујовић, Владислав 47, 193, 194
 Вукаловић, Лука 213, 214
 Вучић, Тома 3, 4, 11, 13, 14, 16, 41,
 52, 56—59, 76, 82, 107, 179, 192,
 217
 Гаврило, епископ 147, 152
 Гавриловић, Јеврем 268
 Гавриловић, Јован 96, 275
 Гарашанин, Илија 3—9, 12, 14—16, 26,
 29, 37, 42, 80, 94—96, 98—100,
 105—109, 111, 146, 148, 149, 153—
 155, 157, 159, 160, 164, 165, 173,
 193, 194, 198, 200, 201, 204, 216—
 222, 224—226, 228, 234, 235, 240,
 247—255, 257—259, 262—264, 266,
 268—273, 283
 Гарашанин, Милутин 157
 Гарашанин, Светозар 262
 Гарибалди 137, 231
 Гершић, Галиша 115, 240
 Гизо 165
 Горчаков 220, 254
 Грујић, Јеврем 4, 6, 9, 10, 14, 15, 28—
 32, 35, 37—41, 47, 48, 57, 83, 94—
 99, 193, 194, 197, 239, 256
 Данић, Данило 25
 Даничић, Ђуро 139, 151
 Драгашевић, Јован 142
 Борђевић, Јован 141
 Живановић, Јаков 11, 12
 Жујовић, Младен 49
 Зах, Франьо, 11, 12, 175
 Зисић, Никанор 133
 Зичи, граф Едмонд 224
 Ивановић, Стојче 197
 Игњатијевић 220, 254
 Илић, Јован 29, 32, 37, 41
 Јанковић, Милошан 6, 11, 12, 14, 15,
 28—33, 35, 37, 38, 40, 41, 70, 76,
 83, 99, 105, 115, 132, 134, 135, 137,
 138, 191, 193, 256
 Јеремић, Гаврило 58, 197

- Јовановић, Владимир 12, 31, 35, 39, 41, 70, 99, 115, 134—139, 141, 157, 227, 229—232, 238, 269
- Јовановић, прота Јован 127, 128
- Јовановић, Змај-Јован 141, 233
- Јовановић, Миливој 47
- Јовановић, Настас 254
- Јовановић, Пагга 76, 256
- Кабули ефендија 17, 43, 44
- Кавур 230
- Калај, Венјамин 150, 163, 224, 225, 268, 273
- Калеван, Љубомир 142, 269
- Карабиберовић, Житојин 32
- Карађорђе 174, 213
- Карађорђевић, кнез Александар 3, 4, 6—8, 12, 15—17, 21, 23, 25—29, 34, 35, 40, 43, 44, 46, 50, 54, 56, 58, 59, 61—64, 66, 75—77, 84, 85, 90, 94—97, 100, 103, 105, 106, 111, 112, 115, 139, 146, 148, 149, 160, 167, 177, 185—188, 190—193, 195, 216—218, 226, 250, 261, 267, 268, 279
- Карађорђевић, кнегиња Персида 91, 190, 268
- Карол, краљ румунски 210
- Кнежевић, Тимотије 11, 12
- Кнежевић, Урош 163
- Константиновић, Анка 224—226, 245—254, 256—258, 262, 270
- Константиновић, Катарина 224, 246, 248, 251—253, 262
- Кошут 213
- Крстић, Никола 119, 153, 154, 199, 200
- Кујунџић, Милан 115, 142, 240
- Лајхтенберг, принц 41
- Лаубернау 253
- Лер, пуковник 171
- Лешјанин, Милоје 112—116, 148, 243, 251
- Лешјанин, Рајко 99, 108, 149, 194, 195, 201, 250, 255, 264
- Мајсторовић, Антоније 58, 158, 163, 190—194, 196—199, 202
- Мариновић, Јован 37, 42, 94—96, 98—100, 103, 109, 148, 153, 157, 219, 228, 250, 254, 264, 268, 271—273, 275
- Марић, Јован 58
- Марић, Лазар 262
- Матић, Димитрије 255, 256
- Мацини 221, 230, 231
- Мијатовић, Чедомил 142
- Милетић, Светозар 141, 229—232, 238, 239, 257, 269, 283
- Милићевић, Милан 108, 127
- Миловановић, Ђорђе 47, 197
- Миловук, Милан 135, 136
- Милојковић, Радивоје 255, 256, 258
- Мићан, Јован 197
- Михаило, митрополит 13, 39—42, 127, 247, 249, 256, 273
- Михаиловић, Стевца, 4, 5, 8—11, 14, 15, 28—32, 39—42, 94—96, 98, 99, 172, 193, 194, 255, 256, 258, 271, 272
- Мојсије, архимандрит 267
- Молтке 257
- Монден, Нполит 175
- Мрцајловић, Ђорђе 274
- Наполеон III 215
- Натомевић, Ђорђе 200
- Непадовић, Александар 58
- Непадовић, Атанасије 58
- Непадовић, Јеврем 94
- Непадовић, Младен 268
- Непадовић, Сима 268
- Никола, кнез црногорски 258, 272
- Николаић, Атанасије 11—14, 36, 222
- Николић, Јован 197
- Обреновић, краљ Александар, 115, 116, 119, 146, 277, 282
- Обреновић, Јеврем 246, 247, 261, 263
- Обреновић, кнегиња Јулија 152, 192, 224, 227, 243—249
- Обреновић, краљ Милан 115, 116, 146, 176, 261, 263—267, 269—271, 273—275, 277, 282
- Обреновић, кнез Милош 3, 5—11, 13—19, 21, 23—35, 39—66, 68, 69, 71—73, 75—86, 89, 90, 94, 97, 103, 106, 110, 112, 115, 124, 132, 146—148, 155, 160, 168, 174, 183—185, 208, 213, 218, 228, 229, 243, 275, 278—282

- Обреновић, кнез Михаило 16, 29, 32, 35—38, 41, 47, 48, 50, 51, 54—61, 65, 67, 75, 76, 78, 84, 86, 89—110, 112—119, 123—133, 135, 139—141, 143, 145—161, 163, 165—169, 171—178, 180—183, 185—192, 194, 199—206, 209—216, 218—229, 232—272, 275—283
- Обреновић, Томаница 247, 251, 262
- Омер паша 172, 173
- Оршковић, Анта 253, 254
- Пацек, др. 148, 152, 249, 251, 254
- Петар, митрополит 11, 13
- Петровић, Ђорђе 197, 264
- Петровић, Станојло 77
- Петровијевић, Милан 14, 257
- Пироћанин, Милан 157, 199, 201, 225
- Поповић, Милош 56, 39, 84, 133, 151
- Поповић, Никола X 197
- Прокеш 81
- Пфуел 234
- Радовановић, Ђорђе 262, 267
- Радовановић, Коста 262, 267
- Радовановић, Љубомир 267
- Радовановић, Маринко 47, 197
- Радовановић, Пале 262, 163, 267, 268, 274
- Радосављевић, Теја 12
- Рајовић, Драгомир 157
- Рајовић, Цветко 47, 57, 84
- Ристић, Јован 37, 38, 77, 97, 148, 164, 224, 249, 250, 253—258, 260, 269—273, 275, 277, 279
- Рогић, Станоје 262, 267
- Романовић, Александар 197, 198
- Рошфор 141
- Симић, Алекса 110
- Симић, Ђорђе 157
- Симић, Матија 47, 229
- Скерлић, Јован 236
- Срећковић, Пагга 142
- Стаменковић, Андрија 14, 29, 31, 32, 41, 45, 133
- Станковић, Филип 5, 14, 15, 51, 85, 190—192
- Станојевић, Драгиша 268
- Станојевић, Јеремија 58, 268
- Станојевић, Јаков 58
- Стенли, лорд 173
- Стремоукови 220
- Суботић, Јован 161, 164, 283
- Теодосијевић, Миленко 85
- Тимарчевић, Мита 262
- Тир, генерал 154, 234, 235
- Тодоровић, Велимир 36
- Турпић, Стеван 51, 52
- Угричић, Јевтимије 4, 47, 69, 197
- Фалиповић, Јован 47, 134, 197
- Фуад паша 272
- Хаџи Дива 85
- Хербез, Теодор 47, 49, 61
- Херцен, отац 137
- Херцен, син 137
- Христић, Никола, 40, 41, 96, 97, 99, 111, 119, 122, 133, 149, 153—155, 157, 159—166, 179, 193, 194, 198, 200, 201, 229, 238, 250, 255—257, 260, 262, 266, 268, 272, 276
- Христић, Филип 37, 96—98, 103—107, 134, 145, 156, 227,
- Ценић, Ђорђе 52, 85, 103, 108, 197, 201, 202
- Црноборац, Димитрије 103, 108, 153, 156, 250, 257
- Цуклић, Коста 39, 37, 99, 103, 119, 128, 136—138, 149, 150, 153, 157, 178—181, 185, 188, 247, 248, 250, 254, 255, 258, 266, 268
- Шинкин 220, 254
- Штерић-Пачић, Јован 57
- Штросмајер 247